

Nesnovna kulturna dediščina

zbirka
Dnevi evropske kulturne dediščine
Nesovna kulturna dediščina

kulturna

republika slovenija
ministrstvo za kulturo
www.gov.si/mk

www.moritel.si

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39(497.4)

NESNOVNA kulturna dediščina / [avtorji tekstov Janez Bogataj ... [et al.] ; avtorji uvodnih besedil Vito Hazler, Zvezda Koželj ; urednici Damjana Prešeren, Nataša Gorenc]. - Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2005. - (Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine)

ISBN 961-6420-17-8

1. Bogataj, Janez, 1947-

2. Prešeren, Damjana

223922432

© 2005 ZAVOD ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE

zbirka DNEVI EVROPSKE KULTURNE DEDIŠČINE, zasnova zbirke JERNEJA BATIČ avtorja uvodnih besedil VITO HAZLER, ZVEZDA KOŽELJ avtorji tekstov JANEZ BOGATAJ, VITO HAZLER, ZVEZDA KOŽELJ, MONIKA KROPEJ, VLASTA MLAKAR, KATALIN MUNDA HIRNÖK, MARTINA PIKO RUSTIA, MIRKO RAMOVŠ, MARTINA REPINC, MARKO TERSEGLAV, NENA ŽIDOV izdajatelj ZAVOD ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE zanj ROBERT PESKAR urednici DAMJANA PREŠEREN, NATAŠA GORENC lektoriranje ALENKA KOBLER design ID STUDIO motivi Slovenskega taroka EUROTRADE D.D. (LJUBLJANA 1996, ponatis 2005) avtor motivov iz Slovenskega taroka MATJAŽ SCHMIDT, primarna tipografija SCALA & SCALA SANS, FSI tisk TISKARNA ATLANTIK naklada 800, LJUBLJANA, DECEMBER 2005

DEKD 2005 *podpirata* MINISTRSTVO RS ZA KULTURO *in* MOBILTEL D. D.

Kazalo

Nesnovna kulturna dediščina Slovenije	5
Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo	8
Šege in navade	15
Življenjske šege in navade	19
Letne ali koledarske šege in navade	22
Delovne šege in navade	26
Verovanja	29
Ljudsko verovanje	29
Verske skupnosti	32
Bajeslovje	37
Kratke prozne oblike	51
Pregovori	52
Reki, rekla, sentence, grafiti	55
Uganke	58
Šaljivke ali vici	60
Branje	65
Bralne navade	68
Knjige	70
Tiskani mediji	72
Likovno obzorje	75
Pesništvo in glasba	79
Glasba	83
Plesna dediščina	89
Ljudski plesi stare plasti	92
Ljudski plesi nove plasti	94
Vloga ljudskega plesa v vsakdanjem in prazničnem življenju	97
Ljudska plesna dediščina danes	101
Gledališka ustvarjalnost	105
Ljudsko gledališče	105
Pasijonska igra, mirakel, misterij	108
Lutkarstvo	110
Prosti čas in zabava	113
Prosti čas	116
Zbirateljstvo	118
Otroške igre	121
Igre odraslih	124
Viri znanja	127
Zdravilstvo	133
Ljudska medicina	136
Alternativna medicina	138
Ljudska veterina	140

Znanje o rastlinskem svetu	145
Znanje o živalskem svetu	149
Znanje o vremenu	153
Tehnično znanje	157
Znanje o mlinskih mehanizmih in pogonih	159
Znanje o izrabi vodnih pogonov	161
Znanje o obdelavi kovine in stekla	163
Znanje o vodi	165
Izumiteljstvo	167
Obrtniška znanja in spretnosti	169
Znanja o gradivih	177
Znanja in izkušnje – izzivi za sodobno konservatorstvo	185
Znanje in védenje o prostoru	191
Zgodovinska zavest in geografsko obzorje	195
Nesnovna kulturna dediščina slovenske etnične skupnosti zunaj Slovenije	199
Nesnovna kulturna dediščina Slovencev na Madžarskem ..	199
Nesnovna kulturna dediščina Slovencev v Avstriji	201
Nesnovna kulturna dediščina Slovencev v Italiji	204
Nesnovna kulturna dediščina etničnih skupnosti v Sloveniji ...	209
 O avtorjih	 213

Nesnovna kulturna dediščina Slovenije

Leta 2003 je UNESCO sprejel *Konvencijo o varstvu nesnovne kulturne dediščine*, ki je pomemben korak k razumevanju in sprejemanju vseh pojavnih oblik in značilnosti dediščine. V svojih ciljih konvencija poudarja pomen dediščine na lokalni in nacionalni ravni ter nujnost spoznavanja kulturnih identitet v mednarodnem okolju. Njen osnovni namen je ohranitev različnosti identitet narodov in etničnih skupnosti v najširšem materialnem, družbenem in duhovnem obsegu, ki so ogrožene zaradi globalizacijskih procesov na področju gospodarstva, komunikacij, jezikov, narečij in kulture nasploh. Tem usmeritvam so namenjeni tudi letošnji Dnevi evropske kulturne dediščine. Slovenija se jim pridružuje s predstavitvijo nekaterih najzanimivejših pojavov in oblik nesnovne kulturne dediščine, ki utegnejo postati tudi predmet novih načinov varstva. Znanstveno jih že desetletja raziskujejo nekatere humanistične in družboslovne discipline, med njimi tudi etnologija, ki po svoji sistematiki najtemeljiteje in najbolj načrtno klasificira in raziskuje kulturne pojave in obča etnološka vprašanja. Zato smo se slovenski etnologi odzvali povabilu Zavoda za varstvo kulturne dediščine in za letošnje Dneve evropske kulturne dediščine pripravili ta vodnik po nekaterih manj znanih sestavinah našega kulturnega izročila. Obravnavani so pojmi o tistih nesnovnih sestavinah duhovne, družbene in tudi materialne kulture, ki zaradi svojih temeljnih lastnosti niso bili in ne morejo biti nikoli tako nedvoumno opredmeteni, kot so grad, cerkev, hiša, mlin, podzemeljska jama, zemljiška razdelitev ali drevo. Vrsta izročil postane vidnih, slišnih in tudi otipljivih šele, ko jih predstavijo in poustvarijo pevci, godci, igralske skupine ali ko določena izkušnja in znanje pridobi jasno materialno izraženo obliko v delu tesarja, krovca, zidarja ali izumitelja. Da bi bolje razumeli namen in pomen tega dela, navajamo krajši pregled dejavnosti slovenskih etnologov in pomen nesnovnih sestavin našega kulturnega izročila.

Slovenska etnologija že več kot stoletje znanstveno raziskuje kulturo in način življenja svojega naroda ter evropskih in svetovnih kultur. Za organizirano delo je, podobno kot ugledne evropske etnologije, razvila sistem raziskovanja, ki združuje poglavja iz materialne, družbene (socialne) in duhovne kulture ter obča etnološka, metodološka in metodična poglavja. Po zaslugi številnih raziskovalcev različnih generacij imamo raziskane številne vsebine omenjenih področij. Etnologi so svoje znanstveno in strokovno delo združili v različnih raziskovalnih, pedagoških, muzejskih in spomeniškovarstvenih ustanovah, pa tudi kot samostojni raziskovalci. Doslej je bila izvedena vrsta skupinskih in individualnih projektov, ki so usmerili pot etnološkega raziskovalnega in strokovnega dela v našem in tujem kulturnem

okolju in utrdili etnologiji mesto nacionalne znanstvene discipline. Naj omenimo samo prizadevanja Marije Murka, ki je pred več kot stoletjem postavil temelje etnološki znanstveni misli na Slovenskem. V letih 1944 in 1952 je izšlo eno temeljnih etnoloških del, *Narodopisje Slovencev I in II*, in leta 1960 je ugledni etnolog in slavist Vilko Novak objavil temeljno delo *Slovenska ljudska kultura*. Dvajset let pozneje smo dobili sodoben etnološki pregled ljudskokulturnih in sodobnih pojavov vsakdanjega in prazničnega življenja z naslovom *Slovensko ljudsko izročilo*. V metodološkem in programskem pomenu je bilo plodno leto 1978, ko smo v zbirki *Pogledi* dobili zbornik teoretičnih razprav z naslovom *Pogledi na etnologijo* in imeniten zbornik referatov s posveta *Etnologija in sodobna slovenska družba*. K sodobnim in tradicionalnim temam je bil v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja usmerjen projekt z naslovom *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, ki je združila prizadevanja več deset slovenskih etnologov in predstavnikov drugih strok. Izšlo je več pregledov ljudskega in sodobnega življenja po takratnih občinah in več temeljnih monografij o krajih in življenju značilnih družbenih skupin.

Za uveljavljanje etnologije na področju raziskovanja sestavin materialne, družbene in duhovne kulture so bila zelo plodovita sedemdeseta, osemdeseta in devetdeseta leta 20. stoletja. Dobili smo odlične preglede o izročilu splavarjev, drvarjev, oglarjev, pastirjev, stavbarjev, mlinarjev, žagarjev, ljudskih pevcev in godcev, bukovníkov ter ljudskih likovnih umetnikov, potem o naših praznikih, šegah in navadah, o bogastvu šemskih likov idr. Zlasti so izstopala dognanja o bogastvu znanj in ustvarjalni raznovrstnosti naših rokodelcev ter mojstrstvu slovenskega ljudskega obrtniškega in kulinaričnega izročila. Objavljene so bile razprave s področja konservatorstva in muzeologije, študije o posameznih pokrajinah (na primer Kras) in predstavitve po svetu razseljenih Slovencev. Med najbolj cenjene prispevke k spoznavanju slovenske kulture sodi *Slovenski etnološki leksikon* (2004), ki je nastajal več kot desetletje in je združil delo več kot 40 etnologov in predstavnikov drugih strok. Poznavalci ga uvrščajo med pomembna leksikografska dela, s kakršnimi se ponaša malo znanstvenih ved na Slovenskem.

V omenjenih in številnih drugih etnoloških publikacijah sta obravnavana kultura in način življenja Slovencev, ki ju z zornega kota nesnovne kulturne dediščine predstavljamo v našem tokratnem vodniku pod naslovom *Nesnovna kulturna dediščina*. Pri pisanju poglavij je sodelovalo enajst uglednih slovenskih etnologov, ki delujejo v pedagoških, znanstvenih, muzejskih, spomeniškovarstvenih in drugih ustanovah. Delo so si razdelili po tematiki svojega znanstvenega in poklicnega delovanja. Obravnavane teme so že večkrat predstavili v samostojnih monografijah ter znanstvenih in strokovnih člankih.

Nesnovna kulturna dediščina slovenskega kulturnega in etničnega prostora je nedvomno zelo obsežna in bogata. V tradicionalnih in sodobnih oblikah življenja so v vodniku predstavljeni šege in navade, verovanja slovenskega ljudstva in več pomembnih verskih skupnosti, razsežnosti tradicionalnih in sodobnih komunikacij in pričevalnost besedne umetnosti. Obravnavani so bralne navade različnih poklicnih in družbenih skupin, likovno obzorje ljudske in ljubiteljske ustvarjalnosti, pevska in glasbena kultura, ki se dotika povsem sodobnih tem o poustvarjalcih glasbenega izročila in snovalcih narodno-zabavnega

melosa. Vodnik navaja bogato plesno in dramsko izročilo, predstavljeni so oblike in pomeni prostega časa in zabave, izviri znanja in zelo široko znanje o zdravilstvu in zdravljenju, o živalskem in rastlinskem svetu, pa tudi znanje o vremenu, o katerem si znamo vedno kaj pametnega povedati. Izročilo tehničnega znanja je osredinjeno predvsem na predstavitev znanj obrtnikov in domačih rokodelcev, ki so iz roda v rod prenašali vedenja o materialih in tehnikah obdelave, kar je zlasti uporabno za varstvena prizadevanja na področju konservatorstva in muzeologije. Poleg navedenega vodnik obravnava nesnovno dediščino Madžarov, Italijanov, Romov in drugih etničnih skupin v Sloveniji. Z najpomembnejšimi sestavinami je predstavljena dediščina slovenskih manjšin na Madžarskem, v Avstriji in Italiji.

Namen našega skupnega dela je bil slediti načelnim usmeritvam *UNESCOVE Konvencije o varstvu nesnovne kulturne dediščine* iz leta 2003. Vendar smo obenem želeli poudariti določene sistemske posebnosti v spoznavanju in klasifikaciji nesnovne dediščine, ki so po etnološki sistematiki začrtane nekoliko drugače kot *UNESCOVI* vsebinski sklopi. V zborniku ni bilo mogoče predstaviti vseh vsebin, ampak smo se omejili zgolj na najbolj pričevalne sestavine slovenske nesnovne dediščine, ki so lahko zanimivi za popularizacijo dediščine v celoti, za smotrnejše načrtovanje fizičnega varstva nepremične dediščine in ne nazadnje tudi za izzive sodobnemu načrtovanju bivalnega okolja, ki prepogosto kopira le tuje znanje.

VITO HAZLER

Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo

O sodobnem varstvu kulturne dediščine lahko govorimo šele od sedemdesetih let 20. stoletja, ko se je v mednarodnem strokovnem in političnem prostoru začel uveljavljati poleg kulturnih spomenikov kot izjemnih pojavov preteklosti tudi izraz kulturna dediščina z bistveno manjšo količino spomeniških vrednot. Sčasoma je na podlagi novejših strokovnih načel postalo predmet varstva in pomembna sestavina prostorskega načrtovanja tudi vse kulturno okolje.

Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO) se je v tem času pospešeno ukvarjala predvsem z varovanjem snovne (materialne) kulturne in naravne dediščine.

Šele konec osemdesetih let je s sprejetjem Priporočila za varovanje tradicionalne kulture in folklorne (*Glasnik SED*, 1996) usmerila svoj interes tudi na varovanje nesnovne (nematerialne) dediščine.

Konvencija o varstvu nesnovne kulturne dediščine,¹ sprejeta leta 2003, je bila načrtovana kot dodatek UNESCO-ve Konvencije o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine iz leta 1972 (*Vestnik*, XVII, 2000). Bistveni poudarek slednje je v dejstvu, da pomeni poškodovanje ali izguba vsakega primerka kulturne² ali naravne dediščine siromašenje dediščine vsega človeštva.

V povezavi s *Konvencijo o varstvu nesnovne kulturne dediščine* lahko tudi smiselno upoštevamo določbe Univerzalne deklaracije o kulturni raznolikosti³ iz leta 2001. Deklaracija je dvignila kulturno raznolikost na raven skupne dediščine človeštva, ki je poleg biotske raznovrstnosti bistvena za človeški obstoj. Kulturo prepozna⁴ kot sečišče sodobnih razprav o prepoznavnosti, družbenem povezovanju in razvoju gospodarstva, temelječega na znanju.

Deklaracija opozarja, da je spoštovanje raznovrstnosti kultur, strpnost, dialog in sodelovanje v skupnem razumevanju in zaupanju eden izmed najboljših porokov za mednarodni mir in varnost. Med drugim tudi ugotavlja, da proces globalizacije, pospešene s hitrim razvojem novih informacijskih in komunikacijskih tehnologij – četudi predstavlja izziv za kulturno raznolikost –, ustvarja možnosti za ponoven dvogovor med kulturami in civilizacijami.

1 <<http://portal.unesco.org/en/ev.php>>.

2 Z izrazom kulturna dediščina so v tej konvenciji mišljeni stavbe, skupine stavb in območja, ki imajo z zgodovinskega, umetnostnega, znanstvenega, etnološkega ali antropološkega vidika izjemno splošno vrednost.

3 <<http://portal.unesco.org/en/ev.php>>.

4 V Preambuli definira kulturo kot niz značilnih duhovnih, gmotnih, intelektualnih in čustvenih pojavov družbe ali družbene skupine. Kultura obsega večšine, književnost, način življenja, sobivanje, vrednostne sisteme, šege in navade ter ve-rovanja.

Pripravljavci *Konvencije o nesnovni kulturni dediščini* so se zavedali, da je varstvo snovne kulturne dediščine, kot na primer stavb, območij ter ne nazadnje tudi predmetov, ki jih varujemo z ustreznim vzdrževanjem, obnovitvenimi posegi, ustvarjanjem ugodnih razmer za njihovo hranjenje itd., izvedljivo tudi takrat, ko njihov ustvarjalec, lastnik, uporabnik umre.

Za obstoj nesnovne kulturne dediščine pa je bistvenega pomena njeno poustvarjanje, posredovanje iz roda v rod in ne nazadnje vsaj njeno ustrezno dokumentiranje, saj s smrtjo posameznika kot ustvarjalca, posredovalca, izvajalca umre tudi vse njegovo znanje. Zlasti

Človek je z izročnim znanjem, veščinami ter družbenim in duhovnim delovanjem izoblikoval kulturno okolje, v katerem se na najzlahtnejši način v snovnem, materialnem okviru kažejo številne nesnovne vsebine celotnega življenja vsake posamezne skupnosti. Te so odziv na okolje, na odnos med naravo in preteklostjo. Zagotavljajo občutek identitete in kontinuitete, ne nazadnje pa tudi razvijajo spoštovanje kulturne raznovrstnosti in človeške ustvarjalnosti. Cerkev Kristusovega učlovečenja v Dravljah, Ljubljana.

slednji problem velja omeniti še posebej pri ljudstvih, ki so na kulturni stopnji brez pismenstva in vsakršnih tehničnih možnosti za dokumentiranje nesnovnih pojavov. Tako lahko na primer postanejo kaj lahek plen farmacevtskih multinacionalk, ki lahko brez vsakršnih obveznosti črpajo njihovo znanje o ljudskem zdravilstvu.

Konvencija o varstvu nesnovne kulturne dediščine v uvodu ugotavlja, da nesnovno kulturno dediščino – ki se prenaša iz roda v rod – trajno poustvarjajo družbene skupnosti in skupine kot odgovor na pripadajoče okolje, njihov odnos med naravo in preteklostjo. Zagotavlja jim občutek identitete in kontinuitete, ne nazadnje pa tudi razvija spoštovanje kulturne raznovrstnosti in človeške ustvarjalnosti.

Konvencija tudi omenja, da bo upoštevana edino tista nesnovna dediščina, ki bo v skladu s splošno sprejetimi mednarodnimi načeli človekovih pravic kakor tudi vzajemnega spoštovanja med skupnostmi, skupinami ali posamezniki in trajnostnega razvoja.

Temeljni cilji *Konvencije o nesnovni kulturni dediščini* so varstvo, zagotovitev spoštovanja in zavedanja o njej ter vzpostavitev mednarodnega sodelovanja in pomoči.

Konvencija pri nas še ni bila prevedena in ratificirana,⁵ kar je tudi pogoj za njeno izvajanje v posamezni državi. Zato tudi ni naš namen, da bi predstavljali podrobnosti, kot so na primer podrobni opisi ukrepov, ki jih mora država podpisnica za namene varstva nesnovne kulturne dediščine tudi izvesti.

Omenili bi le vsebino varstva nesnovne kulturne dediščine, ki pomeni ukrepe za zagotavljanje njenega obstoja, vključno s prepoznavanjem (identifikacijo), dokumentiranjem, raziskavo, zaščito, zavarovanjem, promocijo in prenosom na mlajše generacije, še posebno s pomočjo različnih oblik izobraževanja kakor tudi s ponovno oživitvijo različnih kulturnih pojavov.

Omejili bi se predvsem na razlago pojma nesnovna kulturna dediščina, ki ga Konvencija razlaga kot prakse (dejavnosti), predstavitve, izraze, znanja, veščine, posredno tudi orodja, predmete, izdelke in kulturna okolja, s katerimi so povezani (katere spoznajo skupnosti, skupine ali posamezniki kot del njihove kulturne dediščine).

Nesnovno kulturno dediščino je razdelila na pet sklopov, ki jih v posebnem Dodatku še podrobneje opredeljuje:

- a) med oblike ustnega izročila prištevamo predstavitve in javno izražanje pesništva, zgodovine, bajk, legend in drugih oblik pripovedništva, pomembnega za kulturo posamezne skupnosti;
- b) odrske/scenske umetnosti se odvijajo ob prazničnih ali obrednih dogodkih, kjer so udeležene skupnosti; med drugimi oblikami izražanja zasledimo govorico telesa, glasbo, gledališke igre, lutke, pesmi, ples;
- c) med družbene prakse, šege, praznične dogodke sodijo šege življenjskega kroga, kot so rojstvo, poroka, ločitev, pogrebne šege; igre in športi; sorodstvo, sorodstvene šege in navade; poselitveni vzorci; kulinarika; statusni simboli in prestižno obredje; letne šege; družbene prakse, vezane na spol; prakse, vezane na lovstvo, ribištvo in nabiralništvo; poimenovanja, vezana na ledinska in očetova imena; kultura svile in obrti: proizvodnja, šivanje, barvanje, oblikovanje oblačil; rezbarjenje, tkanine, umetnost telesa: tetovaža, prebadanje, barvanje;
- č) znanja in prakse v zvezi z naravo obsegajo predstave, vezane na naravno okolje, tako v časovnem kot v prostorskem okviru; kmetijske dejavnosti in znanja; ekološka znanja in prakse; zdraviljske (farmacevtske in terapevtske) prakse; kozmologije; navigacijska znanja; napovedi in prerokovanja; čarovno, duhovno, preroško, kozmološko in religiozno verovanje ter prakse v zvezi z naravo; oceanografijo, vulkanologijo, varovanje okolja, astronomijo in meteorologijo; metalurška znanja; merske sisteme in štetja; živinorejo; akvakulturo; konzerviranje hrane, obdelavo, predelavo in vrenje; cvetlično umetnost; tekstilna znanja in umetnost;
- d) tradicionalne obrti in veščine.⁶

Na področju nesnovne kulturne dediščine UNESCO izvaja štiri osrednje programe:

- razglasitev mojstevin ustne in nesnovne dediščine človeštva,

5 Z ratifikacijo Konvencijo uporabljamo neposredno.

6 Podrobneje jih ne tolmači.

- izjemni posredniki znanj,
- ogroženi jeziki,
- tradicionalna glasba sveta.

V okviru prvega programa, je bilo v treh letih, odkar poteka, razglašeno le 47 kulturnih pojavov.

Leta 2004 je UNESCO sprejel tudi Jamato deklaracijo o celostnem pristopu k varstvu snovne in nesnovne kulturne dediščine.⁷ Konferenca, ki je sprejela to deklaracijo, je potekala v Nari ob 40. obletnici podpisa Mednarodne listine o ohranjanju in obnovi spomenikov in spomeniških območij (imenovani Beneška listina) in 10. obletnici podpisa ICOMOS-ove⁸ Listine iz Nare o avtentičnosti. Celostni pristop pomeni predvsem pristop, usmerjen k skupnosti in njeni svojevrstni kulturi ob nedeljivi obravnavi snovne in nesnovne dediščine.

V času priprave Konvencije je bila še posebej v okviru ICOMOS-a izpostavljena prepletenost snovne in nesnovne kulturne dediščine. Zaščiti nesnovne kulturne dediščine v spomenikih in območjih je bil posvečen tudi znanstveni simpozij ob 14. generalni skupščini ICOMOS-a leta 2003 v Zimbabveju.

Slovenski Zakon o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. rs št. 7/99) opredeljuje kulturno dediščino le v smislu snovne, nepremične in premične dediščine. Naša varstvena zakonodaja v primerjavi s hrvaško,⁹ (še) ne obravnava elementov nesnovne kulturne dediščine v smislu Konvencije. Pogojno bi lahko povzeli le člen, ki prepoveduje ravnanje z dediščino ali spomenikom na način, ki bi ogrozilo njun kulturni pomen.¹⁰

Le Nacionalni program za kulturo v splošnih ciljih varstva kulturne dediščine med drugim ugotavlja, da je »posebno pozornost potrebno nameniti tudi ohranjanju nematerialne, duhovne ljudske dediščine« (Nacionalni program za kulturo : 2004–2007, 2004).

Glede na aktualnost Konvencije in zaradi dejstva, da nesnovna kulturna dediščina (še) nima dovolj jasne in ustrezne vloge v strokovni zavesti, še manj pa v javnosti, je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) oblikoval najširšo možno zasnovo projekta Dnevoev evropske kulturne dediščine.

Pričakujemo tudi, da bi prav letošnji projekt spodbudil politično voljo po ratifikaciji Konvencije in posledično izvedbi vseh številnih dejanj, ki so potrebna za izvajanje njenega varstva.

ZVKDS je zavestno zavrnil vsakršen ožji koncept, ki bi obravnaval le znanja in veščine, povezane s postavitvijo, vzdrževanjem in obnovitvenimi posegi na stavbah kulturne dediščine ali prikazom neločljive snovne (oblike) in nesnovne (vsebine) povezanosti pojavov kulturne dediščine, kar nedvomno tudi sodi v področje Konvencije.

7 <<http://portal.unesco.org/en/ev.php>>

8 ICOMOS je svetovna nevladna organizacija za spomenike in območja, ustanovljena leta 1965. Naloge so usmerjene v krepitev popularizacije, raziskav in ohranjanja kulturne dediščine, v pritegnitev širše javnosti in oblasti k varstvenim nalogam ter širitev idej, izkušenj in varstvenih izsledkov. Sodeluje z UNESCO in drugimi nevladnimi organizacijami.

9 Deveti člen Zakona o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (Službeni list Republike Hrvatske št. 69/99) obravnava »nesnovno kulturno dediščino«, predvsem duhovno kulturo.

10 Člen 48.

Kulturo in način življenja v preteklosti in sedanjosti, še posebno nedeljivo povezanost vseh pojavov kulturne dediščine, njenih oblik in vsebin ter pomenov¹¹ za posameznike in skupnost, ne nazadnje tudi njenih posameznih prvin, obravnava etnologija še bolj sistematično in podrobno kakor Konvencija. Zato so bili pritegnjeni k oblikovanju vsebinskega koncepta projekta in predstavitvi posameznih kulturnih pojavov strokovnjaki z inštitucij, katerih skupni imenovalec je obravnava prav nesnovne kulturne dediščine.

ZVEZDA KOŽELJ

fotografija: MARKO MODIC

Literatura

.....
Glasnik SED, 36, št. 1, Ljubljana, 1996.

Ministrstvo za kulturo, *Nacionalni program za kulturo: 2004–2007*, Ljubljana, 2004.

Vestnik, xvii, Ljubljana 2000.

11 Prav celovitosti obravnave in pomenom kulturnih pojavov je posvečena večina etnološkega dela.

XXI

IV

Šege in navade

S šegami in navadami označujemo in razlikujemo najrazličnejše praznične in vsakdanje oblike človekovega delovanja, verovanja in vedenja. Danes se zelo pogosto uporablja sopomenka običaj, ki je prevzeta iz srbskega in hrvaškega jezika ter je strokovno neustrezna. Če so navade ponavljajoča se in ustaljena dejanja, pravila za življenje in obnašanje, so šege nekaj globljega. Pri posameznih dogodkih in dejanjih vzpostavljajo ljudje med seboj globlje, podedovane, prevzete ali na novo »izumljene« povezave, ki so družbeno priznane in zato obvezujoče tako za posameznika kot za skupino ali skupnost. Ker so vzdignjene nad vsakdanjost, dobivajo posamezna dejanja in njihovi sestavni deli simbolični pomen. Povezana so s človekovim pogledom na svet, v katerem živi, hkrati pa s sestavinami, ki jih je kot dediščino podedoval od prednikov. Šege so torej oblike medčloveških odnosov in dejanja, ki se prav s temi odnosi dvigujejo iz vsakdanjih povprečij na pomembnejše, poudarjeno ali praznično mesto v skupnosti. Šege so lahko povezane tudi z najrazličnejšimi oblikami verskega življenja posameznika, družine, družbene skupine in naroda ter so del vsakdanjega in prazničnega življenja ljudi.

Navade pa so bolj ali manj redna človekova vsakdanja in praznična opravila, dejanja, ki se ponavljajo enkrat ali večkrat v letu, na določene dneve, ob določenih priložnostih. Navade omogočajo vzdrževanje reda v skupnosti in ravnanje ljudi v medsebojnih odnosih, razlikovanju ter drugih oblikah, ki so značilne tako za vaška kot tudi za mestna okolja, načine življenja v okviru zasebnega, družinskega prostora ali v javnosti, na delovnem mestu ali obisku tujega okolja.

- ▲ Dan oglarjev, turistična prireditev, Stari vrh, 1985.
- ◄ Korant (Slovenski tarok, 1996).

Z opuščanjem in spreminjanjem ritualnosti ali obrednosti, tudi navajenostjo in ponavljanjem šeg se te pogosto spreminjajo v navade. Med njimi so tudi take, ki v naše kulturno okolje prihajajo iz drugih, tujih okolij in jih v procesih globalizacije sveta prevzemamo v njihovi zunanji podobi. Taka sta primera praznovanja dneva zaljubljenih ali valentinovega in noč čarovnic ali Halloween, ki sta bila prevzeta z vsemi svojimi pojavnimi značilnostmi. Nekaj podobnega se je zgodilo tudi po koncu druge svetovne vojne, ko smo zaradi ideoloških vzrokov uvedli dobrodušnega starca dedka Mraza namesto večstoletnih Miklavža in Božička, ki sta bila na javni ravni prepovedana. Vse-

Kurenti na Ptuju, turistična prireditev, 1990.

kakor se šege in navade stalno spreminjajo in so se spreminjale v vsem njihovem razvoju. Njihova temeljna značilnost je poleg spreminjanja tudi družbena pogojenost. Šege in navade so usmerjevalke človekovega vedenja v njegovem osebnem, družinskem vsakdanjiku, v javnem življenju ter pri različnih slovesnostih in praznovanjih. Seveda se vsa ta tri področja razlikujejo. V domačem, družinskem okolju, ki mu pravimo tudi okolje med štirimi stenami, lahko počnemo marsikaj, česar v javnem, skupnem okolju ne moremo. V slednjem so zato številne šege in navade, ki so lahko tudi opozorila skupnosti v

Ribniški sejem, turistična prireditev, 2000.

zvezi s človekovimi posebnimi oblikami vedenja ali potrditev tistega, kar je družba določila in sprejela kot primerno. Zato so šege in nava-de svojevrsten jezik skupnosti.

Šege in navade so predmet znanstvenih raziskav. Z njimi se ukvarja etnologija, pozornost jim namenjajo tudi kulturna antropo-logija, sociologija, zgodovina, psihologija in filozofija, torej vede, ki se ukvarjajo z raziskavami človeka, kulturnih oblik in zgodovinskega razvoja. V raziskovanje šeg in navad se vključuje tudi naravoslovje, veda o vedenju vseh živih bitij.

Poleg vsakokratnih sodobnih oblik šege in navade pomembno so-

▲ Kmečka parada, Gornja Radgona, turistična prireditev, 1989.

▶ Sejem Slovenske Konjice, turistična prireditev, 1999.

oblikujejo kulturno dediščino najrazličnejših obdobij zgodovinskega razvoja. V sodobnem svetu so prisotne tudi težnje po ohranjanju dediščine šeg in navad, kar pa se pogosto izrodi v stereotipne rešitve in režirana prikazovanja za potrebe turistične industrije. Bistvo šeg in navad je namreč v njihovi spremenljivosti in družbeni pogojenosti. V tem dinamičnem procesu se pogosto dalj časa ohranja »ogrodje« ali zunanja lupina šeg in navad, njihova »vsebina« pa je hitreje podvržena spremembam in celo propadanju.

Šege in navade so področja človekove kulture in načinov življenja, ki so tesno povezani z odnosi do sveta, različnimi oblikami verovanja, čustvovanja in pripadnosti družbenemu okolju ali skupnosti. Zaradi preglednosti in sistematičnosti delimo šege in navade v več tematskih skupin. Najprej so tu življenjske šege in navade, ki spremljajo človeka od rojstva do smrti ob vseh pomembnih mejnikih. Koledarske ali letne šege in navade pomenijo predvsem leto cerkvenih in posvetnih praznikov ali praznično leto ter so najštevilnejše. Mednje uvrščamo tudi sodobnejše oblike, kot so na primer turistične prireditve, razni

festivali, pohodi, odprtja razstav, izletniška in rekreativna srečanja ter druge bolj ali manj ponavljajoče se oblike (obrednega), lahko tudi vsakdanjega druženja ljudi z določenimi nameni in cilji. Naslednjo skupino predstavljajo dejanja, dogodki in prazniki, ki spremljajo določena opravila, dela in delovne postopke. Zato jih imenujemo delovne šege in navade.

JANEZ BOGATAJ

fotografije: JANEZ BOGATAJ

Življenjske šege in navade

šege in navade ob rojstvu, poroki, smrti in drugih pomembnih dnevih

Življenjske šege so bile v dosedANJI strokovni praksi imenovane tudi šege življenjskega kroga (cikla), življenjski krog (cikel) ali trije mejniki v človekovem življenju (rojstvo, poroka, smrt). Slednja oznaka je preozka, saj ne vključuje vseh za človeka pomembnih dejanj in obredov v življenju. Pod pojmom življenjske šege razumemo ustaljena dejanja in ravnanja ob rojstvu, poroki in smrti ter ob raznih, za posameznika in (ali) družino pomembnih dnevih (obletnice poroke, abrahamovanje, birma, god, rojstni dan idr.). Življenjske šege so splošno razširjene in se intenzivno spreminjajo. Največje spremembe so nastale na področju šeg ob smrti s postavljanjem mrliških vežic v mestih (po prvi svetovni vojni) in tudi na podeželju (dokončno z iztekajočim se 20. stoletjem), ko se žalujoči od mrtvih več ne poslavljajo na domovih. Manjšo razširjenost opažamo po drugi svetovni vojni na področju proslavljanja godov, tj. osebnega praznika posameznika na dan svetniškega zavetnika, po katerem ima ime.

V okviru življenjskih šeg in navad uvrščamo dejanja in ravnanja ob rojstvu, poroki in smrti. Nadalje sodijo v te okvire še: praznovanje godu in (ali) rojstnega dne, razne pomembne osebne obletnice (abrahamovanje, zlata poroka), pomembni dogodki in dosežki v življenju (matura, brucovanje, diploma, prva plača ob prvi zaposlitvi), obredja, povezana z verskim življenjem (prvo obhajilo, birma, mašniško posvečenje) in rituali, ki posameznika umestijo v določene skupine, skupnosti, organizacije in društva (sprejem v fantovsko skupnost, sprejem v skavtsko in taborniško organizacijo, tako imenovani »krst« ali sprejem v lovsko ali ribiško družino, sprejem v planinsko društvo idr.).

Dediščina življenjskih šeg in navad na Slovenskem je izredno raznolika, tako geografsko kot tudi glede družbenih okolij, v katerih se

.....
Nova maša, Ljubljana, 1997.

izvajajo. Pravila ravnanja ob rojstvu, poroki in smrti so se začela temeljiteje spreminjati zlasti po koncu druge svetovne vojne, čeprav lahko govorimo o spreminjanju tudi v starejših obdobjih. Na spremembe obrednih obrazcev in pravil so navsezadnje vplivali tudi predpisi posvetnih in cerkvenih oblasti, v novejšem času pa številna prevzemanja tujih modnih vzorcev in modelov. Temeljna značilnost dediščine šeg in navad ob rojstvu, poroki in smrti temelji na čarajočih in obrambnih dejanjih ter na kultu rajnih ali prednikov. Njihov namen je bil zagotoviti srečo, zdravje, rodovitnost in blaginjo, spoštovati duhove prednikov in jim namenjati vso pozornost, hkrati pa zagotovi-

Poroka na Dolenjskem, 1999.

ti, da se mrtvi ne bi vračali ali škodovali živim. Šege in navade ob rojstvu so le del širšega pojava, ki ga po zaslugi novejših raziskav Irene Rožman imenujemo kultura rojstva in ga veda razume kot samostojno kulturno sestavino, obravnavano skozi optiko dinamičnega in med seboj na različne načine povezanega delovanja političnih, družbenih in gospodarskih procesov. Tako so se in se tudi še danes razlikujejo šege in navade ob rojstvu glede na družbeni, poklicni in celo zakonski položaj, nanje pa so vplivali tudi zdravstveni in socialni ukrepi oblasti oziroma države. Veliko starejših sestavin šeg in navad ob rojstvu je danes le še predmet zapisanega zgodovinskega spomina. Taka so na primer verovanja v rojenice in sojenice, odvracanje nevarnosti od porodnice in otroka ter njuna zaščita pred zlemi silami. Številna povsem praktična dejanja, kot je bilo na primer prvo povijanje otroka, so imela izrazite lastnosti čaranja po analogiji. Trdno je ohranjena dediščina botrstva ob otrokovem krstu, podarjanje krstnega oblačila ali križemnika pa je prav tako že predmet zgodovinskega spomina. Prav tako niso več v navadi botrin(j)e – gostije ob rojstvu in krstu, na katere so bili vabljeni vsi člani (vaške) skupnosti. Posebna pozornost je bila namenjena tudi prvemu striženju las, za katerega so na primer v Beli krajini naprosili posebne botre ali »nastrižne kume«. Danes se je to transformiralo v ohranjanje prvih odstriženih las v albumih in spominskih knjigah novorojencev.

Dediščina šeg in navad ob porokah se je ohranila le v nekaterih sestavinah, zlasti na podeželju, v mestnem okolju pa se pogosto uvaja kot popestritev in »drugačnost« poročnega obreda. K temu prispevajo

veliko vprašljivih vsebin v zadnjih dvajsetih letih tudi razna poročna podjetja, ki zelo nestrokovno pripravljajo in uporabljajo iz dediščine iztrgane segmente.

Med sestavinami poročne dediščine, ki se je v močno spremenjenih oblikah ohranila v sodobnost, so razni »obredi ob prehodu«. Izredno razvejene so oblike fantovščin in dekliščin (»krancel večeri«), ki pa jih vsebinsko ne moremo razumeti kot kontinuiteto dediščinskih oblik. Od šestdesetih let 20. stoletja so zelo popularne tudi razne interpretirane dediščinske poroke (na primer Ohcet v Ljubljani /nekdanj Kmečka ohcet/, Ohcet na Bledu in druge regionalne poroke), ki pa so

Pokopališče na Primorskem, 1998.

sestavine sodobnega folklorizma in turistične industrije, vendar v vseh primerih tudi že dediščina sodobne industrijske družbe 20. stoletja.

Največje spremembe je doživela dediščina šeg in navad ob smrti, kar je povezano z velikimi spremembami v tehnologiji pokopavanja in pojmovanja smrti. Transformacija je popolna, kar med drugim dokazuje tudi nepoznavanje pomena izraza sedmina. To je bila prvotno pojedina sedmi (ponekod tudi osmi) dan po pogrebu umrlega, danes pa tako imenujejo pogostitev pogrebcev po pogrebu, čeprav imamo zanjo izraz pogrebščina.

JANEZ BOGATAJ

fotografije: JANEZ BOGATAJ

Letne ali koledarske šege in navade

opredelitev pojava

prazniki, dejanja in obredi v posameznem letu

Naziv letne ali koledarske šege in navade je najprimernejši. Ožji naziv je praznično leto in opredeljuje le posvetne in cerkvene praznike, ki si sledijo čez leto. Letne ali koledarske šege in navade se seveda izvajajo tudi na nepraznične dneve (na primer ob zakolu prašiča – koline ali furež). V strokovni literaturi so se uporabljali tudi nekateri drugi, pomensko ožji nazivi, kot periodične šege in navade, šege in navade cerkvenega leta, tudi leto – njegovi časi in prazniki, šege med letom, pod vernim krovom idr.

Letne ali koledarske šege in navade so posebni dnevi, dejanja in obredja, ki se zvrstijo v posameznem letu. Povezani so z življenjem, gospodarskim, družbenim in duhovnim prizadevanjem posameznika, družine, skupine ali širše družbe in imajo posvetni ali(in) religiozni značaj.

Dediščina letnih ali koledarskih šeg in navad je prisotna v večini sodobnih oblik, kot nadaljevanje s sodobnejšo obliko in vsebino ali kot močno spremenjeni, transformirani pojavi različnih starosti, časovnih in krajevnih (regionalnih) izvirov. Tudi na tem področju šeg in navad se v zadnjih dveh, treh desetletjih srečujemo s tako imenovanim gledališčem zgodovine ali »živim muzejem«, ki pa zaradi strokovnih nedoslednosti in ljubiteljstva pogosto ne dosega popolnosti tega modela. Močno razširjene so tudi najrazličnejše turistične in druge prireditve, ki imajo značaj sodobnih koledarskih šeg in navad.

Pri raziskovanju predkrščanskih sestavin je uveljavljena delitev na zimo in poletje. S krščanstvom se uvaja delitev na šege velikonočnega in božičnega kroga. Glede na oblikovanje človekovega življenjskega

- ▼ Jaslice v cerkvi na Križu pri Komendi, 1994.
- ▶ Licitacija klobas na Antonovo, Golek pri Dragatušu, 1996.

ritma po gibanju sonca, ki se je vsako leto na novo rodilo in potem spet ugasnilo, so nekateri avtorji razvrščali šege in navade v dve skupini, in sicer od pusta do kresa in od kresa do novega leta. Delitev in tipologija po štirih letnih časih se je močno približala sodobni tipologiji, ki razvršča letne ali koledarske šege po koledarju, sodobnem merilnem sistemu za dneve, tedne, mesece in leta. Zato v raziskavah sodobnih letnih šeg in navad ter sledih njihove dediščine uporabljamo koledarsko tipološko razvrstitev od 1. januarja do 31. decembra, saj najbolj ustreza tudi današnjim razumevanjem razmerja med vsakdanjiki in prazniki. Pri raziskovanju in razumevanju sodobnih prireditev, ki

▲ Petelini, Ponikve, 1990.

▶ Skupina pustnih šem, Dobropolje, 1990.

imajo tudi svojo dediščino in sooblikujejo celovito pojavnost letnih ali koledarskih šeg in navad, razlikujemo štiri temeljne skupine:

1. prireditve, ki so nadaljevanje (kontinuiteta) dediščine v vsakokratno sodobnost;
2. prireditve, ki so plod ustvarjalnega, sodobnega razmišljanja brez povezave z dediščino in bodo dediščina lahko še postale. Temu,

▼ Medveda, Zabovci-Markovci, 1996.

▶ Dve pustni šemi iz skupine Cerkljanskih laufarjev, 1999.

prevzeto iz tuje literature, pravimo tudi izumljanje tradicije, čeprav je ta oznaka ohlapna prav z zgodovinskega vidika;

3. prireditve, ki so interpretacija dediščine in jih ob zagotovitvi vseh strokovnih pogojev lahko imenujemo »živi muzej« ali »gledališče zgodovine«;
4. prireditve, kjer je dediščina sekundarni element, uporabljen in celo zlorabljen na umeten, režijski način, kot del izmišljene dramaturgije in sestavina folklorizma.

▲ Prodaja cvetnonedeljskih butaric na Ljubljanski tržnici, 1998.

► Blagoslov butaric, Sora pri Medvodah, 1999.

Posebno vprašanje predstavlja dediščina državnih praznikov, kjer v večini primerov še ni izoblikovane obrednosti in jih ljudje razumejo kot dela proste dneve, ne pa tudi v smislu nekih globljih pomenov. Morda predstavlja izjemo dediščina in sodobnost praznovanja prvega maja – delavskega praznika.

Dediščina letnih ali koledarskih šeg in navad še danes kaže na Slovenskem zelo pestro podobo, ki se razlikuje po posameznih pokrajinah. Posamezni prazniki imajo v določenih okoljih popolnoma različne pojavne oblike (na primer praznovanje štefanovega, zelo različna so martinovanja). To velja tudi za šege in navade, kjer je »prvotna« vsebina že močno izpraznjena in se je ohranila le še zunanja podoba (na primer priprava značilnih prazničnih jedi brez obrednih razsežnosti ob njihovem uživanju). Letne šege in navade so povezane s krajevnimi, cerkvenimi, stanovskimi in državnimi praznovanji. Številne šege so ob določenih dnevih prepovedovale dela in opravila, celo veseljačenje in zabavo. Teh pravil in prepovedi danes v glavnem nihče več ne spoštuje. Celó do te mere, da sam praznični dan mnogim ljudem pogosto pomeni priložnost za neko delo, ki pa je lahko povezano z družabnostjo in zabavo v družinskem ali prijateljskem krogu. Dediščina letnih ali koledarskih šeg in navad je zelo poudarjana vsebina vseh sodobnih praznovanj. K temu prispeva tudi primerna

zastopnost v medijih, ki ob vseh pomembnejših koledarskih šegah namenjajo njihovi dediščini veliko pozornost. Kljub številnim inovacijam na eni in transformaciji tradicionalne kulturne podobe na drugi strani pa letne ali koledarske šege in navade še vedno pomembno sooblikujejo ritmična razmerja med delavniki, vsakdanjiki in prazniki ter imajo pomembne družbene funkcije pri vključevanju posameznika, družine in skupin v skupnost, hkrati pa so tudi odraz družbene ureditve in mišljenja ljudi, njihovih vrednot in norm. Koledarske šege in navade so se izvajale in se izvajajo na osebni, družinski ravni, torej v okviru posameznih družinskih okolij in na javni ravni kot manife-

Romanje, turisti in planinci na Šmarni gori, 1997.

stacije širše, krajevne ali lokalne skupnosti iz verskih, političnih, rekreativnih in drugih potreb.

Sodobni globalizacijski procesi in potrošniška miselnost v veliki meri vplivajo na transformacijo dediščine koledarskih šeg in navad. Od osemdesetih let 20. stoletja tako tudi v slovenski kulturni prostor prodirajo popolnoma nove oblike nekaterih šeg in navad, ki jim poznamo seveda tudi naše posebne oblike in vsebine. Najočitneje je to pri praznovanjih valentinovega in noči čarovnic, čeprav imamo za oba praznika izjemno lastno dediščino, primerno za sodobne nadgraditve. Vedno bolj se mednarodno »elektronsko in digitalno« praznovanje uveljavlja tudi v božično-novoletnem času. Še največ vezi z dediščino, pa čeprav z zelo sodobnimi poudarki, zasledimo pri velikonočnih šegah in navadah.

JANEZ BOGATAJ

fotografije: JANEZ BOGATAJ

Delovne šege in navade

opredelitev pojava

dejanja, dogodki, obredja, prazniki in igre, ki spremljajo opravila in delovne postopke

Poleg naziva delovne šege in navade se uporablja tudi naziv šege in navade ob delu (delih). Kot delovne šege in navade razumemo dejanja, dogodke, obredja, praznike in igre, ki spremljajo opravila in delovne postopke, označujejo zaključek ali začetek del na različnih področjih (gospodarstvo, industrija, promet) in v okviru različnih delovnih, poklicnih in družbenih skupin (cehovsko obrtništvo, rudarji, gozdni delavci idr.). Dediščina delovnih šeg je razmeroma skromno razširjena, kar je povezano z velikimi spremembami in opuščanjem tako imenovanih tradicionalnih del v okviru kmečkega gospodarstva (poljedelstvo, živinoreja, gozdno gospodarstvo), tudi obrtništva in na drugih področjih. Hkrati pa se uveljavljajo šege in navade, tudi prava obredna dejanja, na novih področjih, na primer v gradbeništvu, industriji, tudi v trgovini in transportu.

Delovne šege in navade so eno slabše raziskanih področij, tudi tipologija razlikuje predvsem med dvema velikima skupinama: delovnimi šegami in navadami v kmečkem gospodarstvu (imenovano tudi agrarno območje) ter delovnimi šegami in navadami v drugih gospodarskih panogah, zlasti v industriji in gradbeništvu, nadalje v najrazličnejših stanovih in poklicih oziroma delih, ki jih ti izvajajo, opravljajo. Pomembna za tipološko razdelitev delovnih šeg in navad je tudi delitev del po spolu, starosti, družbeni, geografski, narodnosti in še kakšni pripadnosti.

Dediščina delovnih šeg in navad, ki je del zapisanega zgodovinskega spomina, izpričuje številna verovanja in čaranja, ki naj bi vplivala na rodovitnost, odpravljala nesreče in zagotovila zdrave živine. Zato so bile te šege povezane s temeljnimi poljskimi deli (gnojenje, oranje, setev), spravidlom in predelavo poljskih pridelkov in rastlin (žetev, mlatev, metev, teritev, košnja, ličkanje), živinorejo (začetek in konec paše, paša v planinah in vračanje s planin, pridobivanje in spravilo stelje), gozdarstvom, sadjarstvom in vinogradništvom (prva rez, delo v vinogradu, trgatav, stiskanje grozdja). Vsa tako imenovana tradicionalna dela so se začela in končala na slovesen način, številne delovne šege pa so ustvarjale tudi primeren delovni ritem ter rušile monotonost njegovega izvajanja. Poleg tega se je večina del izvajala skupinsko v okviru celotne vaške skupnosti, tudi s sosedsko oziroma medsebojno pomočjo. Delovne šege so tako omogočale tekmovalnost glede hitrosti in kakovosti opravljenega dela, s sestavino družabnosti pa so imele pomembno komunikacijsko vlogo pri sklepanju prijateljstev, ljubzenskih zvez in drugih oblik medsebojnega sodelovanja. Delovne šege in navade so poznala tudi nekmečka delovna okolja. To velja še zlasti za cehovska združenja, obrtniške delavnice, delovne skupine drvarjev in drugih gozdnih delavcev, splavarjev, rudarjev,

delavcev v manufakturah in industriji. Cehovsko organiziranje obrtnikov in rokodelcev je imelo temeljita pisna pravila, ki so določala tudi ravnanje in navade obrtnikov (cehovske procesije, maše, praznovanje cehovskih zavetnikov), torej mojstrov, pomočnikov in vajencev ter njihova medsebojna razmerja (obred sprejema novega vajenca). Z industrializacijo se je razvila nova skupina delovnih šeg, ki so povezane z gradnjo objektov (pribijanje smrečice na zadnji tram ostrešja, obredna odprtja predorov, postavljanje kipa sv. Barbare v predore, odprtja mostov in drugih objektov), prometnih sredstev (blagoslov ladje ob splavitvi s steklenico penine, blagoslov gasilskega avtomobila ali

Koline, Orešje pri Sevnici, 1995.

motorne brizgalne) ter splošne slovesnosti in zapitki ob zaključkih najrazličnejših del na zasebni, lokalni ali javni ravni (tako imenovani »likofi« ob zaključku gradnje stanovanjske hiše, napeljavi vodovoda v naselju, asfaltiranju ceste, dograditvi gasilskega doma, namestitvi novega zvona v cerkvenem zvoniku). V obrtniških in drugih sodobnih delovnih okoljih se prav tako razvijajo številne oblike delovnih šeg in navad, ki so pogosto povezane s praznovanji uradnih praznikov, rojstnih dni zaposlenih, poroke zaposlenega, sprejemom v delovno razmerje idr.

JANEZ BOGATAJ

fotografija: JANEZ BOGATAJ

XVI

W

Verovanja

Ljudsko verovanje

opredelitev pojava

verovanje v vse, kar po ljudskem izročilu pozitivno ali negativno vpliva na človeka, živo in neživo naravo

Ljudsko verovanje v širšem pomenu besede je verovanje v vse, kar lahko po ljudskem izročilu pozitivno ali negativno vpliva na človeka ter živo in neživo naravo. Izraža se v človekovem ravnanju do okolice in v razmerjih med ljudmi ter vključuje sestavine predkrščanskega in krščanskega verovanja. Med sestavine ljudskega verovanja uvrščamo vraževerje, ljudsko pobožnost in ljudsko religioznost. Pod pojmom ljudska pobožnost razumemo pobožnosti, ki od cerkve niso ukazane. Potekajo brez prisotnosti predstavnika Cerkve, ljudje pa se jih udeležujejo na lastno pobudo. Ljudska religioznost obsega ljudske nabožne predstave in kulturne prakse, ki dopolnjujejo oziroma na svojstven način interpretirajo cerkveno doktrino.

Vraževerje kot sestavina ljudskega verovanja, ki je ohranilo največ predkrščanskih elementov, temelji na prepričanju o obstoju nadnaravnih bitij. Posebno moč pripisuje nekaterim ljudem, živalim, rastlinam, predmetom, dejanjem in prostorom. Nekateri dogodki in pojavi naj bi imeli poseben pomen in naj bi bili med seboj skrivnostno povezani. V preteklosti se je vraževerje odražalo v ravnanju ljudi na mnogih področjih življenja, še posebno pri obeleževanju šeg življenjskega kroga, letnih in delovnih šeg, v zdravilstvu in napovedovanju prihodnosti. Nekateri elementi vraževerja so se ohranili vse do danes.

V preteklosti je bilo razširjeno verovanje v demone in duhove, ki se prikazujejo v človeški podobi ali le kot svetloba. Čarovnice in

- ▶ Pribijanje velikonočne butare na gospodarsko poslopje za zaščito pred hudo uro, Ljubno, 1988.
- ◀ Sv. Martin in sv. Urban, zavetnika trte, vinogradnikov in vinarjev (Slovenski tarok, 1996).

čarovniki naj bi bili ljudje s posebnimi sposobnostmi. Čarali naj bi vreme, povzročali smrt, bolezen in nesrečo ter vplivali na domače živali in pridelek. Njihov vpliv pa je lahko tudi pozitiven. Kot žival s posebno močjo največkrat nastopa mačka, še posebno črna, ki naj bi bila povezana z zlimi nadnaravnimi bitji (na primer s hudičem). Rastline, ki cvetijo ob kresu, naj bi varovale pred hudo uro, ognjem in kačami. Posebno moč so pripisovali na primer praproti.

Predmeti, kot so podkev, prstan in štiriperesna deteljica, naj bi prinašali srečo. Kovinski predmeti, kot so kose, srpi, noži in orna orodja, naj bi odganjali čaravnice in točo.

Pentagram na vratih poda, Podgorica pri Grosupljem, 1948.

Nekatere predmete, kot na primer živalske lobanje in zobe, so uporabljali za zaščito pred boleznijo, nesrečo in negativnimi čarnimi vplivi. Zaščitno moč so pripisovali tudi hrupu, rdeči barvi in ognju ter v cerkvi blagoslovljenim predmetov.

Ženska z blagoslovljenimi leškovimi šibami in loncem za žerjavico ob hudi uri, Škocjan pri Grosupljem, 1948.

Postopki čaranja, s katerimi so skušali vplivati na ljudi, naravo in okolje, so bili natančno določeni. Razširjeno je bilo prepričanje, da je čaranja še posebej uspešno na določenih mestih (križišča, križpotja, pokopališča ...) in ob določenem času (ob sončnem vzhodu, ob polnoči, ob mladi luni, na določen dan v tednu ...). Čarovna dejanja so pogosto spremljale določene besede, ki so jim prav tako pripisovali posebno moč.

Razširjeno je bilo prepričanje, da bo tisti, čigar pot je pretekel maček, pes ali zajec, zgrešil pot ali se mu bo na poti zgodila nesreča. Nesrečo naj bi prinašala tudi ženska, ki komu prečka pot ali je prva oseba, ki jo kdo sreča zjutraj. Zavijanje psa, glasno mijavkanje mačke ali oglašanje čuka v bližini hiše, kjer je bil bolnik, naj bi pomenilo njegovo skorajšnjo smrt.

Pomemben del vraževerja je tudi napovedovanje prihodnosti. Za vedeževanje naj bi bilo še posebno ugodno obdobje poletnega in zimskega kresa. Napovedovali so predvsem človekovo usodo (rojstvo, poroko, smrt), vreme in letino. Vedeževali so z vlivanjem svinca in voska, z rastlinami, vodo, ognjem, iskrami, pepelom, kostmi ... V 20. stoletju se je uveljavilo prerokovanje iz kart, zvezd, kavne usedline, dlani in sanj.

Večji del vraževerja je šel v prvi polovici 20. stoletja v pozabo, nekatere sestavine pa so se ohranile do danes (na primer podkev in štiri-peresna deteljica kot prinašalki sreče). Konec 20. stoletja so se nekatere prvine vraževerja začele pojavljati v okviru novodobne duhovnosti in zanimanja za okultizem in ezoteriko.

NENA ŽIDOV

fotografije: stran 29 MOJCA TERČELJ, stran 30 zgoraj BORIS OREL, stran 30 spodaj MILKO MATIČETOV; vse fototeka SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA (v nadaljevanju SEM)

Literatura

- KURET, NIKO. Verovanja, v: *Slovensko ljudsko izročilo*, Ljubljana 1980.
- KURET, NIKO; KUMER, ZMAGA. Ljudsko verovanje, v: *Enciklopedija Slovenije* 6, Ljubljana 1992.
- MÖDERNDORFER, VINKO. *Verovanja, uvere in običaji Slovencev*, knj. 5, Celje 1946.
- NOVAK, VILKO. *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960.
- Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana 2004.

Verske skupnosti

opredelitev pojava

skupine ljudi, ki jih družijo ista religiozna usmeritev

Najštevilnejša verska skupnost na Slovenskem je *Rimskokatoliška cerkev* (za rimskokatolike se opredeljuje okrog 60 odstotkov prebivalstva), ki je institucionalno najbolj organizirana in temelji na predreformističnem krščanskem gibanju do 16. stoletja. Na slovenskih tleh je prisotna od druge polovice 8. stoletja, ko je potekalo intenzivno pokristjanjevanje takrat večine poganškega prebivalstva. Teritorialno je deljena na župnije, dekanije in škofije (ljubljska, mariborska in koprška) ter je v celoti podrejena Svetemu sedežu v Vatikanu. Vse do konca druge svetovne vojne je imela velik vpliv v političnem, gospodarskem in kulturnem življenju nasploh. Slovenski prostor je najbolj zaznamovala z gradnjo številnih cerkva, kapel, križev, pilov in drugih vrst religioznih znamenj. Leta 2004 je bilo v Republiki Sloveniji 2.865 cerkva (po škofu A. Uranu), ki so nastajale v času in slogu od karolinške kulture, romanike, gotike, baroka in secesije do novodobnih umetnostnih smeri 20. stoletja. V prizadevanjih za prevlado krščanstva nad poganstvom so v nekaterih okoljih zgradili po več sakralnih objektov (Brinjeva gora nad Zrečami) in versko zavest utrjevali z romarskimi potmi (Svete Gore nad Bistrico ob Sotli, Radmirje).

Verska skupnost krščanskega izvora je tudi *Evangelikiška skupnost augsburške veroizpovedi*, ki sledi usmeritvi Lutrovega reformacijskega nauka iz 16. stoletja. Vse od protireformacije do tolerančnega patenta leta 1781 je bila kot Protestantska cerkev preganjana in v primerjavi z Rimskokatoliško v močno podrejenem položaju. V Prekmurju živijo evangeličani so leta 1922 ustanovili samostojno skupnost, *Prekmursko evangeličansko šinjorijo*. Za vso Slovenijo je skupnost organizirana na podlagi statuta iz leta 1977; združuje 13 cerkvenih

.....
Polnočnica v ljubljanski stolnici, 2003.

občin in v vsaki stoji po ena cerkev. Skupnosti zastopata škof (do leta 2001 *seniőr*) in inšpektor, občine vodijo duhovniki, duhovnice in kaplani (po podatkih Evangeličanskega centra Murska Sobota je leta 2004 živel v Sloveniji čez 19.800 evangeličanov). Najbolj znane skupnosti so v Murski Soboti, Mariboru, Ljubljani, Moravcih, Selu idr.

Med najstarejše sodi tudi pravoslavna verska skupnost. Prvi pravoslavci so se na slovenskem ozemlju naselili v 16. stoletju kot uskoki v obmejnih krajih ob slovensko-hrvaški etnični meji in v manj poseljenih krajih Bele krajine, Istre, Krasa (na primer priimka Jurca, Gulič), Notranjskega in Štajerskega. Staroselci so jih imenovali *vlahi* (Bela

Božič v pravoslavni cerkvi v Ljubljani, 2005.

krajina) ali *čiči* (Istra). Potomci prvotnih srbskih pravoslavcev so se kot skupnost ohranili zlasti v Beli krajini, kjer imajo v Bojancih in Miličih cerkvi, tretja pravoslavna cerkev stoji v Ljubljani. Po drugi svetovni vojni se je iz nekdanjih jugoslovanskih republik v Slovenijo preselilo več tisoč ljudi pravoslavne veroizpovedi (leta 2002 so našteali 45.908 pravoslavcev).

Muslimanski verniki so se udeležili molitev ob praznovanju bajrama v dvorani Kodeljevo v Ljubljani, 2004.

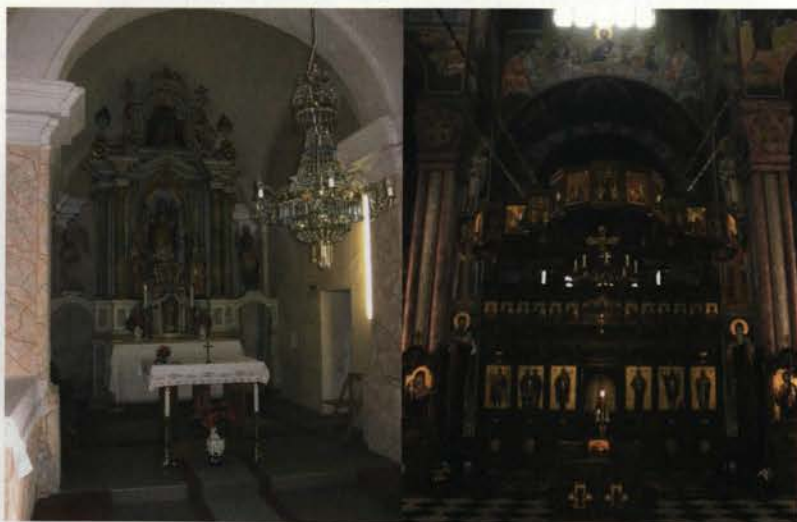
Poleg omenjenih verskih skupnosti je po podatkih Urada Vlade RS za verske skupnosti leta 2005 v Republiki Sloveniji prijavilo svoje delovanje še 27 verskih skupnosti. Nekatere so že v preteklosti pomembno zaznamovale slovenski kulturni prostor. Med take sodi Judovska skupnost Slovenije, ki danes šteje okrog 100 članov. Na Balkan so se Judje naselili že v drugi polovici 4. stoletja pr. n. š. Več judovskih skupnosti je bilo po slovenskih mestih od 13. do 15. stoletja (na primer Židovski trg v Piranu). Naseljevanje je bilo ponovno intenzivno v 19. in prvi polovici 20. stoletja. Ustanavljali so judovske verske občine, gradili šole in verske stavbe, ostanki njihove kulture so danes razvidni v redkih ohranjenih sinagogah (Maribor, Lendava), ki imajo izključno javno kulturno funkcijo, in v pokopališčih (Dolga vas pri Lendavi). Leta 2004 je v Lendavi umrl zadnji živeči Jud.

Kot verska skupnost so se v Beli krajini ohranili uniati, predstavniki grškokatoliške verske izpovedi, ki priznava papeško oblast. Od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne so se intenzivno preseljevali v Metliko in njeno okolico. Večinsko slovensko prebivalstvo jih v Beli krajini poimenuje vlahi, kar je skupna oznaka za vse uskoke, čeprav se uniati sami imajo za Hrvate. Uniatska cerkev sv. Cirila in Metoda v Metliki je bila pozidana leta 1903, cerkev Marijinega rojstva v Dragah so na mestu starejše postavili leta 1920.

Na Slovenskem je dokaj številna muslimanska verska skupnost, ki je ob popisu prebivalstva 2002 štela 47.488 pripadnikov. Večinoma skupnost sestavljajo Bošnjaki in muslimanski Albanci. Prvi muslimani so se na slovenska tla naseljevali po avstrijski aneksiji BiH leta 1908, najbolj pa po drugi svetovni vojni, ko so predvsem mladi moški iskali zaposlitev zlasti v rudnikih, težki industriji in gradbeništvu. Versko življenje muslimanov je osredinjeno v molilnicah v večjih mestih, zavzemajo pa se za postavitev džamije.

Leta 1923 je bila v Trbovljah ustanovljena prva baptistična občina v Sloveniji. Sedaj baptisti delujejo v Ljubljani, Kranju, Trbovljah v Murški Soboti, Celju in drugod.

- ▼ Glavni oltar katoliške podružnične cerkve sv. Marjete v Bojanji vasi v Beli Krajini, 2005.
- Pravoslavna cerkev v Ljubljani, notranjost, 2005.

Dokaj številna verska skupnost so Jehovove priče, ki so se pri nas uveljavili v obdobju med obema vojnama. V Sloveniji so jehovci združeni v občine (na primer Ljubljana, Celje, Koper, Kranj, Jesenice, Kamnik). Jehovci so proti vsakemu stiku z drugimi religijami, zato ne sodelujejo v ekumenskem gibanju. Znani so po vsakoletnem krščenju novih članov s potapljanjem (Hala Tivoli v Ljubljani) in dokaj avtoritativnem predstavljanju svoje veroizpovedi.

Med protestantske verske skupnosti sodijo binkoštniki, ki so se na slovenskih tleh pojavili leta 1933. Po drugi svetovni vojni so se ponovno organizirali in osnovali *Kristusovo binkoštno cerkev*. V Novem

Evangeličanska cerkev v Ljubljani, 2005.

.....
mestu je sedež Evangelijske binkoštno cerkvene občinev leseni hiši z imenom Chalupa Jaromieškega, ki jo je novomeški tiskar Janez Krajec kupil okrog leta 1898 v Pragi na Češkem. Nasproti hiše stoji t.i. Mordakova kapela, sedaj evangelijska cerkev kristusa Kralja, kjer binkoštniki opravljajo verske obrede.

VITO HAZLER

fotografije: stran 32 TOMI LOMBAR (DELO), stran 33 zgoraj DEJAN JAVORNIK (DELO), stran 33 spodaj ALEŠ ČERNIVEC (DELO), stran 34 in 35 VITO HAZLER

Bajeslovje

opredelitev pojava

verski in predstavní svet ljudi, ki temelji na mitih

Bajeslovje (mitologija) je verski in predstavní svet ljudi, ki temelji na mitih. Miti so predvsem v času predkrščanstva predstavljali ideologijo oziroma skupek zelo starih simbolov v pripovedni obliki. Pripovedovali so o nastanku sveta, kozmogoniji in vesolju; življenju bogov in junakov; mitičnih prednikov in nižjih mitoloških bitjih.

Mitologija, kakršna se je ohranila in izoblikovala do današnjih dni na Slovenskem, je rezultat večstoletnih, celo tisočletnih spreminjanj, številnih premikov narodov in različnih družbenozgodovinskih razmer. Ker temeljijo miti na človeških arhetipskih predstavah, so preživeli do današnjih dni. Danes nastajajo tudi novi miti, stari pa živijo novo življenje v umetnosti, politiki in drugih oblikah družbene komunikacije.

Kozmogonija

V kozmogonskih mitih simbolizira voda prvobitno materijo, ki predstavlja snov za oblikovanje novega sveta. Tudi v slovenskem ljudskem izročilu so bile po vsej verjetnosti ohranjene predstave o nastanku zemlje iz zrna peska z morskega dna. Janez Trdina je v *Nevenu* leta 1858 objavil pripoved o nastanku zemlje iz zrna peska. Po tej pripovedi naj bi na začetku ne bilo nič drugega kot Bog, sonce in morje. Sonce je pripekalo in Bog se je potopil, da bi se v morju skopal. Ko pa se je zopet vzdignil na površje, mu je za nohtom ostalo zrno peska. Zrno je padlo na morsko gladino in iz njega je nastala naša zemlja.

▲ Hudič pase polhe, grafika v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske, 1689.

◀ Rudniški škrt *perkmandelc* kaže rudarju živo srebro (Slovenski tarok, 1996).

Dalje pripovedujejo ljudske povedke, da krožita okoli te plavajoče zemlje dve ribi (Porabje, zapisal Števan Kūhar). Zemlja po nekaterih ljudskih pripovedih ni ostala kar tako plavajoča na vodi, ampak je obtičala na ribi oziroma vodni kači. Med Slovenci se je ohranilo izročilo, da nosi zemljo na hrbtu ogromna riba. Kadar se ta riba zgane, nastane potres. Ko pa se potopi, povzroči konec sveta. Tako poje tudi ljudska pesem o ribi Faroniki, ki bi lahko s premikom repa ali obratom na hrbet potopila svet (Štrekelj, št. 493; SLP, št. 20/2). Faronika je v slovenskem ljudskem izročilu vzporednica podobnih mitičnih živali, kot so biblijski Leviatan, germanska Midgardska kača, grška Hidra ali babilonski Tiamat.

Pozneje se je izročilo o ribi Faroniki v liku Veronike s kamniškega Malega gradu prepletlo tako z ljudsko povedko o Veroniki, ki je bila zaradi svoje skoposti zakleta v pol deklico, pol kačo, kot tudi s povedko o morski deklici Melusini. V ljudski pripovedi pa je Veronika predstavljena kot žensko bitje s kačjim spodnjim delom telesa. Tako je upodobljena tudi na reliefu s kamniškega Malega gradu iz 12. stoletja. Faronika je po Francetu Steletu postala slovenski umetnostnozgodovinski strokovni termin za morsko deklico. Riba Faronika pa je navdihnila tudi pisatelja Gustava Strnišo, da je napisal pravljico Riba Feronika (Ljubljana 1943). Med kiparji je v novejšem času Marko Pogačnik izklesal lik Faronike, ki se tako ohranja še naprej.

Tudi o kozmičnem potopu nam je ohranil izročilo Janez Trdina. Zgodbo naj bi slišal v Mengšu in po njej napisal povedko *Povijest o božjem kokotu*; objavil jo je v Nevenu leta 1858. Zgodba pripoveduje, da je bila zemlja od začetka pusta, nikjer ni bilo nič drugega kot kamen. Bog je poslal svojega petelina, in ta je sedel na pečino ter znesel jajce. Jajce je počilo in iz njega se je pocedilo sedem rek. Te so namočile pokrajino in kmalu je vse ozelenelo in postalo rodovitno. V tem rajju so živeli ljudje brez skrbi in dela. Božji petelin pa je s kikirikanjem visoko na nebu ljudi opozarjal, kdaj naj vstanejo, kdaj naj gredo spat, jest in delat. Ljudje so se sčasoma prevzeli in niso več ubogali petelinovega kikirikanja, na zemljo so prišle bolezni. Nazadnje so sklenili, da je treba razbiti petelinovo jajce, da bodo reke višje. Udarili so s kamnom vanj. Jajce se je z gromom razbilo in priteklo je toliko vode, da je potopilo ves človeški rod. Voda je segala do najvišjih vrhov. Rešil se je edinole stražar, ki je splezal na vrh najvišje gore in od tam po trti do oblakov.

Ali je Trdinov in pozneje Bilčev zapis (Novice 17, 28. 2. 1857, str. 67) povedke avtentičen ali ne, je odprto vprašanje, vendar pa je motiv kozmičnega jajca in potopa odsev starih arhetipskih predstav številnih ljudstev. Jajce je namreč pogosto povezano z genezo sveta in njegovim postopnim izoblikovanjem.

Po slovenski pripovedi je stražar – Kranjec po rodu – bežal vse više v gore, dokler voda ni zalila tudi zadnjega gorskega vrha. Zatekel se je k vinski trti, ki je bila Kurentova rastlina. Kurent, vesel, da se je oprijel njegove rastline, jo je povišal, da je segla nad oblake.

Kurent je v slovenskem izročilu bajeslovni rodovitnostnolunarni lik. Po etimološki razlagi Franca Bezlaja je ime izpeljano iz pomen-skih korenov ustvarjajoči, snujoči. Če to razlago povežemo s tako rekoč po vsem svetu razširjeno povedko o bitju v luni, ki je v slovenskih pripovedih pogosto poseobljeno s Kurentom, se zdi, da so ljudje

videli v njem nekakšnega praočeta, nekoga, ki je pripomogel k razširitvi človeškega rodu, k preroditvi in k obroditvi njihovih polj. Tako je, tudi če primerjamo ljudske šege na Ptujskem polju, kjer kurenti med drugim orjejo okoli hiše za debelo repo in poskakujejo, da bi polje čim boljše rodilo, v sprevodu pa za njimi hodijo piceki – piščančki. Ob primerjavi z najnovejšimi arheološkimi odkritji o povezavi med kurenti in antičnim kultom Kibeles – v katerem so se imenovali mitski spremljevalci Kibeles kurenti in koribanti – lahko rečemo, da je bil Kurent po vsej verjetnosti božanstvo oziroma demon, povezan z rodovitnostjo in razbrzdanostjo, in da so ljudje verjeli, da skrbi za obnovo na zemlji.

Korant, Markovci na Ptuj-
skem polju.

Kurent se je močno zasidral v slovensko podzavest in navdihnil številne slikarje pa tudi druge umetnike. Tako je leta 1909 nastala Cankarjeva povedka Kurent, Igor Torkar je napisal pesnitvi Kurent (1946) ter Kurent in smrt (1950), Kurent je navdihnil tudi M. Remca pri pisanju drame Mrtvi Kurent (1960), F. Forstneriča ob pesnitvi Pijani Kurent (1971) in skladatelja Lojzeta Lebiča ob skladbi Korant.

Boj z zmajem v času in prostoru

Boj z zmajem je osnovni mit in ponovitev dejanja stvarjenja. Boj med nasprotnojučima si silama predstavlja osrednje dejanje kozmološkega in rodovitnostnega mita. Zato se številni mitološki junaki – in pozneje junaki pravljic – v teku svojega življenja med drugim spopadejo z zmajem. V slovanski mitologiji naj bi Veles privzemal podobo zmaja ali kače. Perun, na Slovenskem imenovan tudi Gromovnik, sv. Elija, sv. Matija in Trot, je bil slovanski bog groma in strele, najvišji bog in stvarnik. Veles oziroma Volos pa je bil slovanski bog podzemnega sveta, bog živine in vojne in je lahko privzemal podobo zmaja ali kače. Ker je torej predstavljal htonske sile, so mu postavljali svetišča v dolini, medtem ko so Perunova, ker je bil nebesni bog, gradili na

hribu. Kadar je Veles ogrozil rodovitnost ali existenco, je prišlo do boja med njim in Perunom.

Kresnik je povezan z ognjem, kresanjem in soncem ter je v slovenskih ljudskih povedkah in pesmih zmagovalec v boju z zmajem; ta mu je ugrabil sestro in jo zaprl v skalno votlino, kot pripovedujejo ljudske pesmi in pripovedi. Mladi kraljevič je sestro rešil in sledila je sveta poroka – hierosgamos. Spomin na ta dogodek ohranja šega ivanjske svadbe oziroma binkoštni par zahodnoevropskega izročila. Vendar pa tako kot sonce zatone za nekaj časa, zahaja tudi Kresnik, a se vedno znova vrača na ta svet.

Junak v boju z zmajem, panjska končnica (iz zbirke SEM).

Tudi Zeleni Jurij, včasih imenovan Jarilo ali Vesnik, v dvoboju premaga sovražnika Rabolja; izročilo o tem se je ohranilo v ljudskih pesmih in šegah.

Medtem ko Perun ostaja neizpodbiten glavni nebesni bog, sta Zeleni Jurij in Kresnik izpostavljeni smrti, ves čas na poti – s tega sveta na onega –, a se vselej znova vračata.

Mati zemlja

Skoraj vsa, tudi najstarejša verstva sveta temeljijo na predstavah o veliki materi oziroma darovalki življenja, ki je bila lahko dobra, lahko pa tudi strašna, kot na primer frigijska Kibela, balto-polabska Živa in še mnoge druge. Pri Slovanih je bilo razširjeno čaščenje Mokoši. Mokoš je bila edina boginja Vladimírjevega kijevskega panteona. Koren imena mok pomeni moker, vlažen, koren mot pa pomeni navijati, presti. Voda in preja sta imeli osrednje mesto v kultu tega ženskega božanstva, ki so mu Rusi rekli tudi Mat syra, v pomenu Vlažna mati zemlja. Imelo pa je to žensko božanstvo tudi strašljivo plat, ki jo je približevala antični Hekate oziroma grški Artemidi ali rimski Diani, ruski Jagi babi, germanski Frau Bercht oziroma naši Pehtri babi.

Vendar pa je bila velika boginja mati, kljub temu da je veljala za strašno in je vzbujala grozo, bleščeča boginja, pogosto spremljevalka ali mati sončnega boga, ki je naučila ljudi peke kruha, preje in tkanja ter zdravilstva in je bila tudi veščica čaranja.

Te lastnosti in veščine pa so v slovenskem ljudskem izročilu ohranili ženski bajeslovni liki Sredozimke; mednje sodijo tudi Zlata baba ali kar Baba in v ljudskem izročilu še vedno živa Pehtra baba. Tudi divji lov, ki je z njo povezan, naj bi prinesel v naravo rodovitnost in

obnovo. Značilno je tudi, da so vsi ženski bajeslovni liki, ki so privzemali vlogo Zlate babe oziroma Pehltre, povezani s prejo, nitjo in tudi drugimi ženskimi opravili, kot so pranje, peka kruha ipd.

S krščanstvom sta Pehthro nadomestili sv. Lucija, prinašalka luči, in sv. Gertruda (Jedrt), pospeševalka lanu in preje; atributa slednje sta namreč miš in vreteno. Pehtrino čarovno in zdravilno moč pa je prevzela sv. Valburga, ki goduje 1. maja, »ko imajo coprnice največjo moč«. Na Slovenskem je ohranjeno tudi izročilo o čarovnici Mokoški kakor tudi o čarovnici Pehtri, saj so v Ziljski dolini govorili o zločinu Pehltre babe, ki so ga zagrešile ženske s tem, da so čarale. Nič

Kralj Matjaž, panjska končnica (iz zbirke SEM).

čudnega torej ni, da je tudi Josip Vandot v knjigi *Kekec na volčji sledi* (1957) predstavil Pehto kot zeliščarko, ki je znala čarati.

Sveto drevo in svetovna gora

Čaščenje svetega drevesa je bilo na Slovenskem močno razširjeno, med drugim je motiv suhega drevesa, ki čudežno ozeleni ob vstajenju rešitelja, vključen tudi v številne ljudske povedke o Kralju Matjažu.

Kralj Matjaž pooseblja številne motive iz starega orientalskega, indoevropskega in srednjeveškega evropskega izročila. V teh zgodbah se skrivajo tudi krščanske predstave o apokalipsi, koncu sveta, Kristusu, Antikristu in rešitelju oziroma Mesiji. Drugi motivi so prišli iz pravljič, balad, romanc, viteških romanov ipd.

Kralj Matjaž spi pod kozmično oziroma svetovno goro, na njem sloni ves svet, podobno kot na Adamu, ki je pokopan pod goro Golgoti. Tako kot na gori Golgoti ozeleni suho drevo – križ –, tudi pred Matjaževo goro raste drevo življenja, suho drevo, ki ozeleni, ko se Matjaž zbudi. Junak bo dvignil svojo vojsko in po uničenju zla na svetu se bo vrnil zlati vek.

Vendar pa je v liku Kralja Matjaža združeno tako mitično kot epsko izročilo. V 19. stoletju je bil ta lik privzet tudi v umetno književnost kot mitični simbol za nacionalno ali socialno idejo. Lik Kralja Matjaža je navdihoval številne slikarje in pisatelje, med drugim Ferda Kozaka, ki je napisal dramo *Kralj Matjaž* (1978).

Bajeslovne živali

Med bajeslovnimi živalmi, ki so se ohranile v slovenskem ljudskem izročilu, je kar nekaj takih, ki posebljajo neko naravno ali nadnaravno silo in uravnavajo ravnovesje v veselju. Povedka o Zlatorogu – o lovcu in čudežni živali – se je v slovenskem ljudskem izročilu ohranila stoletja kot odraz globoke povezanosti med človekom in naravo in njune usodne soodvisnosti. Zlatorog je v ljudskem predstavnem svetu beli gams z zlatimi rogovi, vodnik belih koz oziroma gamsov, ki so se v varstvu belih žena, sredi čudovitih vrtov, pasle po gorskih grebenih. Trentarski lovec, varovanec belih žena, ki se je vzdignil

Lovec strelja Zlatoroga, upodobitev Maksima Gasparija.

nad neranljivo, skorajda sveto žival, da bi ji vzel čudežne rogove in se z njimi polastil zemeljskih zakladov, plača svojo predrznost v prepadu. Visokogorski vrtovi se čez noč spremenijo v kamnito melišče, bele žene, Zlatorog, in gamsi pa zapustijo tisti nesrečni kraj in se odselijo kdo ve kam (po zapisu Karla Dežmana). Enake ali podobne povedke te vrste so znane na primer v albanskih gorah, v Grčiji, pri južnih Slovanih in v širšem vzhodnem alpskem prostoru, predstavljajo pa odsev mita iz časa.

Tej zgodbi sorodna so izročila o belem gamsu oziroma jelenu s Koroškega in Štajerskega, o belem konju na Vršacu, legenda o ustanovitvi žičkega samostana in številne pripovedi o gamsih z zlatimi parkeljci.

Zlata barva označuje tudi rajske ptice ali zlate ptice, ki bodisi čudovito pojejo ali pa ima njihovo perje čudežno moč. Ob poslušanju rajske ptice beži čas na onem svetu kakor blisk, zlato pero pa čudežno ozdravi vsako bolezen.

Zvezde

Zvezde so že v davni preteklosti omogočale ljudem, da so se znašli v prostoru, času in naravi, po njih so znali ubirati pravo smer na brezpotju, določiti približen čas, predvideti spremembo vremena,

napovedati naravne pojave in prihodnost. Zvezde so s svojo lego, premiki, izginjanjem in ponovnim prikazovanjem kazale, kdaj je treba iti na lov ali na pot, kdaj začeti s tem ali onim poljedelskim ali pastirskim opravilom in podobno. Tudi o zvezdah so nastali številni miti.

Rimska cesta (Via lactea) sodi med velike zvezdne sisteme, ki jih imenujemo galaksije. Jeseni, ko zvezde poletnega neba drsijo proti zahodu, lahko na nočnem nebu vidimo, kako se bled beli pas Rimske ceste s severovzhoda v loku vzpenja proti jugozahodu. Zdi se, da usmerja pot ozvezdje Laboda (Cygnus), saj zvezdni pas spominja na prelet ptic selivk. Pri nas so ta pas poimenovali različno: Mlečna cesta,

Pegam in Lambergar, panjska končnica (iz zbirke SEM).

Mlečni put, Mlečnica, Mlečki, Rimska cesta, Šentjanževa pot. V Poljanski dolini so Rimsko cesto imenovali »Večna pot« – po njej naj bi potovale duše umrlih na oni svet. Predvsem v zahodni Sloveniji in v Reziji so ji rekli »Božja cesta«. V Glemu v Istri je Milko Matičetov slišal, da so nosili slamo po »Koruški cesti«. Matija Valjavec je na meji s Hrvaško zapisal več povedk o »Kumovem strahu« ali »Kumovi slami«, ki pripoveduje, kako je kum kumu slamo kradel in pri tem tako bežal, da je po poti izgubil skoraj vso slamo (Glasnik 1867). Tudi ta slamnata pot predstavlja v prenesenem pomenu pot duš v onstranstvo.

Veliki in Mali pes (Canis Maior, Canis Minor) sta ozvezdji, ki sta najlepše vidni na zimskem nočnem nebu, od oktobra do aprila. Veliki pes še posebej izstopa z najsvetlejšo zvezdo na nebesni krogli, imenovano Sirij (Sirius), ki sveti z vsem svojim žarom blizu ozvezdja Orion, zahodno od Rimske ceste. Ker se je Sirij pojavljal na jutranjem nebu pred sončnim vzhodom ravno v času največje poletne vročine, so to zvezdo povezovali s pasjimi dnevi (od 23. julija do 23. avgusta) in jo tudi imenovali Pasja zvezda ali Canicula. Pri nas so ji rekli Kuzlak (Pohlin) ali Kuzljak.

V ozvezdju Laboda (Cygnus) so ljudje videli predvsem pet najsvetlejših zvezd, v katerih lahko brez težav prepoznamo podobo križa (Crux maior). Imenovali so ga *Križ*, *Sv. Ivana Križ*, *Senžwanow križ*, *Helenin križ*, *Križ sv. Helene*, *Sv. Jelene križ*, *Šmarni križ*, *Šmarn križ*, *Šmaren križ*, *Bridka martra* in *Marijin križec*. V Reziji so razlagali, da je ozvezdje dobilo ime *Križ sv. Ivana* zato, ker je na pragu poletja ozvezdje *Senžwanow križ* ob kresu, to se pravi ob sv. Ivanu, proti jutru natanko nad Veliko Babo v Kaninskem pogorju. Ozvezdje Laboda pa je imelo po ljudskem izročilu zelo pomembno vlogo za popotnike, ki so se na poti pogosto ravnali po zvezdah. Vendar ne le zato, da bi znali ubirati pravo smer v brezpotju, ampak tudi zato, da bi vedeli, kdaj je varno iti na pot in ali potovanje ponoči sploh še nadaljevati.

V slovenskem izročilu so ohranjena različna imena za Plejade. Nekatera imena označujejo gosto nasejanost teh zvezd: Gostosevci, Gostelci ali Gostožerčiči – ime, ki ga omenja že Dalmatin, medtem ko jih Bohorič imenuje Stožerčiči. V okolici Bohinja so tem zvezdam rekli Ostruževčki, v Porabju Drobna dečica po nedolžnih otročičih, ki jih je dal pomoriti kralj Herod. Ne le pri nas, ampak tudi drugod po svetu jih imenujejo Kura s piščeti, Kvočka, Kokoščica, Kokla. Zaradi lesketanja so jih imenovali Lasteni, Zlatenc, Špyhulčiče, Lastigavc in še dalje: Lašči, Lasiči, Lahi, Vlasiči, Vlastovce, Lastovke ipd. O Lastarih je ohranjena zgodba zapisana v vasi Zamladinec; objavil jo je Matija Valjavec v Kresu leta 1886. Zgodba pripoveduje o sedmih mladeničih, ki predstavljajo Plejade; ker jim starši niso dali hrane, so prišli na nebo.

Velikega medveda (*Ursa maior*) oziroma Veliki voz zlahka razločimo na poletnem nebu kot ozvezdje v obliki voza ali v podobni posode z dolgim ročem. Ker do zime močno spremeni lego, so ljudje že kmalu stkali pripoved o lovu na nebesnega medveda. Zelo zgodaj pa so tudi nastale zgodbe o nebesnem vozu. Pri nas že Dalmatin omenja Kula na nebi, Slomšek Nebeški voz. V Poljanski dolini in v Bohinju imenujejo to ozvezdje *Sv. Elije voz*. Od tod tudi uganka: »Kateri svetnik še ni umrl?« – »Elija, ker se še vozi po nebu.« Ime Martinov voz je bilo razširjeno predvsem na Primorskem. Medtem ko so ozvezdju *Ursa minor* – Mali medved predvsem v zahodni Sloveniji rekli Mala medvednica, v ljudskem izročilu za ozvezdje Velikega medveda ni ohranjeno ime, izpeljano iz medveda. Ohranjena pa je pripoved o vpreženi divji živali v veliki voz. Poleg sv. Martina se v vlogi voznika pojavljajo še številni drugi svetniki, na primer sv. Jakob, v Makedoniji je sv. Naum zapregel v jarem medveda, ki je ubogemu kmetu požrl vola. Na freski s Križne Gore pri Škofji Loki pa je upodobljen bavarski Korbinijan na medvedu, ki mu je raztrgal konja.

Bajna bitja narave

V slovenskem pripovednem izročilu so se skoraj do današnjih dni ohranile animistične, torej najstarejše verske predstave, ko so ljudje

.....
Kip Zlatoroga ob Bohinjskem jezeru.

še verjeli, da so tudi stvari in rastline živa bitja. Tako so na primer v drevesu videli botro, ki lahko pomaga človeku in se s svojo vejo prvo dotakne novorojenega otroka, verjeli so v svatbe rastlin in podobno.

Bajna bitja oziroma duhovi in demoni narave, kot so velikani in ajdi, vile, žalik žene, krivopete, morske deklice, povodni možje, divji možje in divje žene, naj bi po starih predstavah ljudi živeli v naravnem okolju, v katerem se je moral človek znajti in s katerim je moral živeti v sožitju, če je hotel preživeti. Zato so ljudje prav v naravi prepoznali največ skrivnostnih bitij.

Med najbolj razširjenimi bajnimi bitji narave so prav gotovo vile, ki naj bi bile – kot antične nimfe – eterična bitja z dolgimi svetlimi lasmi, oblečene v belo. Ljudje so si predstavljali in so tudi verjeli, da prebivajo v drevesih, v razpokah in votlinah skalnih sten, na vrhovih gora, v bližini vodnih izvirov, studencev in v ločju. Po nekaterih pripovedih naj bi ljudi tudi naučile plesati in peti, pa tudi zdravilnih veščin. Zgodbe o vilah se včasih prepletajo s pripovedmi o rojenicah ali sojenicah.

Številni gorski vrhovi pa se imenujejo po velikanih; o njih so krožile zgodbe, da si zidajo gradove in pri tem lomijo skale in ruvajo drevje s koreninami vred ter si podajajo orodje z enega vrha na drugega. Ajdi naj bi bili prvotno prebivalstvo, po enem od izročil naj bi živeli najprej le na »Zlati gori«, od tod pa naj bi se razselili še na druge vrhove.

Čatež pa je bajno bitje, ki je zgoraj človek, spodaj kozel in naj bi imel rogove in brado. Po izročilu iz vzhodne in zahodne Slovenije naj bi živel v gorah, po gozdovih in na močvirnih tleh ter naj bi poljubno spreminjal velikost. Na mestih, kjer se je zadrževal, so se pogosto pojavili izvirki pitne vode. Kot antični Pan naj bi spravljal ljudi v panični strah in jih s posnemanjem glasov speljeval v neznane kraje. Po pripovedih iz Soške doline so se čateži spuščali z gora, kradli grozdje in se upijanjali.

Gorski škrat, ilustracija Gvidona Birolle.

Bajna bitja zemeljskih zakladov

Ljudje so še do nedavnega verjeli, da škratje živijo in se prikazujejo povsod – v gozdovih, gorah, rudnikih, močvirjih, ob domačem ognjišču, v kovačiji ali v čevljarški delavnici, letali naj bi celo po zraku in prinašali denar skozi dimnik. Skoraj da ni bilo človeka, ki ne bi vsaj enkrat v življenju srečal palčka ali škrate, nekateri pa naj bi si ga – po pripovedovanju sosedov – celo udomačili, da je delal zanje in jim pomagal bogateti.

Palčki in škrtati so majhne postave, včasih niso dosti večji od palca ali travnate bilke, drugič zopet so pritlikave postave, s starikavim obrazom, dolgo belo brado in rdečo koničasto kapico, zaradi katere jih po Goriškem imenujejo kapiči, na Primorskem pa škarifiči. Oblečeni so po navadi še v višnjevo jopico in rdeče ali zelene hlače in tako že z barvo svojih oblačil poudarjajo življenjsko energijo. S seboj pogosto nosijo modro ali zeleno lučko, ali pa se za njimi, še posebej, če letajo po zraku, vleče moder žarek. Vendar pa je škrat lahko privzemal tudi druge podobe in se prikazoval kot črn maček, žaba, tele, rudar ali ognjena luč. Škrat v vlogi čuvaja zemeljskih zakladov se približuje izročilu o kačah oziroma zmajih. Zato mu Belorusi pravijo zmej, Gornolužičani pa zmij.

Razširjeno je tudi izročilo o škrtatih – hišnih duhovih, nekakšnih dobrih duhovih domačega ognjišča, imenovanih tudi gospodarčki. Tovrstne pripovedi se približujejo izročilom, izhajajočih iz čaščenja prednikov in hišnih malikov, ki so se najpogosteje zadrževali pri hišnem ognjišču, kot v nekaterih pripovedih bela kača.

Duhovi in potujoče duše

Številni duhovi so duše, ki so zaradi svojih grehov ali nepravilnega postopka pri rojstvu oziroma smrti ali zaradi zakletve oziroma uroka zaklete in ne najdejo miru. To so na primer duše pred krstom umrlih ali mrtvorojenih otrok, tako imenovano movje, navje, žive, hudourniki, vedomci, ki se po navadi kot lučke ali črni ptiči z močno upognjenim kljunom spreletavajo in begajo v mraku po zraku in žalostno kričijo. Ne prenašajo ognja ali svetilke. Tistemu, ki jih reši, tako da jih krsti ali poškropi z vodo, se zahvalijo v podobi belega goloba ali ange-la in odletijo v nebesa.

Med dušami, ki se vračajo na ta svet zaradi svojih grehov, so meraši, brezglavjeki, svečniki, preklesa in še drugi povratniki. Meraši ponoči blodijo brez miru in čakajo na odrešitev. Izročilo o njih je ohranjeno predvsem v Prekmurju in na Koroškem. Prikazovali naj bi se ponoči, z lučko kot veliki, brezglavi ljudje, in merili njive, vračali ukradeno zemljo in prenašali mejnike. Svečniki ali svečarji so duhovi mrtvih, ki se prikazujejo s svečo namesto glave. Prikazujejo se predvsem v adventu in pred vsemi svetimi. Kadar trčijo drug ob drugega, se sveče zaiskrijo. Molitev bi jih lahko odrešila, zato se zbirajo okoli tistih, ki začnejo ob pogledu nanje moliti. Preklesa je duša umrlega, ki je povzročil krivico drugemu in se vrača domov jokat, da bi drugi zanj molili.

Vampirji ali premrli in drugi krvوسي sodijo v skupino živih mrtvecev, ki ne strohnijo, vstanejo štirideset dni po smrti in hodijo ponoči izsesavat ljudem kri. Volkodlaki pa so bitja, ki privzemajo podobo volka; lahko so tudi ljudje, ki so ukleti v volka zaradi grehov, materine

zakletve ali čarovnije. Volkodlaka bi bilo mogoče rešiti, če bi mu košček srajčke všili v ramo ali bi ga ob rojstvu pravočasno obrnili, zakletega volkodlaka pa bi lahko rešili, če bi mu v božjem imenu vrgli kruh. Ko umre, je treba volkodlaka položiti na zobe ali mu dati žebelj pod jezik (I. Šašelj, J. Pajek). Pričevanja o volkodlakih so pogosto spajena z izročili o vedomcih, volčjih pastirjih in vampirjih ter so znana že iz antike (Herodotova poročila o Neurih). Bolezen in druge težave so po ljudskem izročilu povzročali Mora, Mrak, Netek in Škopnik. Predvsem pa so ljudje verjeli, da njihove težave povzročajo čaravnice, v katere ponekod verjamejo še dandanes. Veliko pa je tudi strašljivih bajnih bitij (Berbera, Teleba, Grdinica in podobno), s katerimi so strašili otroke, vendar jih je kar nekaj med njimi novejšega izvira ali pa so postala strašila za otroke bajna bitja, ki so prvotno imela drugačno vlogo.

Številni bajeslovni liki in ljudski junaki danes navdihujejo umetniške stvaritve, izrabljajo pa jih tudi politika, ekonomija in druge družbene ustanove. Med najbolj prisotnimi miti v današnji družbi so Martin Krpan, Zlatorog, Kralj Matjaž, Lepa Vida, Peter Klepec, Pegam in Lambergar, Veronika s kamniškega Malega gradu pa tudi nižja mitološka bitja narave, na primer palčki, čateži, vile, velikani, morske deklice, povodni možje in različna pripovedna motivika, povezana z določenimi kraji in mesti.

MONIKA KROPEJ

fotografije: stran 39 iz MASKE SLOVENSkih POKRAJIN, 1984, stran 42 iz EINE SAGE AUS DEN JULISCHEN ALPEN/PLANINSKA PRAVLJICA, 1968, stran 44 MONIKA KROPEJ, stran 45 iz KOROŠKE PRIPOVEDKE, 1957, stran 40, 41 in 43 iz POSLIKANE PANJSKE KONČNICE, 2000

Poštna znamka z motivi bajeslovnih bitij je izdala Pošta Slovenije, ilustrirala Andrejka Čufer.

Literatura

- CEVC, TONE. Pripovedno izročilo o gamsih z zlatimi parklji iz Kamniških Alp, *Traditiones* 2, Ljubljana 1973.
- GRAFENAUER, IVAN. Prakulturne bajke pri Slovencih, *Etnolog* 14, Ljubljana 1942.
- Slovenske pripovedke o kralju Matjažu, sazu Dela (filol.-literar. razred) 4, Ljubljana 1951.
- KELEMINA, JAKOB. *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Celje 1930.
- KRETZENBACHER, LEOPOLD. *Germanische Mythen in der epischen Volksdichtung der Slawen*, Graz 1941.
- KROPEJ, MONIKA. Cosmology and Deities in Slovene Folk Narrative and Song Tradition, *Studia mythologica Slavica* 6, Ljubljana & Videm 2003.
- MATIČETOV, MILKO. Kralj Matjaž v luči novega slovenskega gradiva in novih raziskovanj, sazu *Razprave* (filol.-literar. razred), Ljubljana 1958.
- MENCEJ, MIRJAM. Gospodar volkov v slovanski mitologiji, *Županičeva knjižnica* 6, Ljubljana (Univerza v Ljubljani) 2001.
- MIKHAILOV, NIKOLAI. Kr(e)snik, eine Figur der Slowenischen version des urslawischen Hauptmythos, *Baltische und slawische Mythologie*, Madrid 1998.
- OVSEC J. DAMJAN. *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana 1991.
- ŠMITEK, ZMAGO. Mitološko izročilo Slovencev. *Svetinje preteklosti*. Ljubljana 2004.

1

Kratke prozne oblike

Ob pravljicah in povedkah se folkloristiki razkrivajo še krajše prozne oblike, kot so anekdote, vici, pregovori, reki, uganke in rekla, ki s svojo žanrsko in vsebinsko raznolikostjo posegajo na vsa življenjska področja in prinašajo različna sporočila. Ta pa se v procesu komunikacije počasi nalagajo v zavest ljudi in se kažejo v času kot tradicionalna norma in dediščina. V vsebinskem pogledu gre bodisi za življenjske izkušnje in modrosti (pregovori) ali za kratka stvarna sporočila o vsakdanjih resnicah in izkustvih (reki) ali za šaljive zgodbe, ki imajo v sedanjem času še svoje izpeljave v vicih in anekdotah. Poseben žanr znotraj kratkih proznih oblik predstavljajo uganke, ki imajo poleg zabavne funkcije močno poudarjeno še razmišljajočo plat. Kljub svoji jezikovnostilni jedrnatosti kratke prozne oblike prinašajo bogato vsebino. Ta je lahko občečloveška in je pri pregovorih bolj uokvirjena v pesniško kot pa v vsakdanjo govorico. Nasprotno pa vic in tudi grafit uporabljata vsakdanji živi, lahko tudi vulgarni jezik, saj je njuna vsebina največkrat v nasprotju s pričakovanim in je lahko vsaj nenavadna, če ne nesmiselna.

Bolj kot pregovori so sodobnemu človeku bližji grafiti, saj so krajši in večkrat terjajo manjši duhovni napor ter se bolj približujejo frazeologiji vsakdanjega jezika. Modrost v pregovorih z vsebino išče primerno obliko, za grafite pa bi lahko rekli, da njihova oblika brezupno išče sporočilo.

Tudi kratke prozne oblike izhajajo iz neke tradicionalne in preizkušene sheme, ki bi ji lahko rekli folklorni standard ali folklorna aksiomatika. To pa pomeni, da se kratke oblike podrejajo nekaterim tradicionalnim zahtevam oziroma folklorni logiki, in to na strukturni, poetološki, kompozicijski, družbeni in jezikovnostilni ravni. Kljub zapisom in medijem je ustna komunikacija še vedno prevladujoča in jo sodobna medijska sredstva ne izključujejo. Prav ustna komunikacija in širitev pa ustvarjata različnost oziroma variante in nove oblike na že znani strukturi. Kot družbeni in komunikacijski pojav so za raziskovalca zanimive vse kratke prozne oblike, najsi gre za nonšalantni ali celo nepovedni grafit ali pa za življenjske modrosti v vzvišeni govoric. Različne sporočilnosti skozi čas lahko raziskovalcu razkrivajo stanje duha neke skupnosti in njen tip reagiranja na življenjsko resničnost.

MARKO TERSEGLAV

Pregovori

opredelitev pojava

ljudske modrosti, ki jih označujeta jedrnatost in pesniške podobe

Pregovor. Lapidarna slovarska razlaga opredeljuje pregovor kot ljudsko književno zvrst, »ki kratko, navadno v prisposobi, izraža neko življenjsko resnico«. (SSKJ). Pregovor je torej z malo besedami povedana bogata življenjska modrost ali izkušnja oziroma resnica. Španski pisatelj Cervantes je zapisal, da je pregovor »kratka misel, ki sloni na dolgi izkušnji«. Le izkušnja lahko potrdi življenjsko modrost in njeno uporabnost. Zato je angleški pesnik John Keats zapisal, da pregovor »tako dolgo ne postane pregovor, dokler ga ne potrdi življenje«. Smisel pregovora torej spoznamo šele, ko doživimo njegov pomen.

Vsi narodi sveta imajo bogato zakladnico modrosti in pregovorov. Pri elementarnih narodih ekvatorialne Afrike in pri nekaterih v Aziji, ki nimajo pismenstva, vse temelji na ustnem izročilu, v katerem predstavljajo pregovori vrh njihove rodovne modrosti. Ti pa se prenašajo iz roda v rod. Nekateri raziskovalci ugotavljajo, da na pravem mestu in ob pravem času uporabljen pregovor prinese ugled tistemu, ki ga izreče. Nekateri paremiologi celo trdijo, da bi se izkušnja elementarnih ljudstev lahko preneslo tudi v sodobne družbe in bi se lahko s pregovori stalno vplivalo na etične in družbene norme in na način življenja. Deloma je v sedanosti živa vzgojna funkcija pregovora: »Brez muje se še čevelj ne obuje.«

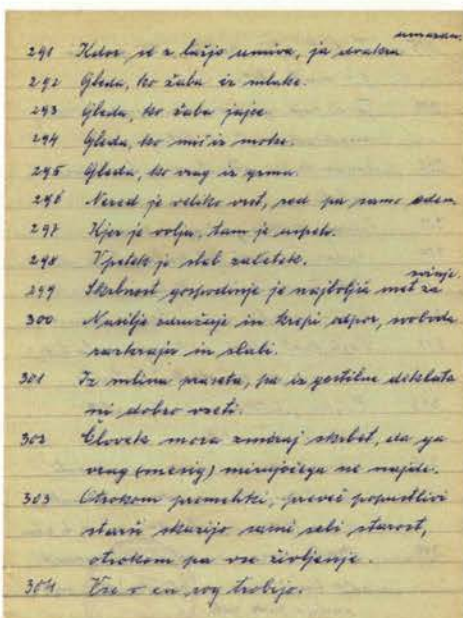
V vsebinskem pogledu pregovori posegajo na vsa področja človekovega obvladljivega in miselnega in tudi nadnaravnega sveta. Pri nekaterih elementarnih narodih predstavljajo etične in pravne kodekse, ustavo in religijo. Poleg tega pa pregovori pri vseh narodih in ljudstvih sveta govorijo še o človekovih posebnostih, značaju, dejanjih, slabostih, o vsakdanjih rečeh, o vremenu, ljubezni, etiki, konfliktih in seveda o nadnaravnem. O vsem torej, o čemer govori tako imenovana izkustvena filozofija.

Misli in modrosti, ki so prevzete iz pisane literature in so proniknile v ustno tradicijo, so lahko podobne in celo enake pri več narodih, le da jih posamezne etnije prilagodijo svojemu spoznavnemu, miselnemu okolju ter svoji jezikovni logiki in jezikovni »filozofiji«. Specifični pa so tisti pregovori, ki so ozko vezani na etnično ali celo lokalno skupnost in je pomenski obseg zunaj teh skupnosti nerazumljiv. Pregovor svoj pomen in tudi razumljivost lahko izgubi, kar kažejo tudi nekateri naši starejši pregovori. Takrat je pozabljen ali neznan kontekst, v katerem je pregovor nastal. Pregovor brez konteksta pa nima več smisla, ampak postane absurden. Lahko še danes uporabljamo nekatere stare pregovore in reke in jim znamo tudi približno določiti smisel, ne znamo pa jih več točno definirati, ker je bodisi zbledela povezava med kontekstom in izrečeno mislijo ali pa je postal tuj sam predmetni svet v prisposodobah. Po inerciji najbrž še

lahko uporabimo pregovor »Beseda ni konj«, njegovega natančnega smisla pa ne znamo več razvozljati.

Na stilno-oblikovni ravni se pregovori prilagajajo vsebini. Ker je ta največkrat nekoliko vzvišena nad vsakdanjo stvarnostjo, je tak tudi jezik, ki v pregovorih večkrat sili že v pesniško govorico z uporabo pripodob in tudi rim: »Kadar zlato govori, vsaka beseda slabi.« Zato je Ivan Grafenauer označil pregovore kot poezijo za vsak dan. Tudi če pregovori govorijo o vsakdanjih rečeh, lahko uporabljajo pesniško govorico: »Kdor rad kruha deli, se mu v roki množi.«

Podobe so že del vsakdanje govornice, zato so prisotne tudi v pre-

Stran iz zvezka pregovorov in rekov, ki jih je zapisal Joža Vršnik - Robanov, kmet in pastir iz Robanovega kota (arhiv Inštituta za slovensko narodopisje).

govorih, čeprav je njihovo funkcionalno področje vedno splošno in so bolj splošne tudi oblike, ki še vedno ostajajo »pesniške«. Zato so pregovori na vsebinski in oblikovni ravni mnogo manj standardizirani oziroma konfekcijski kakor na primer reki. Meja med njimi je včasih zabrisana, toda zaradi metafor imajo pregovori dosti širše asociacijsko polje, s tem pa tudi več svobode v razlagi, čeprav ustno slovnstvo teži k jasnosti. Zato tudi uporablja take podobe, ki se z lahkoto dešifrirajo.

Vremenski pregovori za september v Mohorjevem koledarju za leto 1930.

Kakršno vreme prvi dan kane,
rado ves mesec tako ostane.

Na sv. Mateja vreme ugodno,
bo ostalo tako štiri tedne prihodno.

Če ptice selivke pred sv. Mihielom ne
leté,
se pred božičem ni bati zime trdé.

Tudi za pregovore velja, da so skozi številne generacije in z »brusenjem« dosegli naš čas ter se ohranili in postali del naše kulture in tradicije. Najbolje so se ohranili pregovori s splošnimi in živimi modrostmi, ki so aktualne v vseh časih. Ob tem se nekatere modrosti še posodobijo in se lahko jezikovno in vsebinsko prilagodijo drugačnim časom in drugačni življenjski filozofiji.

V Sloveniji je od 19. stoletja naprej izšlo več zbirk pregovorov, bodisi tematskih ali splošnih, manj pa so pregovori našli pot v strokovno literaturo in etnološko obdelavo. O njih je pisala etnologinja Marija Makarovič.

MARKO TERSEGLAV

Reki, rekla, sentence, grafiti

opredelitev pojava

jedrnaté življenjske ugotovitve

Rek danes v nestrokovni govorici pogosto izenačujemo s pregovorom. Čeprav včasih meje med njim in pregovorom niso jasne, pa nekatere splošne značilnosti kažejo različno zvrstnost, ki jo ohranja tudi folkloristika. V vsakdanjem jeziku je rek pogostejši, bolj standariziran in svojega sporočila o vsakdanjih izkustvih in resnicah ne gradi na pesniškem jeziku, ampak na ustaljenih in razširjenih jezikovnih oblikah nazorne govornice. Reki so skrajšane in neolepšane podobe za vsak dan. Govorijo bolj naravnost kot pregovori in prinašajo neke splošne resnice, na primer: »Še trave niso vse enake,« ali: »Dober je kot kruh.« Manj klišejski pa je narobe obrnjeni isti rek, ki govori o slabem človeku: »Dober je kot česen brez kruha.« Torej je slab, pri čemer je za nasprotje uporabljena antiteza. Z uporabo v živi in vsakdanji govorici postajajo reki vse bolj klišejski in prehajajo že med fraze. Reki so manj podvrženi socialnim ali generacijskim pregradam, saj jih uporabljajo vse generacije in skupine, ki pa jih jezikovno in včasih tudi vsebinsko prilagajajo svojemu svetu in okolju. Danes bi mladi že težko rekli, da je nekdo dober kot kruh, slišalo pa bi se, da je ful kul. Kot podoba je v rekih zelo pogosto uporabljena primera, in ta prevladuje še danes, vendar lahko v novi vsebinski ali jezikovni podobi.

Tudi nekateri reki so lahko prevzeti iz književnosti. Za primer modifikacije starega antičnega reka o tako imenovanem Sizifovem delu lahko služi slovenska vzporednica – vodo v morje (ali v Savo) nositi.

Reklo je izjava kakšne pomembne osebnosti, na primer politika, kulturnika ali državnika, ki se je razširila med večji del ljudi in so jo ti začeli uporabljati v vsakdanjem govoru. Iz zgodovine sta bolj znani Cezarjevi izjavi: Veni, vidi, vici (Prišel, videl, zmagal) in Alea iacta est (Kocka je padla). Starejše in tudi novejša izjave so bile največkrat zapisane (v knjigah in tudi časopisih) in so prišle v ustno komunikacijo ter so postale rekla. Danes prav mediji največkrat razširijo določeno izjavo in jo posredujejo bralcem, ki jo lahko začnejo tudi uporabljati. Če taka izjava ali reklo zaživi med ljudmi, jo ti lahko tudi parafrazirajo in ji dajo drug pomen. To se je zgodilo s sloganom, ki je postal reklo: Pravljica o uspehu. Ob osamosvojitvi Slovenije so mediji posredovali besede takratnega predsednika republike, ki je rekel: »Danes so dovoljene sanje. Jutri pa je nov dan.« In misel se je razširila in postala reklo.

Sentenca je tujka, ki v bistvu označuje tisti pregovor, ki ne temelji na ustni tradiciji in na etnični specifikki, ampak je največkrat prevzeta iz književnosti, ali pa izraz uporabljajo za modrosti iz Svetega pisma, ki so prišle v ustno komunikacijo. Sentence prinašajo še splošnejša spoznanja in modrosti, ki so skupne več narodom in so največkrat jezikovno bližje vsakdanji kot pa vzvišeni govorici. Sentenca je izrek, kjer se lahko direktno ali po analogiji izrazi neko življenjsko vodilo

ali pravilo, izvirajoče iz nekega širšega kulturnega in civilizacijskega prostora. Večina slovenskih sentenc je bila sprejeta iz književnosti, iz antične in judovske kulture. »Kdor ne dela, naj ne je,« je slovenski pregovor, ki pa je v bistvu le različica svetopisemske sentence oziroma besed sv. Pavla.

Grafit je sodobno sporočilo osebne, politične, erotične, kulturne in druge narave, ki si za prostor svoje sporočilnosti največkrat izbira javne površine, predvsem hišne zidove. Če je nekdanj veljal rek, da imajo vsi zidovi ušesa, danes velja še, da zidovi tudi govorijo ali pa nam nekaj sporočajo. In zakaj je sploh treba pisati po zidovih? Neki grafit na

Grafit v podhodu Tivoli v Ljubljani, 2005.

to vprašanje odgovarja: »Zato, ker je zid.« Poleg tega pa ustvarjalci želijo, da je njihovo sporočilo vidno in da tudi izziva. Če pa smo proti uničenju zidov z barvnimi spreji, nam grafitarji »demokratsko« dovolijo našo drugačnost: »Če ste proti pisanju po zidovih, se nanje podpišite.« To je past, ki ji lahko podkrepljena še z dodatnim grafitom: »Jebeš prazen zid.« »Ujeti« antigrafitar odgovori z grafitom: »Tisti, ki pišejo po zidu, so tako neambiciozni, da se morajo sramovati.« Za mlade, pretežni del ustvarjalcev grafitov, sta pomembni tudi velikost zapisa in barva. Nekateri grafiti so opremljeni z ilustracijo ali pa je ilustracija sama grafit s svojim lastnim likovnim in vsebinskim sporočilom – zaradi prevlade oblike ali zaradi pomanjkanja domišljije. Grafiti večkrat izgubijo sporočilo ali pa ga sploh nimajo. Zato bi jih lahko delili še na nevsebinske, stihijske, nonšalantne, nespretno in naivne. Domišljeni grafiti velikokrat vsebujejo tudi poetičnost (Sonček je in ti si skuštrana), lahko pa imajo ironični oziroma humorni ton (Z ženo imava vsaj nekaj skupnega; poročila sva se na isti dan) ali pa so zavestno protipoetični ali izražajo revolt ali pa vsebujejo politično in ideološko sporočilo ali pa je grafit tudi strnjen pamflet. Rekli bi lahko, da so vsaj tisti pomenski in neabsurdni grafiti derivat rekov in pregovorov ali so fraze, ki nam ne ponujajo življenjskih modrosti in resnic, ampak je njihova resnica vsakdanja in banalna. To najlepše izraža grafit, ki pravi: »Edina razlika med grafitom in modrostjo je v tem: jebi se!«

Med grafite sodijo tudi tiskani letaki z modrostmi in življenjskimi pravili skupine Loosje. Njihova drugačnost ni le v tehnični izpeljavi,

ampak v sporočilnosti, saj se tovrstni grafiti že približujejo dikciji pregovorov in sporočajo sodobne življenjske izkušnje, ki pa temeljijo v tradiciji.

MARKO TERSEGLAV

fotografiji: DAMJANA PEDIČEK

Grafit v podhodu Tivoli v Ljubljani, 2005.

Uganke

opredelitev pojava

govorne igre s specifičnimi podobami

Uganke so vrsta miselno-govorne igre. Že v antiki je bila spoštovana, saj naj bi razkrivala modrost in stanje duha posameznika, ki se je moral poleg vojaških in telesnih vrlin izkazati še z modrostjo in logičnim mišljenjem. To velja tako za ustvarjalca kot za reševalca ugank. Nekoč so imele uganke pri nekaterih narodih še obredno funkcijo, v Indiji pa so bile del žrtevnega rituala; rešitev uganke je v antiki lahko pomenila tudi preživetje (Ojdip in Sfinga), v različnih kulturah pa so vladarji podarili življenje obsojencem, če so rešili uganko. Uganke so bile nekdanje tesno povezane z mitologijo in še v zgodnjem krščanstvu se pojavijo uganke v obredni funkciji.

Uganke z zavajanjem, lahko tudi zavajajočim vprašanjem terja natančen in nedvoumen odgovor. Oblika vprašanja je lahko prežeta s podobami in simboli. Od 5. pa vse do 16. stoletja najdemo uganke v latinskih kodeksih, ki so pomenili vir za kasnejše sestavljalce ugank. Danes se zdi, da spontane, ustne uganke izumirajo ali pa živijo le v otroškem svetu in v igri, ki je bila nekdanje spremljevalka skupnih del in opravil. V svetu današnjega odraslega živi uganke vključena v vic, ki vsebuje vprašanje, na katero je možen le absurden in zato komičen odgovor, zato je komična uganke postala vic. Na primer: Kako spravim štiri slone v avto? Odgovor: Dva spredaj, dva zadaj.

Tudi za uganke je značilno, da kažejo specifično miselnost posamezne etnije, njeno življenjsko logiko in »filozofijo« jezika. Vedno pa ostajajo sredstvo besednega in miselnega dvoboja in v njih najdemo teme in vsebine, ki so skupne več narodom, poleg teh pa so specifično etnične in celo lokalne. Uganke lahko kažejo stare plasti videnja sveta (animizem), odsevajo pa še domiselnost in čut za opazovanje. Vedno pa so tesno povezane z okoljem, kjer so nastale, zato so lahko drugim oziroma »tujcem« težje razumljive; k temu svoje prispevajo še narečja ali pa domiselnost ustvarjalcev, ki uporabljajo lahko večpomenske besede, da zapletejo ali skrijejo rešitev. Pot do razrešitve uganke vodi prek spoznavanja vzajemnih odnosov nekaterih dejstev. Uganke niso vedno le v direktni vprašalni obliki, lahko ponudijo le neko dejstvo, ki ga mora reševalec razkriti:

Reža reži, čepja čepi,
reža dol pade pa čepjo popade. (Rešitev: Kostanj v ježici in ženska, ki ga pobira.)

Če odmislimo narečne izraze, je v gornjem primeru uganke sestavljena z asociativnimi podobami in z aluzijo na žensko.

Naslednja uganke pa svoje zavajanje gradi na navideznem absurdu: Ko se oče rodi, sin že po hiši leti. (Rešitev: ogenj in dim.)

Danes otroci ustvarjajo svoje uganke, poleg tega pa se v vrtcih in osnovnih šolah srečujejo z literarnimi ugankami (Stritar, Zupančič), odrasli pa imajo svoje ugankarske revije. Najbolj priljubljena zvrst ugank so danes različni kvizi in televizijska merjenja inteligentnosti z Milijonarji in podobno. Čeprav gre pri današnjem ugankarstvu za denarne nagrade, pa gre tudi za čast in slavo ter hkrati tudi za zabavo. In od nekdaj je bilo tako.

MARKO TERSEGLAV

Šaljivke ali vici

opredelitev pojava

jedrnate, humorne pripovedi

Šaljivka ali vic je gotovo najbolj razširjena ljudskoslovstvena zvrst v sedanjem času. Vic je prisoten med vsemi socialnimi in generacijskimi skupinami. Gre za relativno nov folklorni žanr, ki se je v svoji današnji obliki razvil šele v 19. stoletju ter je izredno živ in prilagojen različnim miselnim vzorcem časa. Strukturno pa vic vendarle ustreza pravilom tradicionalnega ustnega slovstva. Beseda vic (v slovenščini je neknjižna, pogovorna) izhaja iz nemške besede der Witz, ki je še v 17. in 18. stoletju pomenil duhovito domislico, iskrivo modrost. Šele v 19. stoletju je pojem vica prevladal za šaljivko, in to najprej v urbanih okoljih (Berlin), pojem sam pa je začel označevati neknjižni žanr ustnega slovstva. Ko je vic dobil drugačno vsebinsko in jezikovno podobo, so se širile tudi teme, ki jih je vic sprejemal, knjižni jezik literarnih modrosti pa je zamenjal živ, pogovorni jezik različnih socialnih slojev. Zaradi množične produkcije in neskončnega števila tem je vice težko klasificirati. Vendar je evidentno, da se teme lotevajo različnih človeških situacij, življenja, seksa, politike itd., toda na svoj, nekoliko absurden način, ki izziva komičnost. Teme vicev se ponavljajo in tudi variirajo, se prilagajo času in različnim kulturnim prostorom, hkrati pa so univerzalne. Včasih se ponavljajo le »zgodbe«, menjajo pa se osebe v njih in tudi poslušalci. S tem stari vici ostajajo vedno novi. Vendar naj bi po podatkih nekaterih raziskovalcev obstajalo danes po svetu le kakšnih dvesto glavnih oziroma nosilnih tem vicev, ki pa se prilagajajo lokalnim okoljem in se spreminjajo; tako nastajajo različice. Menjajo se tudi prizorišča ali pa humorno-stilni okvir, ki je pri različnih etnijah različen. Angleški humor in njegovo dožemanje sta drugačna kot pri Nemcih ali Francozih, spet drugačen je tako imenovani balkanski ali skandinavski humor, določene komične situacije pa so univerzalne.

Zelo splošni, razširjeni in priljubljeni so vici o politikih, zdravniških in drugih poklicih, pa o psihiatrjih in njihovih pacientih, najbolj množični pa so seksualni vici in zdaj po vsem svetu »modni« vici o blondinkah. Glede na ustvarjalce ali uporabnike pa vice delimo še na moške, otroške, duhovniške itd., ki so vici stanovskih skupin.

Glavna strukturna elementa vica sta psihologija in dramaturgija. Poudariti je treba, da psihologija v tem primeru ne pomeni psihološkega izrisa likov in »nastopajočih«, saj gre večinoma za karikiranje ali za črno-belo tehniko, dramaturgija pa tudi ne pomeni dosledne izpeljave zgodbe, kot to poznamo v visoki literaturi. Ustno slovstvo ima namreč svoje zakonitosti za lastno rabo, kar je še očitneje pri vicu, ki svojo komičnost gradi pravzaprav na absurdu in »laži«. Po Freudu, ki je vice raziskoval kot psihološki fenomen, je v njihovem bistvu jasno izražena agresija in odkrita napadalnost do avtoritet (politikov, duhovnikov,

učiteljev itd.) in do drugačnih (retardirancev, tujcev, posebnežev). Ta agresivnost je blažena z ironijo in absurdom, kar ustvarja komičnost, ki pelje do sprostitve in blažitve, hkrati pa je odrešilna tudi zavest, da so »nedotakljivi« zgolj ljudje kot vsak drug. Seksualni in tako imenovani fekalni vici pa predstavljajo podzavesten upor proti tabujem in na lahkoten in spet »odrešilen« način obelodanjajo »prepovedane« teme. »Odrešujoča« funkcija vica je že v tem, da se pripovedovalec in poslušalec zavedata, da vic ne prinaša resnične zgodbe (čeprav jo lahko), ampak zelo verjetno. In čeprav gre v vicu za resnične, konkretne ljudi, so ti karikirani in postavljeni v komično situacijo, ki je spet skoraj neverjetna. Vic se večinoma konča absurdno, nelogično, kar pa je komično. Poslušalca neprestano zapeljuje z mimikrijo, s sprenevedanjem in s skrivanjem, kar spet ustvarja vtis lahкотnosti, neresnosti in s tem tudi neresničnosti. Karikiranje in navidezna naivnost akterjev in pripovedovalcev ustvarja še dodatno komičnost, hkrati pa dober pripovedovalec ustvarja napetost s prekinitvami ali pa stopnjevanji. Komični učinek vica omogoča sprejetje tako imenovanih črnih in grobih vicev, saj se poslušalec »tolaži«, da gre za laž oziroma neresničnost, čeprav je ta lahko evidentna in jo pripovedovalec še potencira z realističnimi opisi. Sproščeno sprejemanje vica poleg komičnosti povzroči še zavest, da gre v vicu vedno za nekoga drugega in ne zame. Po Freudu pa prav spoznanje, da ima človek moč osmešiti nekaj ali nekoga, odpira možnost humornega uživanja v vicih.

S psihološko strukturo je tesno povezana dramaturgija oziroma tehnika vica. Dramaturgija sloni na dialogu s poslušalcem in na jedrnatih oblikah, ki teži k čim prejšnjemu koncu, ta pa ni pričakovan, saj je absurd. Osnovna dramaturgija vica sloni na zamenjavi oseb, stvari, dejstev, situacij in tudi besed ali pa v nesmiselnosti poante, velikokrat še na nasprotjih ali pa celo na samoironiji. Nasprotje med afirmacijo in negacijo, med resničnim opisom in nesmiselno poanto je gibalno vica. Dramaturgija vica vedno gradi na že znanem, klišejskem in na shematičnosti, kar vse postane komično šele z nasprotji in z neresničnim oziroma absurdnim. Lahko pa se poruši z odvzemanjem ali dodajanjem besed in dejstev in s »pojasnili«. Komični učinek vica se izgubi, če vic potrebuje pojasnilo. Zato mora pripovedovalec paziti, da je dovolj jasen in razumljiv, hkrati pa ne sme opustiti zavajajočih elementov vica. Vic nosi v sebi pričakovano »laž«, ki ji lahko verjameмо, dokler nas pripovedovalec ne preseneti z nepričakovanim obratom, ki podere »resnico« in smisel zgodbe. Največja Freudova napaka pri raziskovanju vicev je bila prav v tem, da je v njih iskal globlji smisel, ki ga sploh ni.

Bistvena značilnost vica je njegova ustna komunikacija. V njej poslušalci sodelujejo s pripovedovalcem in spremljajo razvoj »zgodbe«, hkrati pa se miselno pripravljajo na poanto. S širjenem vic dobiva novo poteze, dodatke in redukcije, kljub temu pa še vedno ohranja določeno tipiko in šablone, s katerimi si ga lažje zapomnimo. Skoraj nespremenjeni ostanejo vici, ki se širijo po različnih medijih, danes na primer prevladuje internet, seveda če z interneta vic ne zaide spet v ustno komunikacijo.

Nekdaj tipični figuri nemških vicev, Bobija in Tedija, ki sta bila znana tudi v slovenskem prostoru, sta danes nadomestila bosenska Haso in Mujo kot arhetipa Balkancev:

Kupe Mujo i Haso pasa ptičara i krenu u lov. Cijeli dan su lovili, ali bez uspjeha. Naveče će Haso mrtav umoran: Mujo, bolan, ili ovo nije pas ptičar ili ga mi ne bacamo dovoljno visoko.

Pri tako imenovanih balkanskih vicih (tudi o Črnogorcih, Srbih, Hrvatih), ki so priljubljeni pri nas, je zanimivo, da se največkrat širi v prvotnem, srbskem ali hrvaškem jeziku, del tovrstnih vicev pa se širi v slovenščini, le poanta ostaja tujejzična.

Pa še en tako imenovani vprašalni vic (uganka) o blondinkah: Kakšna je razlika med blondinko in želvo? Blondinka se bolje znajde na hrbtu.

Ob poplavi erotičnih in seksualnih vicev je očitno, da jih sprejemamo kot nedolžni striptiz, ki na duhovit in humoren način uničuje pornografske učinke vicev. Komična pripoved o seksualnosti poslušalcu sugerira, da vulgarnost ni vulgarna, ker je komična, in da vulgarnost ne ukinja smeha. Vulgarnost v vicih, ne le v seksualnih, je nekakšna ideologija subkulture, iz katere vic tudi izhaja.

Vici potrjujejo, da so oblikovno, sociološko in komunikativno del folklore, hkrati pa kažejo, da so lahko dragoceno gradivo za folkloristične raziskave in da prinašajo tipologijo univerzalnosti in specifičnosti slovenskega humorja. Večji evropski narodi imajo že sistematične, psihološke, sociološke, antropološke in lingvistične študije vicev, pri nas pa prevladujejo splošne in tematske zbirke gradiva. Šele v zadnjem času se slovensko jezikoslovje in folkloristika začenjata sramežljivo ukvarjati z analizo vicev, čeprav so ti že dve stoletji najbolj množični žanr ustnega slovstva.

MARKO TERSEGLAV

Literatura

- MATIČETOV, MILKO. Pregovori in uganke, *Zgodovina slovenskega slovstva* 1, SM, Ljubljana 1956, str. 115–119.
- TERSEGLAV, MARKO. Šalo na stran ali šala kot kratka oblika ustnega slovstva, *Traditiones* 31/2, Ljubljana 2002, str. 55–83.

Branje

Pisava, mogočna magija pisanega znaka, je bila dolgo ovita v skrivnost. Splet verskih predstav in mitov, ljudskih pesmi, pravljic in bajk, ohranjenih v ljudskem izročilu, še danes pripoveduje o dobi, iz katere nimamo pisanih sporočil. Naši pradedje, ki so znanje razširjali z ustnim izročilom, pa so že slutili velik pomen branja in pisanja. Danes sodi branje med najpogostejše načine pridobivanja znanja, ozaveščanja spoznanj in estetskega doživljanja besedne umetnosti. Branje je ena od osnovnih oblik izobraževanja in širjenja posameznikovega obzorja, ki ima psihološko, estetsko, družbeno in zgodovinsko funkcijo, različno glede na bralno gradivo. Branje je oblika preživljanja prostega časa in razvedrilo, kjer bralec sam odloča, kdaj, kaj in koliko bo bral, bralne navade pa lahko goji v vseh življenjskih obdobjih. Branje prispeva k bogatenju znanja slovenskega knjižnega jezika, oblikuje bralno kulturo in utrjuje kulturno identiteto.

Benediktinski redovniki so bili prvi posredniki, ki so zanesli srednjeveško knjižno tradicijo in dejavnost na slovensko naseljitveno ozemlje. Zavedajoč se vrednot antične kulture, so zbirali, prepisovali in ohranjali najpomembnejše antične duhovne stvaritve. Tako so oblikovali in z novimi besedili dopolnjevali vire verske in posvetne literature, prve srednjeveške knjige (kodekse) in samostanske knjižnice. Ustanavljanje samostanov na Slovenskem je v zvezi z zgodovinskim razvojem knjige pomembno, saj je med redne obveznosti redovnikov spadalo tudi skupinsko in samostojno prebiranje in prepisovanje srednjeveških rokopisnih knjig. Komuniciranje s srednjeveško knjigo je bilo na Slovenskem dokaj živahno. Besedila so bila v latinščini, vmes pa so se znašli tudi zapisi v slovenskem jeziku, kot na primer znameniti *Stiški rokopis*.

Bogastvo znanja je bilo v posesti višjih slojev prebivalstva, srednjeveški rokopisi in prve tiskane knjige pa so bili v tujih jezikih. Knjiga ni mogla izobraževati večjega števila prebivalstva, še manj pa je bila dosegljiva nižjim družbenim plastem. Prve tiskane knjige so začele dotekati na slovensko etnično ozemlje v sedemdesetih letih 15. stoletja iz tedanjih tiskarn v Augsburgu in Benetkah. Ker tiskana knjiga ni bila več tako dragocena in redka kot prej rokopisna, se je krog njenih zbiralcev širil tudi med posvetne uporabnike. Po izumu tiska so knjige množile grajske plemiške knjižnice, odnos do knjige pa so začele vzpostavljati prve mestne šole, kjer je bilo središče tedanjih potreb po knjigi.

V takih razmerah smo Slovenci čakali na svojo prvo tiskano knjigo in kulturni preporod. Primož Trubar, enkratna osebnost slovenskega reformatorstva, s katerim se začne obdobje samostojne ustvarjalnosti

◀ Primož Trubar (Slovenski tarok, 1996).

za osvajanje narodove književnosti, je leta 1550 napisal *Abecednik in Katekizem*. Zaradi zaostrenih odnosov med uradno Katoliško in reformirano Protestantsko cerkvijo v 16. stoletju je bila večina knjig v slovenskem jeziku sprva natisnjenih na tujem (Tübingen, Wittenberg), kjer so jih tiskali vse do začetkov tiskarstva na Slovenskem. Med drugim sta bila tu natisnjena tudi Dalmatinov prevod *Biblije* in prva slovnica slovenskega jezika Adama Bohoriča, oba leta 1584.

S tiskanjem knjig je reformacijsko versko gibanje vzpostavilo odnos do knjige in knjižne kulture. Knjigi so namenili vlogo izobraževanja vseh slojev prebivalstva in začele so nastajati tudi

Ob odprtju knjižnice v Ljubljani, 1957.

kmečke in trške šole. Nov odnos do knjige in njene funkcije je dobil odraz v ustanavljanju knjižnic deželnih stanov v mestih, nastajati so začele nove zasebne in plemiške družinske knjižnice. Z oblikovanjem prvih javnih knjižnic in z nastajanjem večjega števila zasebnih knjižnic pri meščanih, izobražencih in plemičih, ob nadaljnjem delovanju samostanskih knjižnic, in z načrtnim vključevanjem knjige v izobraževalne institucije se je v drugi polovici 16. stoletja odprla možnost za sprejemanje tuje in domače knjižne produkcije in celovito izvajanje poslanstva knjige. Vzroki za nadaljnje širjenje branja in kroga bralcev so bili bogoslužni, gospodarski, ljudskoliterarni, narodnobuditeljski ali samo estetski, knjiga pa je postala odločujoča sooblikovalka slovenske duhovne podobe ter kulturnega in družbenega razvoja na Slovenskem.

Pri Slovencih so začetki bralstva znani v protestantizmu z razširjanjem prepisov slovenskih protestantskih spisov. Za začetnike rokopisne tradicije štejemo protestante iz okolice Podkloštra na Koroškem, ki so zaradi pomanjkanja slovenskih knjig iz 16. stoletja začeli prepisovati najbolj uporabna besedila. Najstarejši ohranjeni rokopisi so iz prve polovice 18. stoletja, vendar kažejo na predhodno prepisovalsko tradicijo. Na protestantski rokopisni tradiciji je okoli leta 1750 nastala *bukovniška* književnost, *bukovniško* dejavnost koroških protestantov pa so kmalu začeli posnemati podeželski samouki. Poleg *bukovnikov* so bili slovstveno ustvarjalni tudi ljudski pesniki in pevci.

S prevodi *Svetege pisma* je branje prenehalo biti privilegij duhovščine in izobražencev. Med preprostim ljudstvom so bili naj-

prej razširjeni molitveniki in ljudske knjige, od 18. stoletja dalje pa so vlogo ljudskih knjig prevzemali vzgojni, zabavni in trivialni (množični) romani. Na Slovenskem je bilo v prvih desetletjih 19. stoletja razširjeno skupinsko glasno branje večerniških povesti.

Danes ima branje močno konkurenco v drugih oblikah razvedrila in preživljanja prostega časa, ki ne zahtevajo večjega duhovnega napa. Branje časopisov z namenom informiranja spodrivajo sodobni mediji, predvsem radio, televizija in internet. Poleg tega večina ljudi v knjigi vidi predvsem njeno izobraževalno vlogo in ne toliko njene razvedrilne, zabavne in estetske funkcije. Četudi vemo, da je knjiga posamezniku potrebna za njegovo civilizacijsko, kulturno in spoznavno bogatenje, pa smo z izumom pisave, ki jo je razširila črna umetnost, izgubili tisto živo duhovno vez, ki nas je prek ustnega izročila povezovala z modrostjo preteklosti, ki so jo negovali pripovedovalci.

VLASTA MLAKAR

fotografija: VLASTJA SIMONČIČ, arhiv MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE

Literatura

- BERČIČ, BRANKO. Začetki uveljavljanja knjige na Slovenskem, xx. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1984.
- DOLAR, JARO. Spomin človeštva, Ljubljana 1982.
- Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.
- STANONIK, MARIJA. Branje, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja x*, Ljubljana 1977.

Bralne navade

opredelitev pojava

opredeljujejo in sooblikujejo odnos ljudi do branja in bralne kulture

Branje je povezano z začetki razvoja pisave in pismenostjo, čeprav je bila večina prebivalstva na Slovenskem nepismena še vse tja do 19. stoletja. Pomembno vlogo pri razvoju in širjenju bralnih navad imata družina in domače okolje. Na to pozneje vplivata izobraževalni proces in sistem vrednot, ki pripomore k utrjevanju posameznikovega odnosa do branja in knjig. Bralec mora poleg znanja jezika uporabljati tudi svoje umske sposobnosti, da lahko dojema vsebino prebranega. Bralne navade so nekoliko bolj razvite pri mladih in odvisne od stopnje izobrazbe in starosti. Bežni ali površni bralec knjigo le prelista, prebere začetek in konec, bolj kot za branje gre za prebiranje. Relativni bralec prebere nekaj knjig na leto, medtem ko absolutni bralec bere redno in pogosto. Zanj se je že v preteklosti udomačil izraz *knjižni molj*, ki je še danes v rabi. Bralne navade oblikujejo določen literarni okus, ki se razlikuje v različnih družbenosocialnih okoljih. Iz bralnih navad razberemo stopnjo literarne in kulturne razgledanosti, kjer majhna zastopanost leposlovja kaže na slabo razvite bralne navade.

Pri Slovencih je mogoče zasledovati družbeno in komunikacijsko vlogo knjige pri pomeščanju in pri spodbujanju narodne zavesti. V drugi polovici 19. stoletja so začeli po slovenskih mestih ustanavljati čitalnice ali *kazina*, katerih namen je bil buditi duha slovenskega naroda. Doba čitalnic in narodnega prebuditeljstva je pred mestnega prebivalca postavila slovensko besedo. Slovenske čitalnice, ki so bile bolj družabne ustanove kot bralna združenja, so odražale specifične

.....
Anton Ingolič ob podelitvi Prežihovih bralnih značk na Prevaljah.

značilnosti slovenskega prostora s komaj razslojeno družbo in odporom proti ponemčevalni politiki. Ustvarjalci in ljubitelji književnosti so se družili v literarnih krožkih, ki so bili pogosti tudi med dijaki višjih letnikov gimnazij. Poleg prirejanja slavnostnih akademij in literarnih večerov so izdajali dijaška literarna glasila. Meščanski krog prebivalstva je prirejal razne literarne večere in druženja kot sestavino meščanskih čajank, branje časnikov pa je bilo v navadi tudi v kavarnah.

Družbeni pomen branja, jezikovnega ozaveščanja in prizadevanja s knjigo in branjem buditi duha Slovencev naj bi zajel ves narod, a je imel delavski razred drugačne izobrazbene cilje. Parola *znanje je moč* je bilo geslo delavske prosvete in kulture v začetku procesa industrializacije na Slovenskem. V začetku 19. stoletja je delavsko izobraževanje naglo napredovalo, in ker je bila družbenokritična literatura bolj ali manj cenzurirana, se je delavski razred preusmeril v branje leposlovja. Med kmečkim prebivalstvom je bilo še vedno precej nepismenih, zato so branje sprejemali na način glasnega, največkrat večernega, skupinskega branja.

Po drugi svetovni vojni so zlasti v knjižnicah potekale opismenjevalne akcije. Širjenje branja in bralne kulture ter spodbujanje bralnih navad v osnovnih šolah širi gibanje za bralno značko, ki je organizirano tudi v slovenskem zamejstvu in izseljenstvu. V širši javnosti bralne navade popularizirajo knjižni klubi, ki so ljubiteljska združenja ljudi z visoko razvito bralno kulturo. Prvi knjižni klub na Slovenskem je *Svet knjige* pri Založbi Mladinska knjiga.

Nekateri si knjige za branje kupujejo, vendar kupovanje knjig še ne pomeni branja. Prav tako domača zaloga knjig še ne kaže njihove dejanske uporabnosti. V zadnjem času so marketinško prodorni knjižni sejmi, ki so namenjeni knjigotržcem in branja željnim kupcem. Knjige si bralci sposojajo od prijateljev, jih dobijo v dar ali pa si jih sposojajo v knjižnicah. Knjižnice zagotavljajo obstoj slovenske literature in krepijo bralne navade glede na potrebe in želje slovenskih bralcev, ki so v urbanem okolju zelo različne od tistih na podeželju.

Med zvrstmi slovenske literature največ bralcev bere zgodovinske romane in povesti, dela starejše književnosti, pustolovske romane in detektivke, pesniške zbirke in šele daleč za strokovno literaturo je leposlovje. Mladi poleg obvezne šolske literature berejo lažjo zabavno literaturo, mnogi bralci imajo svoje najljubše pisatelje in pesnike. Ob vse prodornejših elektronskih medijih, popularnosti trivialne literature in tiskanega oglaševanja pa ostaja vprašanje literarne razgledanosti in literarnega okusa Slovencev zavito v meglo.

VLASTA MLAKAR

fotografija: MILOŠ ŠVABIČ, arhiv MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE

Literatura

DOLAR, JARO. Spomin človeštva, Ljubljana 1982.

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

SKETELJ, POLONA. Knjige in koroški Slovenci, *Raziskava slovenskega knjižnega trga v Avstriji*, Celovec 1996.

STANONIK, MARIJA. Branje, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja x*, Ljubljana 1977.

Knjige

opredelitev pojava

v platnice zvezani popisani ali potiskani listi

Knjiga je skozi zgodovino spreminjala obliko, spreminjali so se bralci in pisci in spreminjala se je njena družbena vloga. Od svojih začetkov je bila knjiga privilegij duhovščine in višjih družbenih plasti, iznajdba tiska pa je omogočila, da je knjiga postala dostopna vsem. Vloga knjige je zlasti pomembna v civilizacijskem, kulturnem in javnem življenju določenega naroda. Pri formiranju Slovencev v narod je prav knjiga potrjevala nacionalno samobitnost in izgrajevala narodno identiteto. Knjiga ima pomembno vlogo pri širjenju slovenske literature in pospeševanju znanja knjižne slovenščine, še zlasti pri slovenskih manjšinah, saj jim zagotavlja enakopraven jezikovni, kulturni in politični položaj in s tem etnični obstoj.

Od 16. stoletja so bile na Slovenskem razširjene ljudske knjige, ki so bile prilagojene obzorju in okusu nižjih družbenih plasti. Ljudsko branje, ki ga je predstavljala pisana beseda, je uvedel protestantizem. Branja in pisanja večči podeželski samouki, *bukovniki*, so prepisovali številne rokopisne knjige. Med ljudstvom so bili razširjeni razni praznovorni spisi in črne bukve (*Duhovna bramba*, *Kolomonov žegen*) ter molitveniki. V 18. stoletju so se na Slovenskem pojavili prevodi *Svete ga pisma*, ki se je udomačil kot najbolj razširjena in brana družinska knjiga. V istem času se je pojavila tudi *pratika*, ki je postala stalno ljudsko branje.

Širjenje ljudskih knjig je pospešil razvoj tiskarstva. Prvi slovenski tiskani knjigi sta Trubarjev *Abeceknik* in *Katekizem*, izšla leta 1550. Obdobje reformacije je bilo za slovensko knjižno produkcijo zelo pomembno in ustvarjalno, čeprav se večina knjig vse do 17. stoletja ni tiskala na Slovenskem. Rokopisi in tiskane knjige so imeli od 16. stoletja velik pomen za ohranjanje slovenskega knjižnega jezika.

Pri Slovencih je izraz knjiga uveljavljen od 19. stoletja, prej je bil v rabi izraz *bukva* ali *bukvica*. Ob koncu 19. stoletja in v prvih desetletjih 20. stoletja je slovenski knjižni trg obsegal skromno število knjig, večinoma nabožne ali šolske vsebine, vendar so tedaj tudi tiskane povesti našle pot do kmečkega prebivalstva in postale množično branje. Ljudske knjige, kot predhodnice sodobnega romana, so se naslanjale na ljudsko izročilo, zato so bile med ljudstvom zelo priljubljene.

Poleg snovi iz turških osvajalskih pohodov so bile priljubljene povesti o oddaljenih in eksotičnih deželah in sploh pustolovska literatura. Še zlasti priljubljene so bile *indijanarice*, povesti o pustolovščinah med Indijanci, ki jih je tedaj strastno prebirala slovenska mladina. Vrhunec priljubljenosti tovrstne literature je nastopil leta 1919, ko je Janez Baukart po izvorniku priredil povest *Marko Senjan, slovenski Robinzon*. Prva izvorna slovenska *indijanarica* je bila knjiga Jakoba Alešovca *Ne v Ameriko*, ki je zajela izseljeniško problematiko, prvo izviri-

no slovensko povest pa smo Slovenci dobili leta 1836. Snov za pripoved *Sreča v nesreči* je Janez Cigler vzel iz ljudskega izročila, in povest so bralci navdušeno sprejeli.

Branje *indijanaric* in podobne literature je imelo na slovenske bralce velik vpliv in tako je vse do druge svetovne vojne pretežni del Slovencev bral več o daljnih svetovih kot o lastnem narodu, slovensko literarno ustvarjanje pa je hitro prevzemalo literarne zvrsti, kot jih je poznala tedanja Evropa.

Temelji slovenskega založništva so bili dani v reformaciji, zgodovinski razvoj in vloga knjige pa kažeta bistvene značilnosti kul-

Potujoča knjigarna Mladinske knjige.

turnega, jezikovnega, političnega in širšega družbenega dogajanja na Slovenskem. Danes knjige kot berivo po vsebini razvrščamo na strokovno literaturo (znanstvena in poljudnoznanstvena literatura) in leposlovje (umetniška literatura in množična, trivialna literatura). Po strokovni literaturi segajo ljudje z namenom, da se izobražujejo in preverjajo svoje znanje, branje leposlovja pa ima tudi razvedrilno, spoznavno in estetsko funkcijo. Poslanstvo knjige, kot nosilke duhovnega sporočila, je izpolnjeno le tedaj, kadar izpolnjuje vse funkcije in vpliva na vsestranski razvoj posameznika in naroda.

VLASTA MLAKAR

fotografija: MILOŠ ŠVABIČ, arhiv MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE

Literatura

NOVAK, VILKO. Ljudsko čtivo, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960.

POGAČNIK, JOŽE. Starejše slovensko slovstvo, Ljubljana 1990.

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

SKETELJ, POLONA. Knjige in koroški Slovenci, *Raziskava slovenskega knjižnega trga v Avstriji*, Celovec 1996.

STANONIK, MARIJA. Branje, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja x*, Ljubljana 1977.

ŠMITEK, ZMAGO. Pustolovsko berilo naših dedov in očetov, *Obzornik 7-8*, Ljubljana 1986.

Tiskani mediji

opredelitev pojava

nosilci pisnih sporočil, ki posredujejo informacije o dogajanju na gospodarskem, političnem in kulturnem področju

Poglavitni namen tiskanih medijev je obveščati in informirati, poleg tega pa imajo tudi zabavno, vzgojno in izobraževalno funkcijo. Tiskani mediji so dejavnik socializacije, kjer je jezik poglavitno sredstvo komunikacije. Kot nosilci pisnih sporočil imajo zmožnost posredovanja kulturnih vrednot, oblikujejo način mišljenja in sploh vrednostni sistem posameznika in družbe. Političnoideološka naravnost medijev je zlasti izrazita v narodnostno mešanih okoljih z asimilacijski pritiski večine, kjer lahko tiskani mediji pozitivno vplivajo na ohranjanje jezika in etnične identitete manjšine. Časopis je vizualno najboljši dokument časa, branje časopisov pa spada med najpogostejše načine izrabe prostega časa.

Tiskani mediji zajemajo periodiko, ki izhaja v enakomernih časovnih presledkih (dnevnik, tednik, mesečnik), časopise in revije, ki so vsebinsko enotnejši in izhajajo v daljših časovnih intervalih (mesečno, dvomesečno, četrtno), razne ilustrirane revije (zabavnik, stripi), namenjene razvedrilu (uganke, križanke), ter koledarje in pratike, ki izidejo enkrat letno. Poleg periodike med tiskane medije uvrščamo letake, prospekte in lepake, ki so namenjeni obveščanju in propagandi (turistični in reklamni prospekti). Posebno mesto imajo kuriozitet, tiskovine, ki so dragocene zaradi svoje starosti, redkosti ali izjemnosti.

Najstarejšo zgodovino ima letak, ki se je na Slovenskem pojavil že v poznem srednjem veku in do danes ohranil svojo propagandno sporočilnost. Sredi 18. stoletja so začeli izhajati časniki, ki so bili pisani za kmeta in rokodelca (*Lublanske novice*) in so postali ljudsko branje. Časopis je predstavljal slovensko javno mnenje ter odlikavalo realne družbene in gospodarske razmere, ki so bile v drugi polovici 19. stoletja vezane na začetke industrializacije na Slovenskem. Vodilna slovenska časopisa *Slovenec* in *Slovenski narod* sta bila predstavnika vodilnih struj slovenskega javnega življenja. *Slovenski narod* je bil liberalnejši, medtem ko je *Slovenec* odražal razmere tradicionalnega slovenskega krščanskega prostora. Med meščani je bila razširjena navada branja časopisov v kavarnah, z razvojem pa je potreba po informiranju naraščala in postala vsakdanja potreba vseh družbenih plasti.

Prvi časopisi so objavljali tudi precej etnološkega gradiva in prispevke o družbenem življenju Slovencev z narodnobuditeljsko vsebino (*Bleiweisove novice*, *Slovenska bčela*). Meje kronističnega narodopisja sta prva presešla *Časopis za zgodovino in narodopisje* in *Etnolog*. *Letopis matice Slovenske* je bil prvi periodični zbornik, ki je objavljal slovenske znanstvene razprave, *Ljubljanski zvon* pa je bil leposlovni in znanstveni list, ki je objavljala teme s področja narodopisja.

Vsebina periodike se do danes ni bistveno spremenila. Poglavitne so novice o gospodarskem, političnem in družbenem dogajanju, namesto literarnih feljtonov je danes več športnih novic in oglaševanja, vse več pa je tematsko specializiranih revij.

Večina prebira časopise doma ob jutranji kavici ali na delovnem mestu, drugi zvečer, ko se vrnejo domov. Največkrat ljudje časopise samo prelistajo, preberejo aktualne dogodke in zanimivosti. Nekateri berejo le časopise, ki jih prejmejo na dom brezplačno, nekateri so naročeni na svoj najljubši časnik, spet drugi pa časopise in revije občasno ali redno kupujejo. Mnogi začnejo brati časopis od zadaj na-

Branje revije Quick, 1955.

prej, nekateri ga prebirajo na stranišču, ženske svoje najljubše revije prelistajo pri frizerju, že stereotipno ustaljena pa je podoba zakonskega moža s časopisom v fotelju. Ob tem je usoda prebranih časopisov zelo različna, saj je ni starejše stvari, kot je včerajšnja novica.

V zadnjih dvajsetih letih tiskane medije spodrivajo elektronski, ki na področju vsakdanjega življenja oblikujejo pojem množične kulture. Ta je v veliki meri narodnostno nevtralna, zato je jezik le še sredstvo razumevanja vsebin. Če je bila včasih večja moč medijev v vplivu na izobraževanje, je danes v zagotavljanju informacij. Pri tem je vloga nekaterih časopisov okrnjena na področje zabave in zaslužkarstva, ki je svoj vrh dosegla z *rumenim tiskom*.

VLASTA MLAKAR

fotografija: VLASTJA SIMONČIČ, arhiv MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE

Literatura

POLJAK, SAŠA. Množični mediji koroških Slovencev, *Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, diplomsko delo*, Ljubljana 2002.

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

STANONIK, MARIJA. Branje, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja x*, Ljubljana 1977.

ŠTEPEC, MARKO. Zločin v slovenskem časopisju v 80. letih 19. stoletja, *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 35 (1-2), Ljubljana 1987.

X

Likovno obzorje

opredelitev pojava

odnos posameznika in družbenih skupin do vseh pojavov likovne umetnosti in likovnega delovanja

Likovno obzorje je novejši pojem (od leta 1975). Starejši, ožji in neustrezni izrazi so ljudska (likovna) umetnost, kmečka umetnost, primitivna umetnost, naivna umetnost idr. Likovno obzorje pomeni odnos posameznika in družbenih skupin do vseh pojavov likovne umetnosti in likovnega delovanja pri posameznikih ter družbenih skupinah. Poudarek je na funkciji, ki jo imajo umetnostni izdelki in umetnostno ustvarjanje v načinih življenja pri različnih družbenih skupinah in v opredeljenih časovnih obdobjih.

Pričevanja o dediščini likovnega obzorja so ohranjena na terenu in v muzejskih ter galerijskih zbirkah. Njihova vpetost v konkretna družbena okolja posameznih obdobj je žal zelo skromno raziskana, še slabše pa predstavljena. Veliko pisnih in slikovnih virov za preučevanje likovnega obzorja hranijo tudi območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Tipologija dediščine likovnega obzorja še ni izdelana. Nimamo tudi zgodovinskega pregleda likovne umetnosti, ki bi bil primeren temelj raziskovanju likovnega obzorja. Tipologija pojava, tako v formalnem, kot tudi v geografskem, predvsem pa v časovnem in družbenem pogledu tako ostaja še nerešena naloga.

Pojem likovno obzorje je v slovensko etnološko vedo uvedel Gorazd Makarovič leta 1975 in pomeni odnos do likovne umetnosti in likovnega oblikovanja pri družbenih skupinah ali pri posameznikih. Pojem zajema poznavanje in sprejemanje, odklanjanje ali neopredeljenost do zvrsti, slogov in posamičnih del likovne umetnosti in likovnega oblikovanja (Slovenski etnološki leksikon, 2004). Starejši pojem ljudska (likovna) umetnost se danes uporablja le še v nestrokovnih okvirih in povsod tam, kjer ni zavedanja o njegovi pomenski ohlapnosti. Ta je povezana tudi s problematičnostjo rabe oznake »ljudski«. Etnološki pogled na likovno obzorje zajema vse umetnostne pojave v vseh obdobjih zgodovinskega razvoja in pri vseh družbenih skupinah. Predpisovanje predmetnih okvirov, povezanih s pojmi, kot so na primer primitivna, provincialna, kmečka, naivna umetnost, je enako neprimerno kot le vztrajanje v okvirih tako imenovane umetnosti za ljudstvo ali množične umetnosti. Slednji pojmovni sklop se morda še najbolj približa ali vsaj delno »pokrije« razumevanje likovnega obzorja, najprimernejši pa je za označevanje sodobnejših umetnostnih pojavov, značilnih za okvire množičnih kultur delno 19., zlasti pa 20. in 21. stoletja.

Dediščino likovnega obzorja torej predstavljajo vse oblike, zvrsti in pojavi likovne kulture (likovne umetnosti in likovnega oblikovanja)

◀ Čebelnjak s panjskimi končnicami (Slovenski tarok, 1996).

v različnih obdobjih zgodovinskega razvoja. Pri tem nas ne zanimajo sami likovni pojavi, ki jih različna družbena okolja in posamezniki sprejemajo na ravni vsakdanjosti, tudi tisti, ki jih okolja in posamezniki izbirajo (konzumirajo) po lastnih kriterijih in okusu, ampak razmerje med njimi in njihovimi konzumenti. Torej je poudarek na vlogi, ki jo imajo ti pojavi v življenju posameznika, družine, družbene ali teritorialne skupine, naroda. Dediščino likovnega obzorja določajo njeni konzumenti z njihovimi življenji v določenih časovnih obdobjih. Dediščina likovnega obzorja tudi ni povezana le z okusom posameznih družbenih skupin v določenih obdobjih, ampak tudi s pojavi,

Odprtje razstave, Metlika.

ki sooblikujejo ali povzročajo različnost okusov in odnosov skupin ali posameznikov do likovnih umetnosti. Pregled likovnih stvaritev ali likovnega oblikovanja v posameznih obdobjih zgodovinskega razvoja, zlasti še starejših, pokaže, kako je bilo človekovo življenje z gospodarskim prizadevanjem vred v sozvočju njegove simbioze z naravnim in kulturnim okoljem. To je izhajalo tudi iz samouštva in avtarkičnosti gospodarjenja med večinskim prebivalstvom, ki je pred srednjim vekom hipotetično poznalo le ornamentiko na raznih rokodelskih izdelkih. Umetnostni konzum oziroma likovno obzorje v okoljih prazničnosti, verskih potreb ali v okoljih drugih družbenih skupin sta težje opredeljiva, saj raziskav s tega vidika tako rekoč ne poznamo. Ugotavljanje uporabnikov umetnosti je za starejša obdobja tudi dokaj težavna naloga, pogosto tudi nedokončna z najrazličnejšimi hipotetičnimi sklepanji. V zgodnjem, visokem in poznem srednjem veku lahko z večjo gotovostjo sklepamo o oblikovanju likovnega obzorja zlasti pod vplivom cerkvenih, delno tudi grajskih stavb, njihovih prostorov in opreme. Še temeljitejša spoznanja omogočajo stvaritve poznejših umetnostnih obdobji oziroma slogov. Navsezadnje je zanje na voljo tudi več pisnih in gmotnih virov. Z dvigovanjem splošne življenjske ravni od srede 18. stoletja, zlasti pri kmečkem prebivalstvu, se povečuje tudi paleta likovnega oblikovanja za posamezne družbene skupine. Pokrajinske različice so od tega obdobja najbolj dokumentirane, kar pa ne pomeni, da njihovega obstoja ne moremo predvideti tudi za starejša obdobja. V to obdobje sega eden najbolj dokumentiranih in množičnih likovnih pojavov, ki je sooblikoval

likovno obzorje kmečkega prebivalstva zlasti v alpskem delu Slovenije, tj. poslikane čelne stranice čebeljih panjev ali panjske končnice.

Razkroju pokrajinskih, pogosto tudi družbenih značilnosti sledimo od sredine 19. stoletja. V tem času sooblikujejo različnosti dediščine likovnega obzorja tudi serijski industrijski izdelki in drugi izdelki v okviru množičnih kultur. Dediščina likovnega obzorja je na različnih področjih (notranja oprema, oblačilni videz idr.) pod močnimi modnimi vplivi. Vendar ohranja, kljub močni mednarodni sestavini, tudi še vedno lokalno, zlasti pa še družbeno razpoznavnost in določljivost. Širino pojma pomembno sooblikujejo v 20. stoletju

Živali neso lovca k pogrebu, panjska končnica (iz zbirke SEM).

tudi fotografija, film in televizija, od sredine 19. stoletja pa tudi izjemno razvijajoči se turizem, ki pospešuje odpiranje in omogoča obiske muzejev, galerij ter obiskovanje tako imenovanih spomenikov umetnosti na terenu. Ob koncu 19. stoletja je bil v ljudske šole uveden tudi pouk risanja (danes likovni pouk), kar je skupaj z lepomisjem pomembno sooblikovalo likovno obzorje prebivalstva.

V naslednjem stoletju, zlasti še od druge polovice, narašča tudi število raznih likovnih šol, tečajev, društev in drugih oblik likovnega izobraževanja, od klasičnih panog, kot sta slikarstvo ali kiparstvo, do uporabnih umetnosti in rokodelstva. Dvajseto stoletje je tudi stoletje vizualne družbe, poleg tega se je v tem obdobju razvilo zavestno oblikovanje človekovega bivalnega, ustvarjalnega, delovnega okolja z vso opremo, orodji in napravami. Likovno obzorje ni več logična posledica človekovega razmerja z naravnim in kulturnim okoljem, ampak posledica načrtovanja. Zato to obzorje pogosto določajo blagovne znamke.

JANEZ BOGATAJ

fotografiji: stran 76 JANEZ BOGATAJ, stran 77 arhiv SEM

Literatura

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

XVIII

III

Pesništvo in glasba

opredelitev pojava

besedno-glasbena oblika izražanja, ki jo označujejo sinkretična ustvarjalnost, variantnost in spontanost

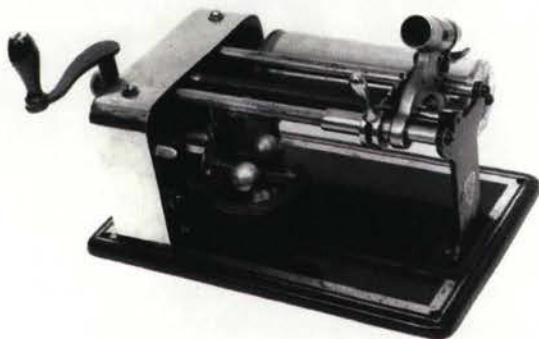
Ljudsko pesništvo je sinkretična ustvarjalnost, kar pomeni, da združuje različne umetniške in neumetniške elemente. Gre za spoj besed, glasbe, giba (plesnega), hkrati pa je pesništvo tesno vpeto v družbeno dogajanje in v obrednost. Prav zaradi slednjega je ljudska pesniška ustvarjalnost predvsem funkcijska. Estetski nagib je drugotnega pomena. Zato ljudskega pesništva in glasbe ni mogoče videti, analizirati in ocenjevati zgolj z umetnostnimi kriteriji, ampak moramo upoštevati zlasti njun življenjski oziroma etnološki kontekst. Nekdaj in še danes ima pesništvo v elementarnih družbah veliko vlogo, zlasti kot element magije in obredja. Vezana beseda (pesništvo) je v pravadnini vzniknila kot tabuiziran govor, s katerim sta se posameznik ali družba obračala na višje sile, na bogove, ki naj bi bili »navadni govorniki« nedorogljivi. Z razvojem družbe in civilizacije se je obredna vloga pesništva manjšala, nikoli pa se ni povsem izgubila. Danes ima ljudsko pesništvo predvsem zabavno funkcijo in je del množične kulture, vendar z nekaterimi svojimi specifičnimi elementi, po katerih se loči od drugih žanrov množične in popularne kulture. Čeprav se je ljudsko pesništvo skozi vso zgodovino prilagajalo sočasnim zunanjim družbenim in umetnostnim vplivom in jih tudi vsrkavalo (jezik časa, melodika, različne vsebine, okus, šolski in cerkveni vplivi), pa je vedno ohranjalo vez s tradicijo in z ustvarjalnimi normativi prednikov. Vendar je to tradicijo vedno znova regeneriralo in jo tudi spreminjalo, a vse v okviru splošno sprejetih in ustaljenih normativov in obrazcev. Ljudsko pesništvo zato raziskovalcu ali bralcu in pevcu ni le umetniško dejanje s svojo specifično poetiko, ampak je pomembno tudi kot ustna zgodovina etnije ali naroda. Ljudska pesem sicer ne more biti primarni zgodovinski vir, vendar pa s svojimi opisi daje bolj ali manj natančno sliko vsakdanjega in prazničnega življenja skupnosti, o čemer zgodovinski viri največkrat ne poročajo. Družbenozgodovinske slike se najpogosteje kažejo v pripovednem pesništvu. Poleg umetniškoustvarjalnega nagiba je tu še zgodovinski spomin, zaradi česar je ljudsko pesništvo pomembna kulturna dobrina in kulturni spomenik. Vendar ljudsko pesništvo ni le stvar preteklosti, saj nastaja in živi še danes in je zato stalnica etnološkega in kulturnega bistva nekega naroda.

Beseda pesem izhaja iz glagola peti, kar kaže, da so se pesmi vedno pele, in to v celoti velja za ljudsko pesništvo. Zato v slovenščini ne poznamo delitve na pete in recitirane pesmi, kakor to strogo razlikuje nemščina (*Lied* in *Dichtung*). Tako kot smo Slovenci med različnimi narodi drugačni in prepoznavni po svojem jeziku, smo drugačni tudi po svojem in specifičnem glasbenem jeziku, ki se loči od glasbenih jezikov

◀ Zeleni Jurij v Beli krajini (Slovenski tarok, 1996).

drugih narodov. Na žalost je naša kulturna zgodovina videla v ljudskem pesništvu le besedno umetnost, ki je izločila posebno glasbeno govorico spontanega ljudskega pesništva, čeprav nas samosvoja glasbena govorica prav tako dela samosvoje oziroma specifične kot slovenski jezik. Ljudsko pesništvo je celostno šele v povezavi besed, ritma in glasbe. Zato v tem prispevku o ljudskem pesništvu govorimo tudi o glasbi.

V primerjavi z visoko oziroma umetniško poezijo ima ljudsko pesništvo nekatere svoje zakonitosti za lastno rabo, ki jih ustvarjajo pevci, poustvarjalci in poslušalci pa črpajo iz svojih občutij, znanja in iz tradicionalnih norm. S tem so ustvarili specifično tako imenovano

Fonograf brez t.i. trobente v katero se je pelo, je v lasti Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU.

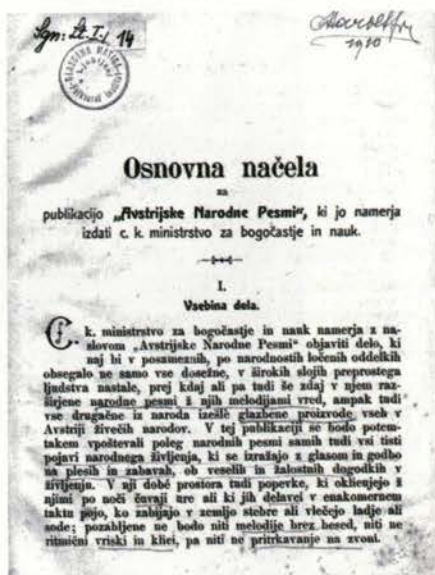
ljudsko poetiko z lastnim razumevanjem pesniškega jezika v svojem družbenem in kulturnem okolju. Ljudsko pesništvo je narečno oziroma izhaja iz jezikovnih okolij ustvarjalcev in poustvarjalcev. Tako kot se je skozi čas spreminjal pogovorni jezik, se je temu nujno prilagajala tudi pesemska govorica, na katero so vplivali še šola, vsakokratni jezik okolja in tudi knjižni jezik. Pesniški jezik črpa iz žive govornice, zato so v ljudskem pesništvu podobe oziroma metafore vzete iz njega. Najpogostejše so primere, saj te na najjasnejši način prevajajo abstraktno govorico v konkretno, ki je temelj vsega ljudskega pesništva. Nekatere preproste podobe, kot so tako imenovani ukrasni pridevki (zlato sonce), so bolj pojasnjevalni kot pa umetniški postopki in s ponavljanji še tehnični postopek ali pomoč pri gradnji verzov. V vseh pesništvih so podobe sestavljene iz pomenskega jedra določene besede, ki ima lahko večje ali manjše asociativno polje. Visoko ali avtorsko pesništvo to asociativno polje zavestno širi, s tem širi tudi pesniškost besedila in pušča bralcu razumevanje podob, medtem pa ljudski pesnik izbira take besede in kombinacije, da se asociativno polje zoži, ker mora biti pesem vsem razumljiva. Če ni, jo poslušalci odklonijo. Pesnik ustvarja iz svojega notranjega nagiba, občutka, znanja in želje, ljudski pevec pa se mora podrežati tako imenovani množični cenzuri oziroma željam poslušalcev. Vsi pa so na določen način zavezani še tradiciji in tradicionalnim shemam in normam.

Glede na visoko pesništvo se specifika ljudskega kaže še v verzih, ki jih pogojujejo melodije z glasbenim ritmom in metrom in s svojimi melodičnimi zahtevami. Zato nekateri verzi ljudskih pesmi sploh nimajo ekvivalentov v visoki poeziji. Verz ljudske pesmi je največkrat samostojna semantična enota, ki se prilagaja melodični vrstici.

Ljudska pesem dolgo ni poznala rime in tudi ne onomatopoejskih podob, ker tega zaradi glasbene prevlade sploh ni potrebovala. Nekje od 18. stoletja naprej pa v slovensko pesništvo prodrejo tuji (zlasti nemški) vzorci in se pojavijo nove verzne oblike, hkrati pa tudi rima, ki postane zdaj norma, a je še večkrat kršena.

Ljudsko pesništvo je spontana in improvizatorična ustvarjalnost, a to ne pomeni, da nima svojih pravil in notranje arhitektonske zgradbe. Ima jih in vse je podrejeno tej arhitektoniki.

Pesništvo se širi in ohranja, če ima privlačno vsebino, če je spevno in ga lahko sprejme širša skupnost. Ob tem začnejo nastajati

Prva stran iz Štreklijevih navodil zbiralcem ljudskih pesmi z melodijami, izdanih leta 1905.

različice, ki so ena temeljnih značilnosti ljudskega pesništva. Pesmi z različicami »živijo« kot ustna komunikacija, kjer poslušalci niso le pasivni sprejemniki, ampak so soustvarjalci.

Še v romantiki je veljalo, da je ljudsko pesništvo anonimno in nima individualnega avtorja, saj naj bi zrastle neposredno iz »kolektivne« narodove duše. Danes vemo, da vsaka pesem ima, in je imela tudi nekoč, svojega avtorja, po navadi so bili to najbolj nadarjeni posamezniki, a so se njihova imena zaradi tega ali onega vzroka pozabila in izgubila. Toliko lažje zato, ker je vsak poustvarjalec na neki način postal novi ustvarjalec pesmi. Ljudska pa lahko postane tudi pesem velikih umetnikov (Prešeren, Goethe itd.), če je ljudem všeč in če je metrično in ritmično blizu ljudski poetiki, da jo lahko ljudje pojejo na že znane melodije. Če pesem nima melodije, ne more postati ljudska, četudi bi jo ustvaril pesnik, ki se opira na poetiko ljudskega pesništva.

S svojo vsebino in motivi posega ljudsko pesništvo tako rekoč na vsa področja človekovega življenja, po oblikovni in čustveni strani pa je tako heterogeno, da ga je skoraj nemogoče shematizirati v znane literarne vrste in zvrsti. Ostro ločevanje na epiko, liriko in dramatiko je skoraj neuporabno. Zato ljudsko pesništvo delimo raje na pripovedne pesmi in na vsebinsko heterogeno liriko. Pripovedne pesmi so tiste, ki imajo en sam dramatično poudarjen dogodek in so večinoma daljše. Sem bi sodile vse tiste pesmi, ki jih literarna teorija označuje kot balade, romance, biline, vise itd. Količina lirskosti ali

epskosti v ljudskem pesništvu je odvisna od značaja, življenjske filozofije, tradicije itd. posameznih narodov. Zaradi pripovednega in bolj objektivističnega značaja so pripovedne pesmi pomembne pokazateljice naše etnološke, zgodovinske, kulturne in življenjske danosti. Mednje štejemo junaške in zgodovinske, bajeslovne in pravljicne, socialne in legendarne pesmi ter pesmi o ljubezenskih in družinskih usodah in konfliktih pa pesmi o živalih in naravnih katastrofah. Za slovenske pripovedne pesmi velja, da v njih prevladujejo sedmerski verzi s fakultativno anakruzo, na primer *Po vrtu je špancierala*. Pri evropskih narodih le Slovani poznamo tridelni osmerek. Slovenski

Naslovna stran 5. snopiča Štrek-ljeve zbirke Slovenskih narodnih pesmi, izdanega leta 1900.

primer: *Fantič je hodil daleč v vas*. V tovrstnih osmercih pri nas prevladuje tridelni ritem v okviru 3/8-takta. Največkrat pa se izkaže, da neki pojav, ki ga poznajo le Slovani, pomeni, da gre za skupno staroslovansko dediščino, ki se je ohranila tudi v slovenskem ljudskem pesništvu. Zanimiv je tudi naš lirski deseterec (5 + 5), ki ni poznan niti v antičnem niti v kasnejšem evropskem pesništvu (Sveta Kristina bolna ležala, ali pa deseterec iz belokranjske obredne pesmi: *Prišal je prišal pisani vuzem*). Med pripovednimi pesmimi so posebno pogoste legendarne, ki so cvetele od poznega srednjega veka naprej in so svoj ponovni razcvet doživele v 16. in 17. stoletju, torej v dobi protireformacije in baroka. Med najstarejše legendarne pesmi gotovo sodi tista z naslovom *Oskrunitev hostije*, saj v njej nastopata še Saracen in zamorčeva sužnja. Zato bi to pesem lahko datirali v 13. stoletje.

Med zgodovinskimi pesmimi velja omeniti vsaj tiste o turških bojih (Ravbar zbira vojsko, Turki pred Dunajem, Lavdon zavzame Beograd), v katerih so sodelovali tudi Slovenci. Še prej, v 14. stoletje, pa bi sodila pesem o Pegamu in Lambergarju, da niti ne govorimo o številnih bajeslovnih in pravljicnih ter obrednih pesmih, ki so nastale v zgodnjem srednjem veku. Zanimivo je, da so se vse te našete pesmi ohranile vse do danes.

Vpogled v družinsko dogajanje nekdanj pa nam ponujajo tako imenovane družinske balade, iz katerih lahko vidimo različne elemente patriarhalne pa tudi še matriarhalne kulture, družinskega prava in moralnih norm.

Glasba

Čeprav je bila večina slovenskih ljudskih pesmi zapisanih ali posnetih šele v zadnjih dvesto letih, pa iz gradiva vendarle lahko vidimo, kako so se razvijale melodične oblike od najbolj preprostih do razvityh. Melodije pesmi, ki jih pojemo danes, niso nujno iz današnjega časa, ampak lahko izhajajo še iz bolj oddaljene tradicije in ob neki srednjeveški melodiji živi tudi sodobna. To kaže, da gre v ljudskem pesništvu in glasbi za dinamični proces, ki priča, da so se skozi čas stalno pojavljale manjše inovacije, le da spremembe v celotni ljudski kulturi nikoli niso skokovite in hitre, kakor je to v visoki glasbi. V tej vsaj od renesanse naprej sledimo hitrim spremembam zaradi hitro spreminjajočih se pogledov na svet in na estetiko. V visoki umetnosti zato poznamo obdobja (renesansa, barok, romantika), od katerih je vsako prineslo nov slog, drugačno poetiko in estetiko. V ljudski kulturi in s tem tudi v ljudski glasbi pa gre vse počasneje, saj ritem razvoja določa skupnost, in ne posameznik. Če se v ljudski glasbi in pesništvu izkažejo nekatere oblike in pojavi za sprejemljive in vsečne, se ne spreminjajo, nove pa se vključijo v tradicijo in živijo, kot da so že od nekdaj del ljudske kulture. Vsaka sprememba zahteva več časa, saj gre za počasno spreminjanje estetik in poetik. Lahko pa te živijo še naprej, kljub novostim. Ljudska glasba oziroma glasbeni »jezik« se je razvijal enako spontano kot pogovorni jezik in zato v ljudski glasbi ni naključij ali samovoljnosti, saj je prav glasba izredno formaliziran sistem. Zato upravičeno domnevamo, kar nam kažejo tudi napevi naših ljudskih pesmi in tudi inštrumentalna glasba, da je šel glasbeni razvoj od preprostih melodij na enem ali dveh tonih do sodobnih obsežnejših melodij. Melodije z dvema tonoma še danes lahko slišimo na nekaterih dinarskih predelih Balkana, v Sloveniji pa

Slovenska Matica je leta 1970 začela izdajati novo zbirko ljudskih pesmi, ki jo pripravljajo sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU.

tudi niso nič nenavadne melodije na treh ali štirih tonih. Ker pa je že visoka glasba antike poznala sedemtonske lestvice in enako tudi kasnejša evropska glasba, si glasbeni teoretiki sploh niso postavljali vprašanj, ali obstaja mogoče še drugačna glasba, z drugačnimi pravili in z drugačnimi lestvicami in drugačnimi tonskimi obsegi. Vse, kar je bilo zunaj teh evropskih glasbenih normativov, je bilo za teoretike napačno, ne pa drugačno. Zato je ljudska melodika, s svojimi specifičnimi zakonitostmi, veljala za napačno, za nerazvito. Danes pa vemo, da gre zgolj za drugačnost, ki ima izdelano tektoniko in normative, in da lahko v ljudski glasbi najdemo lestvice z manj toni, z

Diatonična harmonika ljudskega godca iz Malega Vrha na Štajerskem.

drugačnimi ritmi in zakonitostmi, kot jih pozna visoka glasba. Tako melodije na treh tonih sodijo v našo najstarejšo glasbeno »geološko« plast, ki jo še danes poznamo in slišimo v belokranjskih obrednih pesmih (Bog daj, Bog daj, dobro večer). Otroci danes v vrtcih pojejo tisto znano Abraham ma sedem sinu, kjer v prvem verzu odkrivamo melodiko treh tonov, torej zelo staro melodično strukturo. V naši ljudski glasbi je dovolj dokumentirana tudi tetratonika (melodije na štirih tonih), ki je tudi še ostanek starejših obdobj. Tetratoniko lahko v naši ljudski glasbi uvrstimo nekje v zgodnji srednji vek in naprej, in tovrstne melodije so lahko žive še danes, kar dokazujejo glasbeni posnetki iz Prekmurja, Bele krajine in Rezije. Tovrstne melodije predstavljajo skupno staroslovansko dediščino.

Tetra- in pentatonika pomenita izhodišče razvoja vse slovenske ljudske glasbe, kot jo poznamo danes. Oba sistema še danes namreč lahko najdemo po vsej Sloveniji. Posebnost pa predstavljajo rezijanske melodije, ki so arhaične in skokovite, torej z velikim tonskim obsegom do oktave, drugod po Sloveniji pa še čez. Melodije z velikim tonskim obsegom so se skoraj izgubile oziroma so se v zadnjih stoletjih začele umikati novejšim durovskim melodijam, ki so prejšnji tonski obseg ljudskih pesmi skrčile skoraj na polovico.

Približno od 17. stoletja naprej pa v slovensko melodiko iz ljudske verzifikacije začnejo prodirati nemški vplivi z drugačnimi metroritmičnimi in verzniimi vzorci (vagantski, nibelunški, romarski verz). Hkrati se je z neverjetno dinamiko začel širiti še tako imenovani poskočniški verz.

Posebnost slovenske vokalne glasbe predstavlja 5/8-ritem. Ritem, takt, melodični elementi so tiste navidezne »malenkosti«, ki slovensko ljudsko glasbo nesporno zaznamujejo kot slovensko.

Ljudska glasba nikoli ni ustvarjena ali oblikovana zgolj po individualnem okusu in svobodi ali po samosvoji fantaziji enega samega ustvarjalca, ampak se oblikuje po predstavah širokega kroga ljudi in je zato nagnjena k ustvarjanju modelov, zlasti pri oblikovanju posameznih strukturnih elementov in njihovih povezav. Ti modeli pa nam lahko odkrijejo celotno kronologijo ljudske glasbe, poleg tega pa v njej še specifične modele in elemente, ki jih poznajo le posamezne

Istrska skupina Šavrinske puppe en ragaconi, ki jo vodi Rožana Koštial na gostovanju na Štajerskem, 1999.

etnijske ali narodi. Zato je glasbena govorica spontane ljudske glasbe bolj povedna in prepričljivejša kot modeli v materialni ali socialni kulturi nekega etnosa. Zato ljudska glasba ni prežitek preteklosti ali zgolj preprosta zabava neukih ljudi, ampak je eden najbolj odločujočih elementov etnične identitete.

Organizirano zapisovanje slovenskih ljudskih pesmi se je začelo v romantiki. Imamo pa tudi zelo zgodnje posnetke naše vokalne glasbe, saj so bili prvi primerki posneti na fonogram že leta 1895 v prekmurski Tišini. Leta 1910 so bile posnete pesmi na Gorenjskem, Dolenjskem in v Beli krajini, leta 1914 pa ponovno v Beli krajini. Sistematično pa pesmi na magnetofonski trak in na sodobne nosilce zvoka že 50 let snema Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, ki danes razpolaga z več kot petdeset tisoč zapisi in posnetki slovenskih ljudskih pesmi in instrumentalnih melodij ter njihovih različic.

»Oživiljene« ljudske pesmi: Zaradi raznolikih glasbenih žanrov danes in zaradi njihove medijske uveljavitve se zdi, da danes ljudsko pesništvo ni več živo. Toda raziskave kažejo, da v pevskih repertoarjih različnih, socialno zelo heterogenih skupin pri petju še vedno prevladujejo ljudske pesmi. Pri tem gre za raznovrstne pevske družbine, torej za aktivne poustvarjalce in ne za pasivne sprejemnike glasbenih žanrov. Med novejšimi glasbenimi žanri je danes gotovo najpopularnejša tako imenovana narodno-zabavna glasba. Ta je priljubljena tudi zato, ker je vsaj v začetkih (Avseniki, potem Slaki) izhajala iz slovenske glasbene tradicije in se je naslanjala na melodiko ljudskih pesmi in na njihovo folklorno poetiko. Slovensko glasbeno poetiko pa so

vsi narodno-zabavni ansambli, vključno s sedanjimi, zožili le na dva ritmično-melodična tipa, na polko in valček, čeprav slovenska glasbena tradicija pozna ogromno teh vzorcev oziroma tipov. S polko in valčkom so celotno slovensko glasbeno izročilo »uokvirili« v neki poplošen alpski glasbeni vzorec, ki zaradi številnih ansamblov zdaj velja za slovensko značilnost, čeprav gre za vzorec, ki je enak v Švici, na Tirolskem, Bavarskem in v Avstriji. S tem je slovenska ljudska glasbena govorica izgubila svojo etnično identiteto. Narodno-zabavna glasba pa je postala množični pojav in kot tak zanimiv za raziskovalca. V množici narodno-zabavnih izdelkov so se nekateri ustvarjalci hote ali nehoti naslonili na folklorno poetiko, zato že opažamo, da take pesmi postajajo ljudske, dobivajo različice in so se razširile med širšim slojem prebivalstva.

V različnih zgodovinskih obdobjih je včasih iz zelo različnih pobud (narodnostnih, zgodovinskih, socioloških, kulturnih) ljudsko pesništvo stopilo v ospredje in je postalo vir navdiha visoki umetnosti in umetnikom, ki so v bolj ali manj predelani ljudski ustvarjalnosti odkrivali pozabljeno tradicijo in so jo s tem revitalizirali in popularizirali.

Oživljanje tradicije je sploh razširjen pojav v sodobni množični kulturi, zlasti v glasbi. Kaže se več načinov sprejemanja ljudske glasbe: lahko gre za njeno revitalizacijo s posnemanjem starih glasbenih oblik in instrumentov, pri čemer poustvarjalci težijo h kar najnatančnejši rekonstrukciji že pozabljenih ali pa še živih oblik. Gre torej za osebni prenos tradicionalnega pesništva in glasbe v sodobni čas. To gibanje, ki se je iz tujine preselilo tudi k nam, se imenuje folk revival. V Sloveniji deluje tudi društvo Folk Slovenija. Gre za amaterske ali profesionalne glasbenike, pevce in instrumentaliste, ki oživljajo in ohranjajo slovensko ljudsko pesemsko in glasbeno tradicijo v njeni izvorni podobi.

K tradicionalni ljudski glasbi pa se zatekajo tudi uveljavljene glasbene skupine različnih žanrov, ki igrajo džezovsko ali rokovsko glasbo ter vanjo vpletajo in variirajo melodije različnih evropskih, afriških, ameriških in azijskih ljudstev in narodov. Njihova tako imenovana etnoglasba je postala del današnje popularne glasbe. V novi glasbeni preobleki pa tradicionalna ljudska glasba doživlja veliko popularizacijo in se mladi poslušalci začnejo zanimati za njene izvire in za njeno avtohtono podobo.

MARKO TERSEGLAV

fotografije: strani 80, 81, 82 in 83 arhiv GLASBENONARODOPISENEGA INŠTITUTA ZRC SAZU (v nadaljevanju GNI ZRC SAZU), stran 84 URŠA ŠIVIC, stran 85 SILVA BRODNJAK arhiv ROŽANE KOŠTIAL

Literatura

- VODUŠEK, VALENS. *Etnomuzikološki članki in razprave*, Ljubljana 2003.
 TERSEGLAV, MARKO. *Ljudsko pesništvo*, Ljubljana 1987.

II

Plesna dediščina

Ples je človekovo ritmično gibanje, ki ni delo, ampak služi zabavi, izražanju neke vsebine ali ideje, nekdam pa tudi kulturnemu in magičnemu namenu. Živi v času in prostoru, a se od trenutka do trenutka spreminja, zato tudi vse njegove upodobitve predstavljajo vedno le posamezne trenutke njegovega poteka. V človeku je stalna potreba po plesu, saj ga prekipevajoča življenjska strast sili iz brezdelnega mirovanja. V plesu sprošča zatirane moči, in ko se mu predaja, se oddaljuje od vsakdanjega življenja in otipljive stvarnosti.

Čeprav je bil ples ob svojem nastanku predvsem obredno ali magično dejanje in so se ostanki take vloge ohranili tudi v naš čas, je v svojem bistvu postal predvsem družabni dogodek vseh slojev. Iz plesa kot obrednega dejanja se je postopoma razvil umetniški ples različnih zvrsti, kot ga poznamo danes.

Vse zvrsti plesa so del kulturne dediščine. Predmet naše predstavitve bodo le tako imenovani *ljudski plesi*, kakor opredeljujemo družabne plese, ki so na Slovenskem vsaj do druge svetovne vojne živeli na podeželju ter ponekod še živijo, in to predvsem med kmečkim življem, nekatere od njih (valček, polka, mazurka) pa so plesali tudi v mestih. Znanje o teh plesih temelji predvsem na izsledkih terenskega raziskovanja po drugi svetovni vojni in zato po njih ustvarjena podoba predstavlja plese, kakršni so bili v navadi v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Oblikovno in glasbeno so bili ljudski plesi razmeroma enotni, precejšnje razlike pa so opazne na nekaterih odmaknjenih območjih (Rezija) ali tam, kjer so zgodovinska dogajanja spremenila sestavo prebivalstva (Bela krajina). Poglavitni vzrok za dokajšnjo

▲ Ples ob pustu na Ravanci (Prato di Resia) v Reziji, 1967.

◀ Urška in povodni mož (Slovenski tarok, 1996).

enotnost ljudskih plesov je v dejstvu, da so prvotni plesi na Slovenskem že zgodaj zamrli in so jih v 17., predvsem pa v 18. in 19. stoletju zamenjali novi, ki so se širili po vsem slovenskem narodnostnem ozemlju največ z nemško govorečih območij. Večinoma so jih prenašali godci, ki so kot rokodelci in vojaki potovali po avstrijskih deželah. Vsi ti plesi so bili koreografsko preprosti in hitro učljivi, ljudje so jih sprejeli ter prilagodili svojim plesnim sposobnostim in značaju. Tuja imena so ohranili v popačeni obliki ali pa so plesom dali ustrezna domača imena. O vzrokih opuščanja starih avtohtonih plesov in prevzemanja novih tujih je sicer mogoče le ugibati, toda prevzemanje se

Kolo *Pobelego pole* na Anževo v Predgradu v Beli krajini, 1961.

je vedno dogajalo in se dogaja tudi v sodobnosti, samo da je življenje prevzetega plesa mnogo krajše, kakor je bilo v preteklosti. O plesih v zgodnejših časih ni veliko podatkov, ker so pisni in likovni viri skromni in pomanjkljivi. Preostanki teh plesov so se ohranili do današnjega časa, vendar je o njihovem izvoru in časovni opredelitvi nastanka mogoče soditi le na podlagi primerjalnega gradiva.

Podoba slovenskega ljudskega plesa kaže dvoplastnost dediščine. Staro plast sestavljajo preostanki plesov in iger indoevropskega izvora, saj so jih v podobni obliki in vlogi poznali tudi drugi evropski narodi. Večinoma so skupinski, nekateri tudi parni in solistični. V to plast sodijo še obredni obhodi in apotropejska obkroževanja, ki pa jih kot ples označuje samo stroka. Za novo plast so značilni predvsem parni plesi, ki so skoraj vsi tujega izvora, pri nekaterih je tujost prekrita, medtem ko so jo drugi ohranili v melodiji in obliki.

Razen nekaj plesov brez pevske in inštrumentalne spremljave ter takih, ki so jih plesali samo ob petju, so bili na Slovenskem v navadi plesi ob inštrumentalni spremljavi in le v Beli krajini deloma tudi ob petju. Skoraj do konca 19. stoletja je bila na osrednjem, severozahodnem in severnem etničnem ozemlju razširjena inštrumentalna spremljava: oprekelj, violina in bas. Taki zasedbi so sčasoma začeli dodajati razne pihalne inštrumente, medtem ko je oprekelj postopoma zamenjala diatonična harmonika. V Prekmurju so bile v navadi tudi godalne zasedbe, ponekod s cimbalami, na Primorskem pa manjše pihalne godbe, ki so nadomestile nekdanji trio klarineta, violine in basa. V Belo krajino so se ob koncu 19. stoletja začeli širiti tamburaški sestavi in postali pozneje obvezna spremljava folklornih skupin. Nespremenjena je ostala inštrumentalna spremljava v Reziji:

violino, ki igra melodijo, spremlja v burdonu mali bas na tri strune ali violončelo. Ritem ljudskih plesov je bil preprost, večinoma dvo- in tri-doben, le ziljski prvi rej in veliko inštrumentalnih melodij rezijanskega plesa ima petdobnega ($3/4 + 2/4$).

Danes so ljudski plesi skoraj pozabljeni, gojijo jih le še folklorne skupine. Na podeželju plešejo zdaj največ polko in valček, a tudi preproste različice modnih plesov.

MIRKO RAMOVŠ

fotografiji: stran 89 MILAN ŠTRUKELJ arhiv GNI ZRC SAZU, stran 90 arhiv GNI ZRC SAZU

Ljudski plesi stare plasti

opredelitev pojava

najstarejše, preproste plesne oblike

Koranti s »tajfelnom« na čelu, Markovci pri Ptuj, 1967.

Plesi stare plasti so večinoma živeli skupaj s šegami koledarskega in življenjskega kroga, predvsem s pustnimi in svatbenimi. Njihova plesna struktura je bila preprosta, sestavljale so jo gibne prvine, kot so hoja, tek in poskakovanje, ki so se med seboj poljubno prepletale. Plesalci so plesali ali še plešejo posamič (*korant, blumar, kopjaš, pozvačin, ples s pogačo* ali *bosmanom*) ali v sklenjeni vrsti (tudi povorki), ki med gibanjem oblikuje kačo in polža (*kačo zviijat, Abrahama gredo, čindara, metliško kolo, romarski vrtec*). Pri plesih najstarejše dediščine je bila pogosta sestavina obok visoko dvignjenih sklenjenih rok dveh plesalcev, imenovan »most« ali »vratca«. Nekateri so bili podobni otroški igri *Al je kaj trden most*, plesali pa so jih odrasli v Beli krajini (Črnomelj, Čindara na primiciji v Renkovcih pri Turnišču, 1934.

Metlika, Predgrad) in na Gorenjskem (Kropa, Železniki); za druge je bil značilen večkraten prehod kolone parov pod mostom sklenjenih rok druge kolone (*kovtre šivat, zidan most*).

Kolo je na Slovenskem znano le v Beli krajini, kamor so ga prinesli uskoki, ki so pred Turki bežali iz Bosne in Hercegovine in so jih v 16. stoletju naselili v Beli krajini za obrambo pred Turki. Med najstarejša kola spadajo *črnomaljsko kolo* (*Aj, zelena je vsa gora*), *Pobeleso pole* in *na trumf* (*mutasto kolo*); plesali so jih ob petju svatbene pesmi ali balade, zadnjega pa brez pevske in inštrumentalne spremljave. Mlajši ples uskoškega izvora je kolo *Hruške, jabuke, slive*, ki se je pozneje raz-

Predgrajski most v izvedbi folklorne skupine iz Pregrada na Jurjevanju v Črnomlju, 1966.

širilo po večjem delu Bele krajine. Iz Hrvaške izvirata koli *Lepa Anka* in *svatsko kolo* (*hrvatski, zvezda*).

Med plese stare plasti sodijo nekateri parni plesi, in sicer poskočni *visoki rej* iz Ziljske doline, ki so ga tako plesali še v prvi polovici 19. stoletja, *kranjski ples*, kakor ga je leta 1791 opisal A. T. Linhart in je bil po obliki soroden visokemu reju, ter *rezijanski ples*. Slednji je živ še danes in je edini ples te doline ter se po svoji arhaični podobi popolnoma razlikuje od drugih slovenskih plesov. Plešejo ga navadno v pari, vendar se plesalca nikoli ne primeta, ves čas plesa menjavata svoji izhodiščni nasprotni mesti. Ples dopušča improvizacijo plesnega koraka, zlasti moškemu.

MIRKO RAMOVŠ

fotografije: stran 92 zgoraj VALENS VODUŠEK, stran 92 spodaj FOTO JAPELJ, stran 93 FRANCI AVŠIČ; vse arhiv GNI ZRC SAZU

Ljudski plesi nove plasti

opredelitev pojava

novejše, sestavljene plesne oblike

Izrasla je kopriva v izvedbi folklorne skupine iz Vinice na Jurjevanju v Črnomlju, 1972.

Novo plast sestavljajo plesi, ki so se začeli pojavljati v 17. stoletju. Večinoma so to parni plesi in različice plesov, ki so bili razširjeni v alpskem območju ter drugod po srednji in zahodni Evropi. Parni ples, o katerem imamo najzgodnejše poročilo, je *štajeriš* (*štajriš*, *oberštajeriš*), ki je bil razširjen po vsem slovenskem etničnem ozemlju, razen v Reziji. Domnevamo, da je nastal na vzhodnoalpskem območju, in sicer v obliki, pri kateri so plesalci med plesom izmenoma peli poskočnice. Na Slovenskem se je tak ples ohranil le na Koroškem, Gorenjskem in severozahodnem Štajerskem. Med najstarejše parne plese sodita še *potrkan ples* (*potrkan tajč*, *najpajeriš*) in *zibenšrit*

Dopaši v izvedbi dekanske folklorne skupine, Dekani, 1949.

(*zimšrit*, *šetepaši*, *Izrasla je kopriva*). Prvi je bil doma predvsem na Gorenjskem in Dolenjskem, drugi pa povsod, razen v Reziji. Zibensritu je bil po obvladovanju prostora soroden *nojkatoliš* (*polka na počez*) z različicami v Prekmurju (*Gospod-gospa* ali *prekmurska zvezda*) in Beli krajini (*carska kasa*), medtem ko ga na zahodnem delu slovenskega etničnega ozemlja niso poznali. Priljubljen zahodnoevropski ples s konca 18. in začetka 19. stoletja, imenovan *šotiš*, se je razširil tudi na Slovensko, vendar se je pozneje zaradi podobnosti skoraj izenačil s polko in posodil ime figuralnim plesom s ploskanjem. Njegovi različici sta bili na Primorskem *dopaši* in *denček*. Podobno kot *šotiš*

Po zelenoj trati v izvedbi folklorne skupine iz Beltincev na Mariborskem folkloornem festivalu 5.8.1939.

se je tudi *mazurka* z meščanskih plesišč sredi 19. stoletja preselila na podeželska in se v drugi polovici 19. stoletja hkrati s podvrsto Varsoviene že pojavila na Slovenskem. Mazurko so pogosto imenovali *mazolka*, medtem ko je njena podvrsta največkrat dobila ime *mrzulin* ali *mazulin*, na vzhodnem Štajerskem in v Prekmurju *mašarjanka* in *šamarjanka*, v Soški dolini *podegajga*, na Koroškem in severozahodnem Štajerskem pa *malender*. Veliko skupino so sestavljali plesi, pri katerih so plesalci v prvem delu ploskali, potrkaivali z nogami ob tla, žugali, z neobteženo nogo delali razne geste, poskakovali ali se priklanjali, v drugem delu pa so plesali vrtenico. Taki plesi so bili znani po vsej Evropi, na Slovenskem so bili to *šotiš* (*ta potovčena*, *ta potrkana*, *pokšotiš*), *špicpolka* (*ta požugana*), *krajcpolka* (*križpolka*), *kosmatača*, *brcpolka*, *točak*, *rašpla*, *angelska*, *kapcinarska* in drugi. *Šušarska* (*šoštarska*) in *prekmurska tkalečka* sta bili različici nekdanjih cehovskih plesov, pri katerih so plesalci posnemali delo čevljarjev oziroma tkalcev. Sledi meščanskih plesov tipa contredance so se ohranile v nekaterih primorskih plesih (*mafrina*, *Stu ledi*), plesih s podajanjem rok (*ketnopolka*, *Majka čeru*) in plesih v troje.

Vsi ti plesi so se že v prvi polovici 20. stoletja začeli izgubljati, vodilno vlogo pa je prevzemala *polka*, ki jo viri omenjajo že sredi 19. stoletja. V večini slovenskih pokrajin, razen v Reziji, so se plesalci pri polki enako kot danes vrteli po krogu naprej brez odskoka. Polko z odskokom, poskokom ali potresanjem telesa so drugače imenovali, na primer *ceprle*, *traplan*, *droblan*, *ta potresena*, *potresavka*, *toplarca*,

čegleščec. Ples, pri katerem so se pari vrteli z navadnimi koraki na mestu ali po krogu naprej, je bil večinoma znan kot *cvajšrit*, a pogosto tudi kot polka. V taki obliki ga povsod na Slovenskem, razen v Režiji, plešejo še zdaj. Če so ga plesali s poskoki, tresljaji ali z izrazitim bočnim nagibanjem gornjega dela telesa, so ga imenovali *tramblan*, *galop polka*, *poskočna*, *šaltin*, *pajeriš*, *kalamajka*. Po razširjenosti in priljubljenosti je polki še dandanes enakovreden *valček* (*valcer*, *bolcar*), ki so ga lahko plesali poskočno ali z dviganjem na prste (*visoki bolcar*) ali z globokimi kleci (*nizki bolcar*, *mulcartanc*). Šele med vojnoma se je po vsej Sloveniji razširil *kmečki valček*, imenovan tudi *mlinček* in *kaplanova*. V vzhodnem delu Slovenije so bili znani snubitveni plesi, pri katerih se je plesalka med plesom obračala v levo in desno proti plesalcema in se ob koncu zavrtela pod njunima dvignjenima sklenjenima desnicama (*Po zelenoj trati*, *rejzlpolka*, *Jaz sem sirota*, *vevrca*).

Povsod, razen v Režiji, so plesali družabne plesne igre, pri katerih so plesalci izbirali ali menjavali partnerje. Najpogostejša in najstarejša, ki je še danes živa, je bila tista, pri kateri so plesalci partnerja izbirali z blazino, robcem, ogledalom, cekarjem ali na kakšen drug način (*povštertanc*, *vajnikištanc*, *Marko skače*, *Igraj kolo*, *špegutanc*, *stolecpolka*, *cekartanc*). Plesne zabave so se navadno končale s plesom, ko je bil en plesalec nadštevilen. Kdor pri menjavi ni bil dovolj uren, je dobil za par metlo, ponekod tudi kazen (*ples z metlo*, *metlar*, *grapčov ples*, *štrafpolka*, *krajcarski ples*). Lahko pa je ples potekal le z menjanjem partnerjev, kar je bilo treba storiti na dano znamenje, ki ga je dal godec ali kateri od navzočih (*beksl*, *prebrat*).

MIRKO RAMOVŠ

fotografije: stran 94 zgoraj MIRKO RAMOVŠ arhiv GNI ZRC SAZU, stran 94
spodaj arhiv SEM, stran 95 MARJAN PFEIFER arhiv GNI ZRC SAZU

Vloga ljudskega plesa v vsakdanjem in prazničnem življenju

opredelitev pojava ljudski ples v šegah in navadah življenjskega in koledarskega kroga

Prvi rej v Dolah pri Brdu v Ziljski dolini, avgust 1952.

Ljudski ples je bil na Slovenskem vedno del vsakdanjega in prazničnega življenja, in je ponekod še danes. Vedno je najprej služil družabnosti in zabavi, a je bil tudi del različnih obredov. O tem pričajo številni podatki, zbrani na terenu in v virih. V kateri vlogi je bil, so iz njega odsevali okolje, v katerem je živel, družbeni odnosi, predvsem pa človek, ki je s plesom izražal sebe, svoja čustva, značaj in temperament.

V okviru življenjskega kroga ljudskih šeg so trije pomembni mejniki: rojstvo, poroka (ustanovitev družine) in smrt. Na Slovenskem sta bila prva dva še vsaj do druge svetovne vojne povezana z različnimi verovanji in obredi, katerih sestavni del so bile tudi preproste gibne prvine in ples.

Krst je bil večinoma opravljen na hitro in brez praznovanja, le na nekaterih območjih (Štajerska, Prekmurje) ga je slovesno obhajala vsa rodbina. V okolici Poljčan je bil še med obema vojnama na botrji – gostiji na krstni dan ali nedeljo po tem – v navadi ples žena, imenovan *kurji tajč*, pri katerem so ženske čepe poskakovale in posnemale gibe kokoši. Ples je bil očitno ostanek magičnega obreda, s katerim so ženske želele materi tudi vnaprej uspešno rodnost.

Ples je bil za mlade tudi oblika iniciacije, z njim so vstopali v svet odraslih. Predvsem za zahodni del slovenskega etničnega ozemlja od Ziljske doline do Istre je značilno, da je bil na plesnih zabavah ob žegnanjih prvi ples namenjen tistim mladim, ki so postali polnoletni, fantje godni za vojaščino, dekleta pa za možitev. Prvi ples je bil slovesen obred, ki ga je opazovala vsa soseska.

Ženitovanjski obredi so bili predvsem obrambnega ali čarodejno-plodnostnega značaja. Mnogi od njih so potekali med plesom in le redki so živi še danes. V vlogi obreda je mogel biti ples že navadna hoja ali tek, ki pa sta morala potekati v smeri sonca (na primer nevestino pobiranje darov na Krasu; v Rožu tek neveste okoli hiše s »krajčičem« od kruha, s katerim jo je sprejela tašča na pragu ženinove hiše; trikratna obkrožitev neveste, ki jo je opravil ženinov tovariš z majhno pogačo in litrom vina v rokah). Obredno dejanje uvajanja mladega para v svet poročenih je bil na Koroškem in v Zgornji Savinjski dolini prvi ples po svatovskem kosilu. Pri tem so pari (Sele pri

Krenc dow rajajo na »ovseti« pri Kajžarju, Šentanel, 1956.

Borovljah, Obirsko, Solčava) plesali po poti, ki je imela obliko osmičice. Z njo so zarisali Andrejev križ, kar je bilo apotropijsko dejanje za obrambo pred silami zla. Posebno slovesen je bil obred snemanja nevestinega venca, ki je bil navadno opolnoči, na Koroškem ob koncu svatbe. Večinoma so nevesti sneli venec med posebno poslovilno pesmijo, šele nato je mladi par zaplesal solo. V Prekmurju so svatje takrat skrbno opazovali, ali je nevesta zdravih nog, seveda iz bojazni, da so morda prikrivali invalidnost. V Dražgošah in v okolici Ormoža so med plesom mladi par ovijali z rdečim trakom ali sukancem, da bi ju obvarovali pred hudim in kot znamenje dokončne zveze. Med plesom in petjem vsebinsko ustreznih poskočnic je potekal obred snemanja venca v Podjuni, Mežiški dolini in na zahodnem Štajerskem, ki sta ga v imenu ženina in neveste izvajala »camar« (vodja svatbe) in njegova »družica«. Ob koncu obreda sta camar in ženin izročila družici in nevesti vsak svoj klobuk, na katera sta ti potem dali vsaka svoj venec in jima klobuka z njima vred vrnili. Pomembno mesto je imel na svatbi ples s svatbeno pogačo, ki je bila prispodoba otroka in plodnosti nasploh. Na vzhodnem Štajerskem je bil ples povezan z obrednim krstom pogač, a še prej je bilo treba predstaviti dela, ki so bila potrebna, da je bila pogača zamešena in pečena. Vsako delo je ponazarjal ples, ki so ga izvedli svatje s pogačami v rokah. Na svatbah so se poleg različnih drugih plesov zvrstili nekateri s posebnim pomenom, kot *povštertanc*, pri katerem so ponekod pobirali darove za nevesto, mostna igra *kovtre šivat*, kjer je prehod pod obokom sklenjenih rok simboliziral prehod iz samskega v zakonski stan, in skupinski *kačo zvijaj*, ki

je zjutraj zaspane svate povlekel iz hiše in jih zdramil, ko so se podili po dvorišču, vrtu in vasi ter morali vsaj enkrat pod mostom sklenjenih rok dveh plesalcev.

Ples je spremljal slovenskega človeka v vseh letnih časih, bil je del obredov, ki so bili prošnja za bogato letino, ali oblika zabave po končanih skupnih delih (košnja, žetev, mlačev, metev prosa, ličkanje koruze, pripravljanje stelje in drugo). Ker je ljudski ples na Slovenskem živel predvsem med kmečkim življem, je razumljivo, da je bil sestavni del tistih obredij, ki so vsebovala prošnje za rodovitnost pri poljščinah in živini. In ker je pustni čas začetek letnega ciklusa, je bil in je v podzavesti še danes pustni ples posvečen tem prošnjam. Pustne maškare so po vaseh visoko poskakovale in s tem želele pokazati in doseči, kako visoko naj bi zrastle lan in žito, plesale so same in z domačimi za debelo repo in korenje. Ponekod (Cerkno, okolica Moravč) so se valjale po tleh, da bi prebudile spečo zemljo. Še danes je v gibih nekaterih maškar polno spolnih namigovanj, ki so bila nekaj magično sredstvo za povečanje plodnosti, in še do sedemdesetih let 20. stoletja so bili v navadi plesi, pri katerih so se plesni pari objemali, se poljubljali, drug drugemu priklanjali, se trkali z zadnjico in udarjali ob pod.

Praznovanja prihoda pomladi, ki jih je s svojo simboliko in vsebino prekrilo krščanstvo, so se do druge svetovne vojne obhajala predvsem na velikonočni in binkoštni ponedeljek. Nekatere plesne igre (*kovtre šivat*, *Al je kaj trden ta vaš most*), ki so bile ta dan v navadi v Beli krajini in na Gorenjskem (Kropa, Železniki), z motivom prehoda pod obokom sklenjenih rok kot simbolnim dejanjem preroditve, odkrivajo prvotni namen in pomen. Med pomladanskimi koledovanji je imel izrazito plesni značaj le obhod Jurija - Jurača v Halozah, ki je zamrl že pred drugo svetovno vojno. Namesto besed je postal ples veselo oznanilo prihoda pomladi in tudi zahvala za darove.

Zaklinjanje sonca, da bi ne ugasnilo, je bila prvotna vsebina šeg ob poletnem kresu, na predvečer šentjanžvega. Pri tem je človeku pomagal tudi ples. Sklenjeni krog plesalcev okoli ognja je predstavljal podobo sonca, vrtenje tega kroga pa magično sredstvo, da sonce ne bi obstalo. Arhivski podatki kažejo, da je bil ples okoli kresnega ognja najmanj do prve svetovne vojne v navadi povsod na Slovenskem, najdlje se je ohranil v Beli krajini, izmenjeval se je s petjem, a ko je ogenj dogorel, je mladina skakala čezenj.

Veselice s plesom so bile v poletnem času osrednji del praznovanj ob žegnanjih in drugih priložnostih, enako je danes. Plesne zabave (bale, vesnije, čajovke, gavde) so v bolj odročnih gorskih predelih Koroške in zahodnega dela Štajerske ob nedeljskih popoldnevih pripravljali tudi na posameznih domačijah. Te zabave so imele predvsem družabni značaj in so bile, kot je značilno za plesne prireditve nasploh, priložnost za spoznavanje mladih, godnih za ženitev. Plesna zabava je obvezno zaključila jesenska dela, dokler so jih opravljali z medsebojno pomočjo, in je bila vaba, da delavcev nikoli ni zmanjkalo. Še leta po drugi svetovni vojni je v spominu živel ples po metvi prosa, ki je slovel po veliki sproščenosti. Ob njegovo razuzdanost se je obrengnil že Valvazor.

V nekaterih obdobjih cerkvenega leta so veljale prepovedi plesa, ki jih je zapovedovala Cerkev in so jih na slovenskem podeželju

upoštevali še vsaj do druge svetovne vojne. Plesati se ni smelo v postnem času, od pepelnice do velike noči. Prepovedi so veljale tudi za kvatrne dneve, ki so bili v vsakem letnem času enkrat, in sicer v sredo, petek, soboto in nedeljo. Ni bilo dovoljeno plesati v adventnem času, na Koroškem, na primer, je prepoved veljala že od goda sv. Katarine (25. novembra). Po nekaterih podatkih se ni smelo plesati tudi v obdobju, ko je zorelo žito. V tem primeru gre verjetno bolj za ostanek predkrščanskega verovanja kot za cerkvene prepovedi. Greh je bilo plesati na romanjih in še posebej izostati od maše zaradi plesa.

Kljub ugotavljanju, da smo Slovenci predvsem pevci in šele nato plesalci, je vendarle treba poudariti, da so naši ljudje radi plesali in to še vedno z veseljem počnejo. Že Valvazor je rekel za Gorenjce, da imajo toliko plesov v letu, »da jim noge prav malo mirujejo«. O veselju do plesa pojejo tudi štirivrstičnice, ki so jih včasih peli ob štajerišu. Vendar hoditi na ples ni veljalo za krepostno, še posebno ne za dekleta. Tudi ples v gostilni v očeh vaške srenje ni bil cenjen. Splošno priznani in uveljavljeni so bili javni plesi ob žegnanju, ko je ples lahko opazovala vsa vas in so bili plesalci vsem na očeh. Na javni plesni prireditvi so morali plesalci ples plačati, in sicer z enim plačilom za vse plese ali ob vsakem vstopu na plesišče. Izbirali so vedno plesalci in le kdaj pa kdaj je bila možnost izbiranja dana tudi plesalkam (damenval).

Dekle je smelo prvič na ples, ko je bilo godno za možitev, navadno s 17 ali 18 leti, sicer pa je bila »polnoletnost« odvisna od zrelosti dekleta in strogosti staršev. Fantje so smeli na ples, ko so bili sprejeti v fantovsko družbo in so smeli vasovati. Za učenje plesov ni bilo šole, naučili so se jih skrivaj na skednju ali paši od starejših bratov in sestra, a tudi čisto sami pri opazovanju plesa starejših. Ko je mlad človek šel prvič na ples, ga je namreč moral obvladati.

MIRKO RAMOVŠ

fotografiji: stran 97 JERNEJ ŠUŠTERŠIČ arhiv ZRC SAZU, stran 98 arhiv GNI ZRC SAZU

Ljudska plesna dediščina danes

opredelitev pojava

drugotno življenje ljudskega plesa

Povštertanc pri Lošpergarju, Spodnji Dolič, 1976.

Na slovenskem etničnem ozemlju je danes poleg *valčka* in *polke* od plesne dediščine živ *rezijanski ples*, v Prekmurju kdaj pa kdaj še zaplešejo *sotiš* in *šamarjanko*, na gostijah po novi maši se ponovno uveljavlja *čindara*, še vedno so na svatbah v navadi *povštertanc*, *ples z metlo* ali *beksl* in tudi na veselicah se zgodi, da se plesalci primejo v verigo, ki potegne za sabo vse navzoče, da se kot dolga *kača* razposajeno zvija po prireditvenem prostoru. Sicer pa ljudske plese gojijo in prikazujejo le še folklorne skupine, ki so nekakšen »živi muzej«
ljudske plesne dediščine.

Zametki teh skupin so povezani z nastopom folklorizma in verjetno segajo v drugo polovico 19. stoletja, v dobo taborov in čitalnic. Domnevno so bile folklorne skupine prvič namensko sestavljene leta

Kačo zvijajo pri Podjavoršku, Kozjak, 1976.

1908, ko so v »narodne noše« oblečene skupine iz raznih slovenskih krajev sodelovale na Dunaju v slavnostnem sprevodu in drugih prireditvah ob 60-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa. Načrtno ustanavljanje skupin je spodbudil France Marolt pred drugo svetovno vojno, ker je želel ohraniti ljudsko plesno dediščino in vzbuditi pri Slovencih zanimanje za njene vrednote. Skupine, tedaj imenovane narodopisne, so nastajale v Beli krajini, Prekmurju in na vzhodnem Štajerskem. Javno so nastopale na prireditvah, ki jih je strokovno pripravil France Marolt (v Ljubljani leta 1935 Koroški dan in leta 1936 Belokranjski dan, v Mariboru leta 1939 Festival slovenskih narodnih običajev). Po drugi svetovni vojni so znova zaživele predvojne skupine in nastale mnoge nove, ki so se zgledovale pri strokovni skupini Glasbenonarodopisnega inštituta oziroma njeni naslednici Akademski folklorni skupini »France Marolt«.

Danes na območju Republike Slovenije in pri Slovencih zunaj meja deluje okoli 200 folklornih skupin, ki jih glede na način predstavljanja plesov delimo na tako imenovane *izvirne* in *poustvarjalne*. Prve delujejo po vaseh in večjih podeželskih krajih (na primer Beltinci, Markovci, Cirkovce, Lancova vas, Zgornja Korena, Adlešiči, Vinica, Predgrad, Stari trg ob Kolpi, Šentanel, Nemilje-Podblica, Bohinjska Bistrica) in gojijo plesno dediščino domačega kraja ali ožjega območja, ki ga skušajo prikazovati v čim izvirnejši obliki. Program drugih, ki delujejo predvsem po mestih (na primer France Marolt, Tine Rožanc, Emona v Ljubljani, Študent v Mariboru, Sava, Ozara v Kranju, Koleda v Velenju, Kres v Novem mestu, Val v Piranu), pa obsega ples več slovenskih pokrajin, in sicer v priredbah, ki so bolj ali manj blizu izvirnim plesom. V okviru šol in društev delujejo tudi otroške folklorne skupine (okoli 200), ki prikazujejo otroško izročilo in ples odraslih, prirejene njihovim sposobnostim. Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti skrbi za strokovno rast in raven skupin z različnimi oblikami izobraževanja, skupine pa svojo dejavnost predstavljajo na preglednih območnih in medobmočnih revijah ter na dveh državnih v okviru Jurjevanja v Črnomlju in mednarodnega folklornega festivala v Beltincih. Slovenija je gostitelj več mednarodnih folklornih festivalov, od katerih je poleg navedenega v Beltincih najbolj odmevni mednarodni folklorni festival v Mariboru v okviru Festivala Lent.

MIRKO RAMOVŠ

fotografiji: stran 101 zgoraj MIRKO RAMOVŠ *arhiv GNI ZRC SAZU, stran 101*
spodaj arhiv GNI ZRC SAZU

Literatura

- HROVATIN, R. O slovenskem ljudskem plesu, *Slovenski etnograf*, 3/4, 1951/1952, Ljubljana 1952, str. 276–296.
- RAMOVŠ, MIRKO. Folklorne skupine, *Enciklopedija Slovenije*, 3, Eg–Hab, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1989, str. 130–131.
- *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem – Gorenjska, Dolenjska, Notranjska*, Založba Kres, Ljubljana 1992, str. 7–65.
- *Ljudski ples, Enciklopedija Slovenije*, 6, Krek–Marij, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 295–296.
- *Sporočilnost slovenskega ljudskega plesa, Poligrafi*, 27/28, letnik 7, Ljubljana 2002, str. 105–135.

Gledališka ustvarjalnost

Ljudsko gledališče

opredelitev pojava

uprizorjanje ljudskih gledaliških del, povezanih z življenjskim ali letnim ciklom skupnosti

V dokumentih za starejša obdobja je malo podatkov o najstarejših oblikah spontanega gledališča, a sklepamo lahko, da so kratki prizorčki s pesmijo in plesom spremljali obrede že od nekdaj. Bolj dokumentirana je tako imenovana duhovna drama oziroma versko gledališče, ki je cvetelo zlasti v baroku in je bilo temelj kasnejše gledališke ustvarjalnosti od renesanse naprej. V 19. stoletju pa je vzcvetelo množično gledališče. Tudi znanost, ki je raziskovala zgodovino in razvoj gledališča, je zaradi nejasnosti dolgo omahovala pri opredelitvi spontanega ljudskega gledališča. Šele konec 19. stoletja so se začele sistematičnejše raziskave o tem, kaj ljudsko gledališče sploh je in kakšno je; izkazalo se je namreč, da gre za kompleksen in deloma tudi raznorodni pojav, ki v sebi lahko združuje prvine obrednosti, množičnosti ter različnih stopenj gledališkosti in spontanosti. Iz njih pa se da izluščiti tri večje skupine. Najprej je spontano folklorno gledališče, ki je vezano še na obredje in na določene datume v koledarskem letu. Prevladujejo tradicionalne folklorne prvine obrednih obhodov, ki se prilagajajo času in razmeram. Oblikovno pa folklorno gledališče sledi ustaljenim tradicionalnim obrazcem. Druga zvrst je ljubiteljsko gledališče, ki vsebinsko posega na različna področja, oblikovno pa sledi shematiki tradicije. To gledališče vključuje ljubiteljske igralce iz različnih socialnih plasti ter je vzpon, ki se ohranja še danes, doživelo v 19. stoletju. Tretja zvrst je množično gledališče ali gledališče za množice. Vključuje večje število igralcev, v filmskem jeziku bi lahko rekli, da gre za spektakle. K množičnemu gledališču sodijo spektakelske verske igre, kot je pasijon.

- ▶ Trentar – vodja parkljev iz Miklavževega spremstva v Podkorenu.
- ◀ Anton Tomaž Linhart (Slovenski tarok, 1996).

Znotraj te okvirne shematike bi gledališko ustvarjalnost lahko razčlenili še naprej na predstave, ki v svojih igrh zajemajo snov iz podeželskega (kmečkega) življenja in okolja, a niso namenjene zgolj podeželanom, ampak bolj meščanom, ki iščejo idiliko podeželskega življenja. Ta tip gledališča se najbolj približuje splošni predstavi o ljudskem gledališču, ki je še danes izredno priljubljeno in je svoje ponovno rojstvo doživelo z razmahom televizije, ki zlasti v Avstriji in Nemčiji redno prenaša te predstave. Druga oblika je tako imenovano kmečko gledališče, torej tisto, ki nastaja na podeželju, a se vsebinsko, oblikovno, igralsko in scenografsko spogleduje z mestnimi odri in

Prizor iz igre Mlinarjev Janez v izvedbi amaterskega gledališča Jesenice, v začetku petdesetih let 20. stoletja.

z meščanskim gledališči; ustvarjalci in gledalci pa so podeželani. Te predstave se najbolj približujejo pojmu amaterskega gledališča.

Prizorčki pa so krajši gledališki komadi, ki ne zahtevajo odra ali scenskih del, saj gre v bistvu za »potujoče« gledališče kolednikov in obhodnikov, ki hodijo od hiše do hiše.

Besedila ljudskih iger se prenašajo bodisi ustno in se opirajo na stare vzorce in tradicijo (prizorčki), ali pa gre za zapise (največkrat rokopisne) nadarjenih posameznikov (bukovnikov), kot je bil v slovenskem prostoru Andrej Šuster Drabosnjak. Tretji vir besedil pa so tiskana gledališka besedila popularnih avtorjev, ki so v besedilih zajeli splošni okus gledalcev in posegajo zlasti po zgodovinskih ali ljubezenskih temah. Pri nas bi lahko omenili vsaj Jakoba Sketa, Vošnjaka, Jožeta Tomažiča in druge.

Danes so vsi tipi ljudskega gledališča ponovno v vzponu, hkrati pa še profesionalni igralci ustvarjajo predstave v ljudskem duhu (predvsem komedije), ki so postale komercialne uspešnice (Špas teater itd.)

Vse različne manifestacije spontanega ljudskega gledališča povezujejo skoraj identična notranja struktura oziroma poetika in tudi identične funkcije. Notranja struktura nakazuje tristopenjsko zgradbo s predstavitvijo, zapletom in razrešitvijo. Čeprav zaplet lahko gledalca zapeljuje, da ugiba o razpletu, pa so dialogi in gibi toliko jasni, da ne prihaja do dvomov, kako se bo zaplet končal. To gledalec tudi zahteva. Ljudska igra se večinoma konča srečno in njena poetika ne pozna nerazrešenih problemov in se ne more končati, da ne bi izvedeli za usodo glavnih junakov. V umetniškem gledališču in filmu je marsikaj prepuščeno gledalcu, da si sam ustvari sodbo in sam razreši konflikt

in nedorečen konec, v ljudskem gledališču je to nemogoče. Že kostumi in besedilo nakažejo pozitivne in negativne junake in dobro vedno zmaga nad zlim, včasih je besedilo tudi komentar dogajanja. Nič ni prepuščeno naključju. Hkrati pa poetika ljudskega gledališča predvideva neko lahkotnost, za jasnost dogajanja in razumljivost oseb pa poskrbi črno-bela tehnika. Osebe so karikirane prav zato, da se med seboj ločijo, niso psihološko niansirane, ampak obstajajo le slabi in dobri liki. Besedila pa so največkrat zreducirana na daljše dialoge, ki so hkrati komentarji, dogajanje na odru oziroma dramska situacija pa je zunaj nekega notranjega smisla, toda vedno v povezavi in sožitju s tradicio-

Prizor iz Drabosnjakovega Izgubljenega sina ob uprizoritvi na Kostonjah (avstrijska Koroška) leta 1980.

nalnimi motivnimi fondi. Vse teži k realističnosti: scena, besede, jasni dialogi. S tem gledališče komunicira s publiko. Pomembni so tudi zunanji efekti, mimika in situacijska komika, zamenjave, množične scene, tudi petje in glasba. To je stalnica v estetski prepoznavnosti ljudskega gledališča. Če vse to primerjamo s sodobno ameriško komercialno filmsko proizvodnjo in s komercialnimi TV-nadaljevankami, vidimo, da so pravzaprav le posnetek ljudskega gledališča in da v filmskih uspešnicah pravzaprav velja enaka strukturna, oblikovna in vsebinska logika, kot jo poznamo v ljudskem gledališču. Prav ta notranja logika spontanega gledališča je sprejemljiva za širšo publiko.

Tudi slovensko ljudsko gledališče sledi trem večjim vsebinsko-oblikovnim shemam. V njem lahko odkrivamo še stare, predkrščanske prvine in magijo, ki jo močno prekriva krščanska nabožna plast, tretja pa je komično-mimična. Ta je občečloveška in iz nje se je razvilo ljudsko posvetno gledališče, ki je postalo temelj moderni oziroma visoki gledališki umetnosti.

V Sloveniji so začetki ljudskega gledališča povezani z nabožnimi baročnimi igrami, ki so jih v protireformaciji uvedli jezuiti, ali pa s kasnejšimi pasijonskimi procesijami, nad katerimi so bedeli kapucini. In prav pasijonska igra predstavlja prvo slovensko gledališko besedilo.

MARKO TERSEGLAV

fotografije: stran 105 arhiv ISN ZRC SAZU, stran 106 RADO TORKAR arhiv MARKA TERSEGLAVA, stran 107 PETER STICKER, SLOVENSKI ETNOLOŠKI LEKSIKON, 2004

Pasijonska igra, mirakel, misterij

opredelitev pojava

uprizorjanje dramskih iger z nabožno vsebino

Pasijonska igra je besedno-scenska uprizoritev Kristusovega trpljenja. Prvotno je šlo za kratek prizorček, ki je bil povezan z bogoslužjem in je bil predstavljen kar v cerkvi. Evangeljsko poročilo o Kristusovem trpljenju so duhovniki začeli počasi nadgrajevati z dodatki v ljudskem jeziku in z različnimi alegorijami. Take predstavitve so postale del pasijonskih procesij. Prizorišče je bilo sprva le pred cerkvi, lahko pa so se prizorišča tudi menjavala ali jih je bilo več. Pasijonske procesije s prizorčki so v 17. in 18. stoletju imele v Ljubljani, Kranju, Trzinu, v Loki pri Zidanem Mostu, v Škofji Loki in na Koroškem. Za procesijo in prizorčke so skrbele različne bratovščine. Prizori pasijonskih iger so bili večkrat tako živi in sugestivni, da so se verniki oziroma gledalci poistovetili z dogajanjem, kot bi bilo resnično, zato so se tudi fizično lotili negativnih likov (Judeža, hudiča itd.) in so se procesije končale s pretepi, ki jih je spodbudil še alkohol, tako da so se igre spremenile v veselice. Ni čudno, da so bile zato pasijonske igre sredi 18. stoletja prepovedane.

Kapucin Romuald Štandreški je leta 1721 izdal Škofjeloški pasijon, ki je prvo slovensko gledališko delo. Besedilo je napisal z didaskalijami, kar je bilo v pomoč bratovščini pri uprizoritvi po škofjeloških trgih. Ni šlo zgolj za besedilo o Kristusovem trpljenju, ampak je oče Romuald dodal še druge svetoepisemske prizore in alegorije. Procesija se je pomikala po mestu, na trgih pa so se odigrali prizori, ki so se ponavljali spet na drugem trgu. Škofjeloški pasijon je kasneje nekoliko spremenjen doživel več odrskih uprizoritev, tudi v profesionalnih gledališčih. Leta 1922 ga je za amaterski oder priredil Niko Kuret, leta 1928 ga je uprizorilo Narodno gledališče v Ljubljani, leta 1965 ga je predstavilo Stalno slovensko gledališče v Trstu, leta 2000 pa tudi ljubljanska Drama. Nепriredjen in točno sledeč avtorjevim didaskalijam je Škofjeloški pasijon zaživel spet leta 1999 in s ponovitvijo leta 2000 v domači Škofji Loki. Režiser Marijan Kokalj je predstavo z množico sodelavcev in statistov spet približal prvotni podobi, pri čemer je upošteval tudi vse značilnosti ljudskega gledališča tako v njegovi poetični kot tudi v socialni funkciji. Predstava je imela velik odmev in množico gledalcev iz vse Slovenije in tujine. Režiser si je tudi želel, da bi prireditev postala tradicionalna in bi pasijon predstavljali vsako leto v velikem tednu. Niko Kuret pa je za ljudske odre priredil tudi iz nemščine preveden pasijon koroškega bukovnika Andreja Šusterja Drabosnjaka (Komedijska od celiga grenkiga terpljenja ino smerti Jezusa Kristusa našiga ljubiga Gospuda). Najdalj je tradicijo pasijonskih iger ohranila prav Koroška, saj so jih tam neprekinjeno uprizorjali od leta 1826 do leta 1935 v Kostanjah ob Vrbskem jezeru, ponovili pa so ga še leta 1982 in leta 1990. Po nemško govorečih deželah so se pasijoni

najbolj utrdili na Tirolskem in na Bavarskem. Prav Oberamergau na Bavarskem prireja svetovno znane pasijonske igre, za katere skrbi posebna družba. Danes v velikonočnem tednu uprizarjajo prizore Kristusovega trpljenja skoraj povsod po katoliškem svetu, kjer igram spet poskušajo vrniti verski, ne le gledališki značaj. Tak je gotovo pasijon na Filipinih, kjer se posamezniki dajo tudi dejansko pribiti na križ.

Mirakel (čudež, čudežna zgodba) je bil v srednjem veku dopolnilo liturgičnemu obredu, obsegal pa je krajše dialoge s petjem. Z njim je Cerkev želela opozoriti predvsem na čudežne dogodke iz življenja svetnikov in svetopisemskih oseb, zlasti Marije in Jezusa. Zaradi do-

13. prizor Glej človek iz Škofjeloškega pasijona uprizorjenega leta 1999, režija: Marjan Kolkalj.

dajanja besedila in zaradi dramatičnih prvin ter petja je mirakel pre-rastel v srednjeveško duhovno dramo, ki se je iz cerkve preselila na prostor pred njo. Za duhovnike je bila predstava sredstvo verske vzgoje in tako so jo sprejeli tudi verniki, vendar jih je fascinirala tudi spektakularnost dogodka oziroma prizora, saj je predstava z domiselnimi sredstvi prikazala delovanja božje volje, ki se izkazuje v čudežih. Prizore so igrali v domačih, ljudskih jezikih. Tudi mirakle so uprizarjale bratovščine, ki so v čudežne zgodbe začele vnašati vedno več gledaliških in tudi posvetnih elementov. Mirakli so živeli še dolgo v novi vek in so bili priljubljeni zlasti v Franciji, Španiji, Italiji, Angliji in Nemčiji, od koder je njihov vpliv segel še k nam. Različne zvrsti verskih iger pa so v Sloveniji doživele svoj razcvet s prihodom jezuitov.

Misterij (skrivnost) je ena od oblik srednjeveške duhovne drame in med misterije sodi tudi pasijon. Misteriji so na gledališki način pojasnjevali vernikom nekatere božje skrivnosti ali težje razumljive teološke in dogmatične elemente, kakršna je bila na primer skrivnost Kristusovega trpljenja in njegovega odrešenja. Predstavljali so svetopisemska in apokrifna besedila ter prizore iz življenja svetnikov. Tudi mirakli so bili na začetku del bogoslužja oziroma njegov dodatek, nato pa so preraščali v daljše prizore, ki so jih prikazovali ob večjih cerkvenih praznikih na odrih pred cerkvijo. Predstave so večkrat ponavljali. V 15. in 16. stoletju je bil misterij razširjen zlasti v Angliji, širil pa se je tudi drugam; jezuiti in kapucini so ga prinesli tudi k nam. Najbolj znan in velikokrat uprizarjan misterij pri nas je bila gotovo Igra od zgublaniga sina koroškega bukovnika Drabosnjaka, ki jo podeželske gledališke skupine uprizarjajo še danes.

MARKO TERSEGLAV

fotografija: MOJCA RAVNIK

Lutkarstvo

opredelitev pojava ustvarjalno izražanje z lutko

Lutkarstvo je ena najstarejših oblik človekovega ustvarjalnega izražanja. S tako imenovanim ljudskim lutkarstvom v Sloveniji se je ukvarjal etnolog Niko Kuret, tudi sicer eden pionirjev slovenskega lutkarstva. Številna raziskovalna spoznanja je prenesel tudi na uporabno področje in napisal prve priročnike za igranje z lutkami. Med ljudskim lutkarstvom je bila zelo razširjena posebna oblika lutkovne predstave, pri kateri je bil igralec (lutkar) skrit pod klopjo. Njegovi lutki sta bili zelo preprosti: na križnem lesenem ogrodju sta bila obešena jopič in klobuk, ki sta se sporekla in stepla, pomiril pa ju je igralec v vlogi sodnika. Raziskave so pokazale, da je ta koncept lutkovne predstave prišel v slovenski prostor prek panonske nižine iz Male Azije. V Sloveniji je bilo še več drugih ljudskih lutkovnih tradicij, vendar nobena ni vplivala na razvoj lutkovne umetnosti.

Lutkovne predstave se v pisnih virih omenjajo že v 17. in prvi polovici 18. stoletja, predvsem v domovih plemičev in meščanov ter pretežno z gostovanji tujih lutkarjev. Najbolj so izstopale marionetne lutke. Bogata dediščina je spodbudila Milana Klemenčiča, da je od leta 1910 začel prirejati lutkovne predstave na svojem domu v Šturjah, leta 1920 pa je v Ljubljani ustanovil Slovensko marionetno gledališče. Pred drugo svetovno vojno je Niko Kuret urejal mesečnik *Ljudski oder*, ki je imel tudi lutkovno prilogo. Kuret je napisal tudi prvi slovenski lutkovni priročnik (*Pavliha*, 1942) in zbirko besedil za lutkovne predstave (*Pavlihov oder*, 1943). V delu *Veselja dom* (1942) je posvetil lutkarstvu obsežno poglavje.

JANEZ BOGATAJ

fotografiji: arhiv LUTKOVNEGA GLEDALIŠČA LJUBLJANA

Slovensko marionetno gledališče, edine ohranjene lutke pred zastorom. Zastor je oljna slika Ivana Vavpotiča z motivom Kurenta, Ljubljana 1920-24.

Gledališče Miniaturne lutke, uprizoritev Klemenčičevega Dr. Fausta iz leta 1938.

Literatura

KURET, NIKO. Ljudsko gledališče pri Slovencih, *Slovenski etnograf*, IX, Ljubljana 1958, str. 11–48.

XIII

III

Prosti čas in zabava

Etnološko zanimanje za prosti čas in zabavo je usmerjeno v najrazličnejše oblike preživljanja prostega časa v načinu življenja različnih družbenih plasti na Slovenskem in zajema številne sestavne materialne, socialne in duhovne kulture. Prosti čas, ki je povezan s pojmi delo, igra, zabava, razvedrilo, konjičkarstvo, zbirateljstvo, oddih, rekreacija in šport, je posameznikova ali družbena dejavnost ter od nekdaj privilegij premožnejših slojev prebivalstva. Na oblike preživljanja prostega časa posameznih slojev prebivalstva je vplival določen sistem vrednot, ki je kodiral način obnašanja, oblačenja, razmišljanja in komuniciranja ter se je odražal v oblikah družabnega življenja.

Če je igra izpolnjevala predvsem veseli in razposajeni del človekovega življenja, nam jo zgodovinski razvoj bojnih in športnih iger razkriva kot dejavnost merjenja moči in spretnosti. Najstarejša spretnost, ki jo je človek razvil zaradi lova in pri spopadanju, je streljanje. Streljanje kot preizkus moške spretnosti in izpolnitve lovskega nagona se je že v srednjem veku razvilo v športno zabavo meščanskih in plemiških družin. V Ljubljani je bilo leta 1562 ustanovljeno strelsko združenje, ki je skozi stoletja gojilo strelsko večino in jo je spretno združevalo z družabnim življenjem. Prirejali so strelske turnirje z nagradami, ki so omogočali športni užitek in se raztegnili v družabne večere s plesom, slavnostne sprejeme (bankete), društvene pleses z

- ▲ Člani prvega slovenskega teniškega kluba, Celje, 1902.
- ◀ Boji čolnarjev na Ljubljani (Slovenski tarok, 1996).

ognjemetom in strelske nastope, ki so se z vsem bliščem in hrupom odvijali po strogem protokolu. Strelska društva so odigrala pomembno vlogo v zgodovini glavnega mesta, saj so bila ena najmočnejših žarišč družabnega življenja višjih slojev prebivalstva v 18. stoletju. Pomembna dediščina športnostrelskega združenja je bogata zbirka poslikanih tarč. Poslikane tarče so bile osebno zaznamovan predmet z materialno vrednostjo, ki je lastniku omogočal oblast in veljavo. Podobe na poslikanih tarčah so manifestacija aristokratskega duha na Slovenskem in pričajo o moški prevladi v tej obliki športne zabave zgornjih slojev prebivalstva, ki je bilo razdeljeno na nemški in slovenski kulturni krog.

Kvartopirci, Gorenjska, med obema vojnoma.

Prav izum strelnega orožja pa je botroval propadu srednjeveškega viteštva in s tem viteških iger. Vendar je veselje do iger še dolgo ostalo in cilj je postala mrtva tarča (kvintana). Viteške igre so sprva skušale povzdigniti slovesnost kakšnega dogodka (na primer poroka, krst), kasneje pa so vedno bolj postajale oblika zabave. Viteški turnirji so bili prihranjeni za dvor in meščane, kasneje jih je prevzela in po svojem okusu, domišljiji in potrebah preoblikovala kmečka kultura. Vloge so se zamenjale in kmečka kvintana je postala burka in oblika zabave za višje sloje prebivalstva.

Posebno zanimiva so poročila o srednjeveških igrah, kjer je bila tarča sod. Te igre so bile razširjene na severnoevropskem ozemlju in na Bavarskem, na območju Ziljske doline pa je igra dobila svojo avtentično različico v štehvanju. Značilna ziljska igra, pobijanje soda ali štehvanje, je edinstvena; višek razvoja in zanimanja je dosegla v 19. stoletju. *Žegen* je bil največji praznik Ziljanov, ki se je začel s cerkvenim obredom, sledilo je štehvanje in nato rajanje pod lipo s splošno zabavo in veseljačenjem.

Bolj športnotekmovalni značaj so imele ljutomerske konjske dirke, ki so pomenile eno redkih razvedril in oblik izrabe prostega časa kmečkega prebivalstva. Z uspešno udeležbo na konjskih dirkah so se nekateri kmetje uspeli približati premožnejšim meščanom, s čimer so prispevali k svojemu družbenemu ugledu.

Druženje v gostilnah kot oblika preživljanja prostega časa je od 18. stoletja dajalo močan poudarek družabnemu, kulturnemu in političnemu življenju na Slovenskem. Zahajanje v gostilne in lokale je bilo razširjeno v vseh družbenih plasteh, pri čemer so določeni

sloji prebivalstva, razne zaključene družbe ali privrženci političnih strank, navadno obiskovali le določene gostilne. Za zabavo v gostilnah so skrbeli gostilničarji sami. Prirejali so razne vrtno veselice s plesom, srečelov, maškerado, martinovanje in silvestrovanje. V sodelovanju z raznimi društvi so prirejali obrtne, gasilske, sokolovske, lovske in druge veselice ter priložnostne dogodke, kot so pogrebščine, svatbe, birme, žeganja ali politična zborovanja. V gostilnah so imela mnoga društva svoje seje, občne zборе, razstave in podobno. V 18. stoletju so v mestih nastajale tudi prve kavarne, najelegantnejše zabavišče pa je bil rotovž, kjer so se vrstili bali za najimenitnejšo družbo. V gostilnah in kavarnah so kvartali, kockali, igrali domino, šah in biljard. Posebno privlačni so bili glasbeni avtomati *orkestroni* ali *lajne*. Nekatere gostilne so bile priljubljeno zbirališče kmečkega prebivalstva ob sejemskih dneh, ko se je gostilniški prostor spremenil v nadvse živahno prizorišče mešetarjenja in izmenjave novic.

Poleg domačih zabav in obiskovanja so bile družabne igre in igre na srečo priljubljena oblika razvedrila meščanov. Igrali so jih v krogu družine in prijateljev, doma, v kavarnah in gostilnah. V Portorožu pa je bilo že pred prvo svetovno vojno ustanovljeno društvo *Casino des Etrangers*, ki naj bi pospeševalo družabno življenje z dovoljenimi družabnimi igrami. Kazino je prirejal ples, razstave ter razne predstave in športne zabave.

Ljudje so bili od nekdanj lačni kruha in iger, človekova nepotešena sla po igrah in zabavi, dobičku ali izgubi, življenju in smrti pa se razkriva v vseh zgodovinskih obdobjih in družbenih plasteh. Po prvi svetovni vojni so se začele razvijati številne nove množične oblike preživljanja prostega časa in zabave. Iz dediščine najrazličnejših oblik zabave in razvedrila na Slovenskem pa bi navsezadnje lahko izluščili tudi lastni smisel za humor, ki nam je kot samostojna kategorija še vedno precej neznan.

VLASTA MLAKAR

fotografiji: stran 113 iz STO LET TENISA NA SLOVENSKEM: FRAGMENTI ZGODOVINE MODERNEGA TENISA, stran 114 fototeka SEM

Literatura

- BAŠ, ANGELOS. Ljutomerske konjske dirke, Maribor 1976.
- KURET, NIKO. Igra odraslih in otroška igra, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, IX, Ljubljana 1977.
- Ziljsko štehanje in njegov evropski okvir, Ljubljana 1963.
- LOŽAR, SLAVKA. Novomeške gostilne in gostilničarji, *Katalog k razstavi*, Krško 1981.
- MIHELICH, DARJA. Hazard, Koper 1993.
- OVSEC, DAMJAN. Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne, *Arhitektov bilten*, 40–41, Ljubljana 1979.
- Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.
- ŽELEZNIK, MARIJA. Poslikane tarče, *Katalog ob razstavi v Mestni galeriji*, Ljubljana 1980.

Prosti čas

opredelitev pojava

čas, ki je namenjen sprostitvi in zabavi

Načini izrabe prostega časa in oblike razvedril v načinu življenja Slovencev so se v različnih zgodovinskih in družbenosocialnih okoliščinah izredno razlikovali.

Agrarna kultura pojma prostega časa skoraj ni poznala, vezan je bil na delo in na zabavo po opravljenem delu. Kmečko prebivalstvo je imelo nekoliko več prostega časa le pozimi in ob koncu tedna, na *Gospodov dan*, ki se je začel z nedeljsko mašo. Da je bilo tudi kmečko prebivalstvo željno zabave in aktivnega preživljanja prostega časa, dokazujejo ljutomerske konjske dirke. Leto 1874 pomeni rojstvo ljutomerskih konjskih dirk kot športnega tekmovanja, ki se ga je udeleževalo celotno podeželsko prebivalstvo. Ljutomerske kmečke konjske dirke so bile družbeni pojav, ki je nastal v okolju z razvito kornjerejo. Pomenile so eno od redkih in zato toliko pomembnejših oblik razvedrila, povezanega s potrebo kmečkega prebivalstva po izrabi prostega časa.

V meščanski družbi je bilo brezdolje z demonstrativnim preživljanjem prostega časa sredstvo za dosego družbenega ugleda. Ena od priljubljenih oblik izrabe prostega časa in rekreacije so bile meščanske promenade. V Ljubljani so se te ohranile do šestdesetih let 20. stoletja. Srečevanja na promenadah z godbami in orkestri so bila oblika družabnega življenja mestnega prebivalstva. V prostem času so meščani zahajali tudi v gostilne in kavarne, na plesne in slavnostne sprejeme. Od prve polovice 19. stoletja in vse do druge svetovne vojne so bile priljubljene oblike obiskovanja čajanke, vrtno zabavo in literarni krožki.

Med meščani so bile razvite športne oblike družabnosti in preživljanja prostega časa, kot so kopanje, tenis, kolesarjenje ter drsanje pozimi. Za konec tedna pa so se ti ljudje odpravljali na nedeljske izlete in piknike.

Delavski sloj prebivalstva je imel pred drugo svetovno vojno malo prostega časa. Med tednom so ga porabili za delo na vrtovih in njivah, za hišna popravila, gradnjo hiš ali le posedanje po gostilnah. Ob koncu tedna so z družinami hodili na izlete, piknike, veselice in v vinotoče. Ukvarjali so se s športom, najbolj priljubljeni so bili nogomet, kolesarstvo, telovadba in pohodništvo. Le redki so prosti čas izrabljali za branje knjig ali obiske kulturnih prireditev. Več prostega časa je bilo po drugi svetovni vojni z uvedbo osemurnega delavnika in opušcanjem delovnih sobot.

V sodobnosti so vse pomembnejša oblika preživljanja prostega časa rekreacija in druge športnotekmovalne aktivnosti, v zadnjem času predvsem kolesarjenje in tek. V množično obliko rekreacije in izrabe prostega časa vseh slojev prebivalstva se je v šestdesetih letih

20. stoletja razvilo gobarjenje, ki je postalo zgled za sodobno nabalništvo mestnega prebivalstva. Med fanti in možmi na podeželju je še danes priljubljeno balinanje in kegljanje, medtem ko se v urbani okolju razvijajo nove športne zvrsti. Množična zabava in oblika preživljanja prostega časa mladine se je z diskoklubi (diskotekami) razvila v sedemdesetih letih 20. stoletja.

Posebna oblika izrabe prostega časa je konjičkarstvo, ki pomeni ukvarjanje z najrazličnejšimi ljubiteljskimi dejavnosti. Med priljubljenimi hobiji odraslih je na Slovenskem razširjeno modelarstvo (miniaturne železnice, letala).

Ženske članice kolesarskega kluba v Ljubljani okoli leta 1900.

Po drugi svetovni vojni je sodoben način življenja prinesel širše pojmovanje in številne nove oblike preživljanja prostega časa. Velike spremembe v načinu preživljanja prostega časa sta prinesli televizija in v zadnjih desetletjih še računalniška tehnologija, ki podpirata sodobno mitologijo industrijske kulture z razkrojem tradicionalnih vrednot. Kot protiutež je v zadnjem času prisotna težnja po vse aktivnejšem preživljanju prostega časa, predvsem v povezavi s turizmom, kjer pa lahko ugotovimo, da so načini izrabe prostega časa še vedno močno socialno diferencirani.

VLASTA MLAKAR

fotografija: fototeka SEM

Literatura

BAŠ, ANGELOS. Ljutomerske konjske dirke, Maribor 1976.

OVSEC, DAMJAN. Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne, *Arhitektov bilten*, 40–41, Ljubljana 1979.

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

Zbirateljstvo

opredelitev pojava

zavestno in spontano zbiranje predmetov

Zbirka nabožnih podob z zasebnega zbiralca.

O zbirateljstvu, ki pomeni zavestno ali spontano zbiranje raznih predmetov v določenem življenjskem obdobju, najpogosteje govorimo v kontekstu preživljanja prostega časa in hobija (konjičkarstva). Antropološki vidik razkriva zbirateljstvo kot indikator določenega (individualnega) načina življenja in eno od osnovnih karakteroloških lastnosti človeka. Zbirke ne govorijo le o predmetih, temveč razkrivajo zbiralčev svetovni nazor in intimni odnos do predmetne zbirke.

Zbirateljstvo se je porodilo v želji po ohranjanju vsega starega, izvirnega in redkega. Čeprav so antične zakladnice (thesaurosi) ena

iz zbirke antikvitet zasebnega zbiralca.

najstarejših oblik zbiranja, se je zbirateljstvo na Slovenskem razmahnilo v 18. stoletju. Razmah je bil povezan z idejo narodnega prebujenja, domovinskega samopotrjevanja pa tudi romantične nostalgije. Od 17. stoletja dalje so nastajale arheološke, umetnostne, herbarijske, sakralne in etnografske zbirke, slednje tudi iz tujih kultur, ki so jih zbrali misijonarji in popotniki (Friderik Baraga, Alma Karlin, František Foit). Med starejše zbirke sodi Valvasorjeva grafična zbirka, zbirka mineralov barona Žige Zoisa, novejšega nastanka so razne numizmatične in filatelistične zbirke.

Zbirateljstvo delimo na otroško, ljubiteljsko in profesionalno. Prav

Počivavškova privatna zbirka domačega orodja, Podčetrtek, 2000.

otročstvo je najbolj dinamično zbirateljsko obdobje v življenju vsakega človeka in sodi med najbolj elementarne antropološke, sociološke in psihološke fenomene, povezane z odraščanjem in integracijo posameznika v družbeno in kulturno okolje. Podvrženo je duhu časa in njegovim vrednotam, na otroka vplivajo vzgoja, moda ter v sodobnosti vse močnejši vpliv potrošniške kulture. Na Slovenskem je bilo med dekleti tradicionalno najbolj razširjeno zbiranje punčk, medvedkov in prtičkov, fantje pa so zbirali frnikole, značke in avtomobilče. K vzorni meščanskih vzgoji je spadalo zbiranje znamk, novodobno zbiranje pa zajema posterje, obeske za ključe, nalepke, karte, sličice iz čokolad, igračke iz kinder jajčk, barbike in vsega, kar prenese otroška domišljija, ki se marsikomu prenese tudi v zreli čas.

Profesionalni in ljubiteljski zbiralci zbirajo likovne umetnine, stilno pohištvo, žepne ure, stare razglednice in fotografije, kovance, posodje in druge predmete, ki pričajo o etnološki dediščini in načinu življenja ljudi, ki so to dediščino ustvarjali. Ene od zanimivejših zbirk so naslikane kasneje tiskane nabožne sličice (podobice), ki so v 18. stoletju postale del množične umetnosti vseh družbenih plasti.

Povod za zbiranje umetnin in starin so človekovi racionalni in emocionalni vzgibi; zavest o ohranjanju kulturne dediščine, uporabnost predmeta, njegova starost, izjemnost, redkost ter umetniška in ekonomska vrednost. Pri tem predmeti lastniku omogočajo estetsko ugodje, intelektualno uživanje in družbeni ugled. Zanimivo je dejstvo,

da med zbiralci že od nekdaj prevladujejo moški, ki za najmočnejši psihološki povod svojega početja navajajo ljubezen in strast.

Zbirateljstvo je po svoji naravi v tesni zvezi z muzealstvom. Zbirke so danes v zasebnem (privatnem) in družbenem (državnem) lastništvu. Zasebni zbiralci so odigrali pomembno vlogo pri ohranitvi in promociji predmetne kulturne dediščine na Slovenskem. Navsezadnje pa gre pri zbirateljstvu tudi za asociativno moč predmeta, njegovo simboliko in magičnost, da nas poveže s spomini, ki bi sicer zbledeli.

VLASTA MLAKAR

Manjša privatna zbirka domačega orodja in opreme v hramu Emila Hostnika, Gaj pri Mokricah, 2000.

fotografije: stran 118 VLASTA MLAKAR, strani 119 in 120 fototeka SEM

Literatura

GAČNIK, ALEŠ; GAČNIK, STANKA. Zbiram – torej sem, *O fenomenu zbirateljstva in privatnih zbiralcih, Katalog ob razstavi ptujskega Pokrajinskega muzeja*, Ptuj 1992.

Otroške igre

opredelitev pojava

otrokova duševna in telesna dejavnost

Otroška igra je duševna in telesna dejavnost, ki poteka znotraj časovnih in prostorskih opredelitev in po prostovoljno sprejetih, a obveznih pravilih. Antropološka vrednost otroške igre razkriva prastare vzorce obnašanja, reagiranja in čustvovanja, ki po svoji sporočilnosti segajo vse do arhetipskih korenin človekovega bivanja, v katerih prepoznamo mitično in magično. Otroška igra spada k najstarejši plasti izročila in ima vzporednice pri vseh ljudstvih sveta. Je sredstvo, prek katerega otrok sprejema za življenje potrebna izkustva in znanje. Otroške igre so se ohranjale z ustnim izročilom, od 19. stoletja dalje tudi pisno. Z otroško igro se gibljemo na področju ljudskega slovstva, gledališča in bajeslovja, bogastvo otroških iger in njihovih različic pa kaže na izredno starost otroške tradicije na Slovenskem, ki se je v spremenjeni obliki ohranila vse v današnji čas.

Prosti čas za igranje kmečkih pa tudi delavskih otrok je bil v preteklosti skromno odmerjen, saj so morali otroci pomagati pri delu na kmetiji in doma. Nekoliko več časa je bilo le ob nedeljah in pozimi. V prostem času so otroci plezali po drevesih, lovili ptice na limanice, kotalili obroče, hodili s hoduljami ali pekli koruzo ob bližnjem potoku, pozimi pa so se sankali in drsali.

Otroci iz nižjih družbenih plasti so bili vse do srede 20. stoletja odvisni od tistega, kar so si za igranje naredili sami ali so jih naredili odrasli (punčke iz cunj ali lesa, žoge iz cunj, lesene stružene igrače, mlinčki ob potočkih, piščalke iz vrbovine, živalske figurice iz lubja ali iz papirja izstrižene figurice). Njihovi meščanski vrstniki so že od srede 19. stoletja ob posebnih priložnostih (miklavž, božič, rojstni dan) dobivali kupljene igrače. Najbolj priljubljene so bile punčke, konjički

Lesena igrača Turek (iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja).

in žoge. Ravno pomanjkanje igrač pri revnejših otrocih je pospešilo njihovo iznajditeljstvo pri iskanju načinov zabave. Čas so si krajšali z različnimi igrami, ki so jih spreminjali z lastno iznajdljivostjo. Nekoč so bile pogoste in priljubljene igre z orehi (lešniki), *tičvanje*, nekatere otroške igre pa so bile v navadi le ob določenih praznikih (na primer *sekanje pirhov*).

Razvojno nastopijo najprej igre, ki obsegajo najzgodnejše otroštvo. Obdobje odraščanja se začne s prvimi dotikalnimi igrami, igrami odraslih z otroki, kjer dotik (telesni stik) pomeni iniciacijo otroka v duhovni svet in kulturo, kateri pripada (*biba, ciza-caza, vaganje, po-*

Gugalni konjiček kot ena najbolj priljubljenih igrač, Radeče pri Zidanem mostu, 1922.

dajanje glave, a je Peter doma, kakšno je vreme). Slovenska otroška tradicija pozna številne prstne igre za najmlajše, pri katerih odrasli otroku prešteva prste na roki in zraven govori besedilo. Sem štejemo še dičnice (ritmično pripovedovanje verzov, medtem ko otrok jezdi na kolenih odraslega), ugibalnice in izštevanke. Med prve dotikalne igre sodi tudi preštevanje predmetov (gumbov in listkov marjetice), ki spada med najstarejše načine prerokovanja.

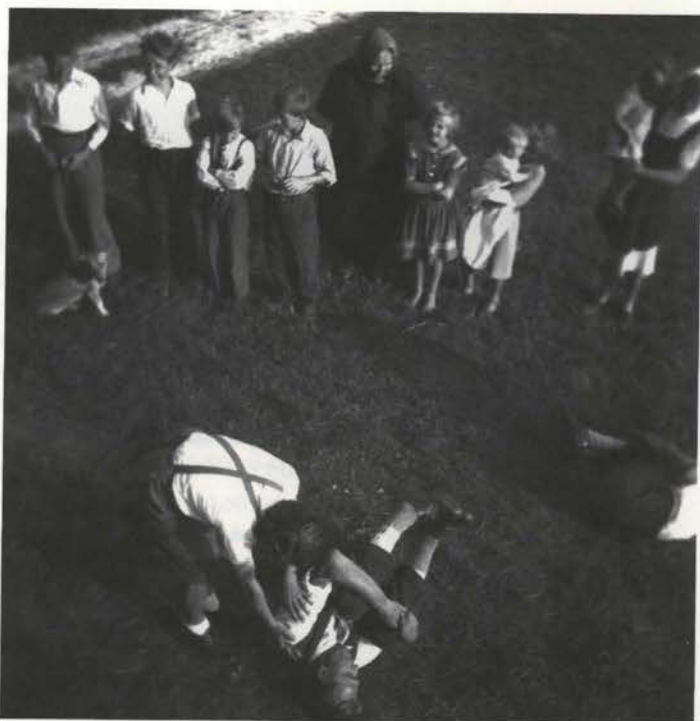
S starejšo (šolsko) dobo nastopijo igre, ki spodbujajo okretnost in socializacijo (*kamenčkanje, fucanje, palčkanje, frnikolanje*), telesno motoriko spodbujajo lovilne igre (*lovljenje, kdo se boji črnega moža, slepe miši, gnilo jajce, ravbarji in žandarji*), preskakovalne igre (*skakanje čez kozo, koza klamf, ristanc, polž, nebesa, teden, pismo, zemljo krast, gumitvist*) in najrazličnejše igre z žogo (*o-e, petelinček, med dvema ognjema*). Skrivalne in ugibalne igre spodbujajo govorne in umske sposobnosti (*gospod kap'cinar kap'co 'zgubil, iskanje izgubljenega predmeta, uganjevanje oseb, pantomima*), znane pa so bile tudi številne rajalne, šaljive in druge igre. Otroške igre potekajo na prostem ali v zaprtih prostorih, največkrat doma z družinskimi člani in prijatelji. Slednje štejemo med družabne igre (*dama, mlin, črni peter, človek, ne jezi se, monopoli*). Po prvi svetovni vojni je otroške igre, zlasti pri starejši mladini, začel nadomeščati šport.

Od srede 20. stoletja tudi agrarna družba voljno sprejema vplive industrijske kulture, in igrače so postale množična potrošniška

dobrina. V današnji poplavi industrijsko izdelanih igrač je otroška igra potisnjena v kot, mnoge izročilne igre pa v pozabo. Virtualna realnost vsakdanjega življenja pa brez dvoma leze tudi v otroško domišljijo.

VLASTA MLAKAR

fotografije: fototeka SEM

Prizor iz otroške igre *ježa bost*, Šentvid pri Stični, 1955.

Literatura

- CVETKO, IGOR. Slovenske otroške prstne igre, Radovljica 1996.
- Najmanjše igre na Slovenskem, Radovljica 2000.
- KURET, NIKO. Veselja dom, *Igre in razvednila v družini I–III*, Ljubljana 1942.
- Igra in igrača v predšolski in šolski dobi, Maribor 1959.
- STANONIK, MARIJA. Otroška slovstvena folklor, *Traditiones 10/12*, Ljubljana 1984.
- ŠMITEK, ZMAGO. Otroške igre v stari Kropi, *Glasnik Slovenskega etnografskega društva XIII/2*, Ljubljana 1972.
- TERČAK, STANE. Otroške igre v Lahovem grabnu pri Jurkloštru, *Katnikov zbornik*, Celje 1956.
- TOMAŽIČ, TANJA. Igrače, Ljubljana 1999.

Igre odraslih

opredelitev pojava oblike in načini zabave, sprostitve ter preživljanja prostega časa

Igra odraslih je namenjena zabavi in sprostitvi, zato je tesno povezana s pojmom prostega časa. Je družbeni in kulturni pojav, ki je že od nekdaj povezan z delom; v delu se razodeva pomen igre, povezane z ljudskim verovanjem in magičnim čustvovanjem. Vsebina iger je bila predpisana in sveta, ko pa so izgubile to vsebino, je ostala le igra z zabavno ali, v novejšem času, komercialno vsebino.

Igre odraslih, ki izvirajo iz kmečkega okolja, so bile povezane z agrarnimi dejavnostmi ali z delom posebnih stanov (gozdarji, železarji, rudarji, obrtniki). Priložnosti za igro so bile najpogostejše med skupnim delom ali po njem. Delovne šege so v bistvu igre z obredno in šaljivo vsebino, ki so potekale ob določenem delu ali opraviilu. Znane so bile ob košnji, žetvi, metvi in mlatvi, ob ličkanju in teritvi, gnojvoži in steljeraji. Na Slovenskem so bile prvotno obrednega pomena igre, ki so jih igrali ob posebnih prazničnih priložnostih, na primer na binkošti (*most, kurji boj*). Po vsej Sloveniji so bile razširjene igre s pirhi na velikonočno nedeljo (*turčanje, rolkanje, sekanje*), nekatere igre odraslih pa so bile povezane celo s šegami življenjskega cikla, na primer ob bedenju pri mrliču (*rihtarja bit, rinčke talat*). Obredni pomen je imelo tudi proženje gorečih koles ob kresu. Med stare pozabljene igre odraslih sodijo še *jelena zbijati, cirkelj biti, trden most, kozo zbijati, turn in rešetca*.

Med edinstvene igre odraslih sodi ziljsko štehanje (pobijanje soda), pri katerem so fantje na konjih v diru zbijali na kol nasajeni sod. Igra ima vzor v srednjeveških viteških igrah, za tekmovalnostjo v spretnostnih veččinah pa se je skrival obredni značaj igre, ko so na žegen sprejemali (inicirali) zrele fante v vaško skupnost odraslih. Igra je bila v Ziljski dolini na Koroškem živa še v drugi polovici 19. stoletja, v folklorizirani obliki pa se je ohranila vse do danes.

Borbeni in tekmovalni tip iger je bil znan že v antičnih in srednjeveških igrah, vendar so igre skozi kasnejša obdobja dobivale vedno bolj športno in zabavno vsebino. Na Slovenskem je športnotekmovalni tip iger, kjer se igralci pomerjajo v telesni vzdržljivosti (nogomet, odbojka, košarka, tenis) in umskih sposobnostih (šah), zelo priljubljen.

Posebno mesto imajo igre na srečo, kjer je poleg znanja in veščin odločujoče naključje, ki igralcu prinese dobiček ali izgubo. Kockarska in kvartopirska strast sta se razširili v slovenski prostor že v 14. stoletju. Igre s kartami so pretežno iz urbanega okolja, v 18. stoletju pa so se razširile tudi med kmečko prebivalstvo. Na Slovenskem so igre s kartami (*hudičevi pildki*) v navadi od poznega srednjega veka do sodobnosti, igre na srečo pa so marsikoga spravile na beraško palico, ne glede na njegov stan. Najbolj priljubljen je tarok, na Primorskem briškola, poleg tega še šnops, remi in pasjansa.

Srečelovi in tombole so bili sestavina zabav in veselic, v 18. stoletju pa se je k nam razširila loterija. Ker država ni uspela zajezi hazardiranja, se je začela polaščati donosnih iger, in loterija je že v 18. stoletju postala državni vir dohodka. Po drugi svetovni vojni se loterija izvaja v humanitarne in kulturne namene. Kljub zakonskim prepovedim nekaterih iger na srečo je njihovo število v novejšem času nenehno rastlo.

Loterija se je razvila v družabnejšo obliko kot družinska igra z imenom tombola. Zastavljanje ugank (paralela današnjih kvizov) je bilo pri Slovencih stara in priljubljena družabna igra. Medtem ko se igre z agrarnega območja opuščajo, se v mestih množijo komercialne

Loterija na Kongresnem trgu v Ljubljani, 1951.

izdaje družabnih iger, tudi za odrasle.

Prvotni pomen igre kot svečanega (kulturnega) obreda se je do današnjih dni izgubil.

Kultni značaj igre se je ohranil le v cerkvenem obredju, njen slovesni značaj pa prihaja do izraza pri podelitvah diplom, častnih naslovov in odlikovanj. V gledališču, na plesu in ob karnevalu se igra razkriva v bolj razposajeni, posvetni obliki.

Ta izguba prvotnega pomena igre je dobila svoje nadomestilo v športu, katerega oblike so prastare. Vendar se v zadnjih desetletjih tudi športna igra odraslih zaradi profesionalizma vse bolj izmika sferi igre in postaja samosvoja kulturna sestavina.

VLASTA MLAKAR

fotografija: VLASTJA SIMONČIČ arhiv MUZEJA NOVEJŠE ZGODOVINE

Literatura

- KOTNIK, FRANCE. Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943.
- KURET, NIKO. Ziljsko štehanje in njegov evropski okvir, Ljubljana 1963.
- Igra odraslih in otroška igra, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, IX, Ljubljana 1977.
- Igre odraslih, *Enciklopedija Slovenije* 4, Ljubljana 1990.
- MIHELIČ, DARJA. Hazard, Koper 1993.
- Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

IX

Viri znanja

opredelitev pojava

podatki in védenja o človeku, družbenih skupnostih, kulturnem in naravnem okolju

Viri znanja so najrazličnejše vrste, skupine ali celote podatkov in védenj o človeku, družbenih skupinah, sestavinah kulturnega in naravnega okolja iz dediščine ali sodobnosti, ki si jih človek ali družbena skupina pridobiva z lastnimi spoznanji in izkušnjami, s pomočjo izročila, ob delu in učenju, branju, igri, stikih z drugimi okolji in družbenimi skupinami ter na druge načine.

Dediščina virov znanja je močno razširjena, saj se vsakokratno novo znanje pogosto navezuje tudi na njegove starejše oblike, torej dediščino. Posamezne vire znanj hranijo tudi muzeji in muzejske zbirke (na primer Slovenski šolski muzej in drugi).

Tipologija ni izdelana, saj je možnih več načinov, ki naj bi se povezali v celovit model virov znanja (na primer temeljno oziroma splošno znanje in posebna, tudi dopolnilna znanja; tipologija znanj, povezanih z deli; znanja glede na družbeno delitev; tipologija znanj po starostnih skupinah idr.).

Dediščino znanja predstavljajo posameznosti, vrste, skupine ali celote podatkov in védenja. Te so si posameznik ali družbena skupina pridobivali z osebnimi izkušnjami, izobraževanjem, odkrivanjem naravnega in kulturnega okolja, ob delu, s samospoznavanjem in v stikih z drugimi posamezniki ter družbenimi ali teritorialnimi skupinami. Viri znanja in njihova uporaba se odražajo na različnih področjih vsakdanjega in prazničnega življenja, na primer pri razumevanju in ohranjanju zdravja ljudi in živali, poznavanju vremena in drugih naravnih pojavov, razumevanju rastlinskega in živalskega sveta, na številnih tehniških področjih ter pri oblikovanju zgodovinske zavesti in geografskega obzorja. Vsa navedena področja obravnava etnološka veda in ta publikacija kot samostojna področja človekove kulture in načina življenja, ki sooblikujejo tako splošno razgledanost in izobrazbo posameznika ali družbene skupine kot tudi številna posebna, specializirana znanja, spretnosti in veščine.

Verjetno so najstarejši vir znanja človekove lastne izkušnje, ki temeljijo v njegovem (logičnem) sožitju z naravnim okoljem. Pri tem si je določene naravne pojave tudi razlagal po svoje, največkrat v tesni povezanosti s predstavami o dogajanju v naravi, ki naj bi ga usmerjala nadnaravna, nevidna bitja in sile. Med pomembnimi in časovno starejšimi viri znanja so tudi tisti, ki si jih je človek pridobival z lastnim opazovanjem in lastno izkušnjo pri opazovanju narave in družbe (avtopsija). Ta način pridobivanja znanj je dokumentirano prisoten že pri J. V. Valvazorju, ko je zbiral gradivo za Slavo vojvodine Kranjske in nekatere izjemne kraške naravne pojave na Kranjskem.

◀ Klekljarica (Slovenski tarok, 1996).

Pomemben vir znanja predstavlja ustno ali ljudsko izročilo, ki je z vidika kritike virov manj zanesljivo in predvsem težje časovno določljivo. Je pa vsekakor zanimivo z vidika načinov prenašanja, pri čemer nastajajo inačice, spreminjanja in druge oblike preoblikovanj. Prav v teh spremembah se pogosto zrcalijo tudi določena obdobja in družbene spremembe.

Znanje je človek pridobival in ga pridobiva še danes z igro v otroštvu in doraščajočem obdobju. Določene vrste iger pa omogočajo pridobivanje znanj tudi v obdobju dozorelosti. Igra prav gotovo navaja otroka k zakonitostim in sistemom, načinom pridobivanja znanj(a).

Radio v sobi,
Goče, 1989.

Dokaz za to so sodobne računalniške igrice, ki predstavljajo prvo stopnjo računalniškega opismenjevanja.

Vire znanja posreduje tudi šola. Pri tem razlikujemo predznanja, ki jih otrok pridobiva v vrtcu in mali šoli, obvezna znanja, ki so del obveznega šolanja, in nadaljevalna znanja, ki jih pridobivajo posamezniki po lastni odločitvi na srednjih, višjih, visokih šolah in univerzah. Poleg obveznih poznamo tudi razne vrste neobveznih, tudi dopolnilnih znanj, ki jih predstavljajo tečaji (kuharski, šiviljski), krožki, jezikovne šole in razne delavnice. Posebno zvrst predstavljajo razne oblike tako imenovanega vseživljenjskega učenja s študijskimi krožki in univerzami za tretje življenjsko obdobje.

Zelo obširno področje za pridobivanje znanj so različna dela in opravila. Pri tem razlikujemo znanja, za katera nam predstavljajo vire osebni, medgeneracijski stiki na ravni družine (na primer prenos znanj s staršev na otroke), in znanja, kjer je prenos že institucionaliziran (na primer prenos znanja z mojstra na vajenca, z učitelja na učenca). Dela in opravila kot viri znanj so povezana tudi s prakso, to je z izkušnjami in načini, ki pospešijo, razširijo ali poglobijo določena temeljna ali posebna znanja.

Posebno zvrst del in opravil predstavljajo konjički (ali hobiji). Konjičkarstvo je pravzaprav široko področje virov znanja, ki je pogosto povezano s samouštvom, tudi z izumiteljstvom in inovatorstvom.

Enega temeljnih virov znanja predstavlja branje, to je rokopisov, raznih vrst tiskanih sporočil, časnikov in časopisov ter knjig. Dediščina tega področja je tudi na Slovenskem izredno bogata, od Brižinskih spomenikov in iluminiranih rokopisov do prve tiskane slovenske besede s Trubarjem v 16. stoletju pa vse do danes. Pomembno mesto imajo tudi izobraževalna literatura in priročniki od razsvetljenškega obdobja.

Človek je poskušal spoznavati tudi samega sebe, in to počne tudi še danes. Z uvajanjem zavedne rekreacije zlasti od konca 19. in na prehodu v 20. stoletje se je pomnožilo spoznavanje lastnega telesa, njegovih zmožnosti in omejitev. Na tem področju predstavljajo pomembne vire znanj sodelovanja v najrazličnejših telovadnih društvih, druženja v športnih panogah in vključevanja v razne oblike naravne krepitve telesa ali zdravljenja v naravnih zdraviliščih.

Med vire znanja moramo šteti tudi potovanja, ki pa ne pomenijo le oblik občasnega ali trajnejšega spreminjanja primarnega kulturnega okolja od začetkov razvoja turizma od sredine 19. stoletja, ampak časovno veliko starejše oblike dediščine, ki so ji botrovali romanja, trgovski motivi, vojni pohodi, odkrivanja daljnih dežel in njihovih prebivalcev, iskanja naravnih bogastev, zagotavljanje načinov zdravljenja idr. Pri tem ni šlo le za spoznavanje tujih kultur in okolij, ampak tudi za primerjanja, prevzemanja tujih sestavin in bogatenja lastne kulture z novimi spoznanji. Z razvojem poslovnih odnosov zlasti v 20. stoletju se razvijajo tudi posebne oblike potovanj, kot so na primer službena potovanja, ki posameznikom omogočajo pridobivanje novih znanj. Posebni obliki časovno določenih »potovanj«, ki predstavljata vire znanj in sta tudi pomembni sestavini dediščine (čeprav morda ekstremni), sta služenje vojaškega roka in prestajanje kazni v zaporih ali vzgojnih domovih. Od ukinitve obveznega služenja vojaškega roka in uvedbe profesionalne vojske v Sloveniji se je končalo tudi obdobje, ki ga po pestri paleti pojavnosti (v časovnem, družbenem in vsebinskem pogledu) ne moremo označiti le z dediščino na področju virov znanja. Med dediščino znanj v obdobju povojne Jugoslavije štejemo še mladinske delovne brigade, ki so imele sicer ideološki predznak, vendar so mladim omogočale tudi pridobivanje nekaterih koristnih znanj (na primer učenje vožnje, šivanja idr.).

Z razvojem društvenega življenja na Slovenskem od sredine 19. stoletja, pred tem pa tudi v cehih in bratovščinah, so člani pridobivali številna znanja in spretnosti (znanja s področja raznih obrtnih del, znanja o politiki, znanja o gasilstvu, znanja s področja telovadbe, pevska in igralska znanja idr.). Z razvojem skavtske organizacije med obema vojnama in taborniške po drugi svetovni vojni so predvsem mladi pridobivali koristna znanja za življenje v naravi (in z njo).

Prenašalci znanj so bili tudi potujoči obrtniki in rokodelci (suhorbarji, krojači, čevljarji, fotografi), trgovci in razni prodajalci (»kramarji, dalmatinci, pičkurini, kupinarji, potovci in potovke«) po domovih po načelu »od vrat do vrat«. Ti niso bili le posredovalci znanj, ampak tudi prenašalci kulturnih sestavin, novic, vesti in raznih uslug.

Obseg virov znanja so pomnožili najrazličnejši sejmi ter trgovske, umetnostne in druge vrste razstav. Sejmi sodijo med najstarejše oblike kupčevanja in načine komuniciranja med ljudmi na lokalni in širši ravni. Danes je na Slovenskem še okrog 120 sejmov (letnih,

mesečnih, kramarskih in živinskih), med katerimi jih ima nekaj prav častitljivo dediščino, ki sega v srednji vek. Sejmi so pomenili pomembno obliko za pridobivanje in izmenjavo znanj z različnih gospodarskih področij.

Še obsežnejšo pomnožitev virov znanja pomenijo fotografija, film, radio in televizija, najbolj pa uvedba medmrežja (interneta). V letu 2005 praznujemo 100-letnico slovenskega filma, začetki fotografije pa so še starejši in skoraj sočasni s svetovnimi. Radio je začel s poskusnimi oddajami med letoma 1924 in 1925, prva radijska postaja pa je začela redno oddajati leta 1928. Med radijsko dediščino druge

Televizor v kotu hiše na Dolenjskem, 1988.

polovice 20. stoletja lahko štejemo tudi oddaje Radia Študent od leta 1969, ki je bil eden prvih v Evropi. Leta 1975 pa je začela s poskusnimi oddajami tudi slovenska televizija, ki prav tako pomeni eno temeljnih sestavin dediščine virov znanja od 20. stoletja dalje.

JANEZ BOGATAJ

fotografiji: JANEZ BOGATAJ

VI

Zdravilstvo

V najširšem pomenu besede je zdravilstvo preprosto, nestrokovno zdravljenje ljudi in domačih živali. V zvezi z laičnim zdravljenjem ljudi govorimo tudi o *ljudskem zdravilstvu*, *ljudski medicini*, *etnomedicini* in od osemdesetih let 20. stoletja tudi o *alternativni* oziroma *komplementarni medicini*, v zvezi z zdravljenjem domačih živali pa o *ljudski veterini*, *etnoveterini* in *ljudskem živinozdravstvu*. Zdravilstvo je v preteklosti temeljilo predvsem na čarovnih in naravnih načinih zdravljenja. Izvajali so ga zdravilci brez ustrezne strokovne izobrazbe. Nekateri so zdravili le ljudi ali živali, nekateri oboje. Znanje o zdravilstvu se je prenašalo ustno, pomembno vlogo so imeli od 11. stoletja nekateri samostani, od 16. stoletja razni pisni viri (na primer prepisi zeliščarskih knjig).

Čarovno zdravljenje temelji na prepričanju, da lahko na zdravje ljudi in živali pozitivno ali negativno vplivajo nadnaravne sile in posamezniki s posebnimi močmi ali znanji. Za zaščito pred boleznimi, ki so bile posledica čarovnega delovanja, oziroma za zaščito pred tovrstnimi vplivi so bili v rabi razni čarovni pripomočki in postopki. Zdravilno in zaščitno moč so pripisovali besedi; na zdravje ljudi in živali

Ka prisad!

*Prisad jast to baram od kod
si prišel Solnce Luna voda
Voen Meak Čeje kakšen urrok
Tako moraš ureti kastrup nozaj
+ ujmenu Bogo oč to
+ jen sine + in svelega duha*

Jen potem pitni čes kjer boli

▲ Zagovor proti prisadu.

◀ Kroparski kovač (Slovenski tarok, 1996).

so skušali vplivati z zagovori, s katerimi so se obračali na nadnaravne sile. V zaščitne in zdravilne namene so uporabljali nekatere predmete, ki naj bi imeli posebno moč (na primer *od coprnice oscan kamen* – kamen z luknjo v sredini), in nekatere simbole (zelo razširjen je bil pentagram – *morina taca*). Zaščitno moč so pripisovali tudi rdeči barvi. Negativne sile in bolezni so izganjali z natančno določenimi gibi, ki so jih pogosto spremljale tudi določene čarovne besede. Zdravilno in zaščitno moč so pripisovali blagoslovljeni vodi, zelenju, ognju in soli. Bolne ljudi in živali so v molitvah priporočali Bogu, Mariji in svetnikom.

Žajbelj – *Salvia officinalis*.

Tako pri ljudeh kot pri živalih so nekatere bolezni odpravljali s posegi v telo, pri čemer je šlo za naravna, na izkustvu temelječa zdravljenja, ali za čarovna zdravljenja. Sekali so žile in puščali kri, uravnavali so poškodovane sklepe in kosti, ljudi so masirali in živali drgnili. Uporabljali so zdravilne pripomočke rastlinskega, človeškega, živalskega in mineralnega izvora. Zelo razširjena je bila notranja in zunanja uporaba zdravilnih rastlin in njihovih pripravkov. Na Slovenskem je znanih več kot 500 zdravilnih rastlin. Lažje oblike bolezni so pri ljudeh zdravili z dietno prehrano in pri živalih s posebno krmo ali z dodatki h krmi. Nekatere težave so odpravljali z oljem, žganjem, vinom in kisom. Zdravilni pripomočki človeškega in živalskega izvora so bili na primer mleko, urin, iztrebki, mast ... Znano je bilo zdravljenje z vodo, kamni, glino in pri živalih tudi z apnom. V 19. stoletju in na začetku 20. stoletja so ljudi in živali zdravili laični homeopati. Znani so bili tudi primeri zdravljenja z magnetizmom (duhovnik Jurij Humar s Primskovega).

Strokovno zdravljenje ljudi in živali ima skupne začetke. Od 18. stoletja je bilo pomembno delovanje zdravnikov, med katerimi so se nekateri dodatno izobraževali tudi iz veterine (*zdravniki – živinozdravniki*). Kot načelniki zdravstvene službe pri deželnih vladah so do leta 1810 zdravniki opravljali tudi veterinarsko službo. V drugi polovici 19. stoletja sta se zdravstvena in veterinarska služba povsem ločili. Kljub razvijajočima se medicini in veterini in vse bolj organizirani zdravstveni in veterinarski službi se je predvsem kmečko

prebivalstvo še vedno obračalo na razne zdravilce. Razlog za to je bil predvsem v socialni in krajevni oddaljenosti strokovnjakov, v previsokih cenah in v nezaupanju v njihove metode zdravljenja.

Z izobraževanjem kmečkega prebivalstva so konec 19. in v začetku 20. stoletja začeli izgubljati pomen številni čarovni načini zdravljenja, do druge svetovne vojne pa tudi nekateri naravni načini zdravljenja. V šestdesetih letih 20. stoletja je bila vloga zdravilstva že skoraj zanemarljiva. Nove spodbude je dobilo v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja z uveljavljanjem *alternativne oziroma komplementarne medicine*, ki se ukvarja predvsem z zdravljenjem ljudi, nekatere

Nagrobnik mesmeristu in župniku Juriju Humarju ob cerkvi na Primskovem, 2004.

metode pa se uporabljajo tudi za zdravljenje živali. Seveda se danes ljudje obračajo na zdravilce iz povsem drugačnih razlogov, kot so se v preteklosti.

Etnologija danes preučuje številne vidike skrbi za zdravje ljudi in živali. Zanimajo jo predstave o vzrokih bolezni in možnostih ozdravitve in o vsem, kar naj bi vplivalo na ohranitev oziroma izboljšanje zdravja. Zanimajo jo viri znanja o domačem zdravljenju in zdravem načinu življenja, pogledi na to, katere bolezni se lahko zdravijo doma in katere potrebujejo strokovno pomoč. Predmet zanimanja so posamezniki, ki se ukvarjajo z zdravilstvom, kot tudi strokovni zdravstveni delavci in odnos ljudi do njihovih metod zdravljenja. In ne nazadnje etnologijo zanimajo specifični načini življenja in družbeni položaj strokovnih zdravstvenih delavcev kakor tudi ljudi, ki imajo podobne zdravstvene težave (na primer združenja bolnikov).

NENA ŽIDOV

fotografije: stran 133 fototeka SEM, strani 134 in 135 NENA ŽIDOV

Ljudska medicina

opredelitev pojava

preprosto, nestrokovno zdravljenje ljudi z naravnimi in čarovnimi načini

V ožjem pomenu je ljudska medicina, *ljudsko zdravilstvo* ali *etnomedicina* preprosto, nestrokovno zdravljenje notranjih in zunanjih bolezni ljudi s čarovnim in naravnim zdravljenjem (zdravila rastlinskega, živalskega, človeškega in mineralnega izvora). Zdravilci so v preteklosti izvajali samo čarovna ali samo naravna zdravljenja ali pa oboje. Nekateri so sloveli kot uspešni izvajalci določenih metod zdravljenja ali so zdravili le določene bolezni. Znanje se je prenašalo ustno in pisno.

Čarovno zdravljenje so izvajali z izgovarjanjem besednih obrazcev, z določenimi kretnjami in z uporabo določenih predmetov. Pred moro so otroke ščitili s pentagrami in rdečimi trakovi na zibelki. Moro in nekatere bolezni so zdravili tako, da so bolnika pretikali skozi odprtine (na primer skozi razcepljeno drevo ali odprtino v skali). Uroke so preprečevali z zagovori, pljuvanjem, brisanjem, vodo in ogljem, blagoslovljeno vodo in kajenjem z rastlinami. Z zlatimi predmeti (na primer uhani) so zdravili zlatenico, glavobol in bolezni oči. Oči so zdravili tudi s steklenimi in poldragimi kamni (*jagode za oči*). Epilepsijo so zdravili s trganjem bolnikovih oblčil. Nekatero bolezen so skušali prenesti na drug objekt. Bradavice so na primer zdravili tako, da so za vsako bradavico naredili po eno zarezo na palico in jo zavrgli ali pa so naredili vozle na niti in nit nato zakopali. Ječmen na

.....
Žetje ječmena, Ravne, Cerkljansko, 1954.

očesu in gliste pri otrocih so odpravljali s posebnimi kretnjami (*žetje ječmena, britje glist*) in z zagovarjanjem. Tudi kačji pik so zagovarjali.

Zelo razširjena je bila notranja in zunanja uporaba zdravilnih rastlin, iz katerih so pripravljali čaje, tinkture, obliže, olja, mazila, obkladke, inhalacije in kadila. Najpogosteje so uporabljali kamilico, lipo, šentjanževko, netresk, arniko, meto, bezeg, trpotec, žajbelj, pelin, koprivo, brin, česen in čebulo. Med zdravili človeškega izvora sta bila največkrat v uporabi materino mleko in urin. Z mlekom so na primer zdravili bolezni oči in ušes. S pitjem urina so na primer zdravili rano na želodcu in z njim tudi izpirali rane. Med zdravili živalskega izvora so bili v rabi kravje mleko, maslo, kravjaki, konjske fige, pajčevina, vosek, med in masti. S poljšjo mastjo in pajčevino so na primer zdravili rane, z beljakom opekline.

Konec 19. in v začetku 20. stoletja so premožnejši kmetje hodili v kopališča, kjer so si puščali kri. Sekali so žile in stavljali ventuze ali rogove. Pijavke so uporabljali pri zobobolu, revmatizmu, krčnih žilah in ranah na nogah. V omenjenem obdobju so bile v rabi tudi Kneip-pove metode zdravljenja z vodo. Zdravilci so ljudem uravnavali poškodovane sklepe in kosti ter pulili zobe.

Med svetniki so bili v primeru boleznih pomembni sv. Polona (zobje), sv. Rok (kuga), sv. Lucija (oči), sv. Ana (ženske bolezni), sv. Valentin (epilepsija), sv. Blaž (grlo) ter zdravnik sv. Kozma in sv. Damjan. Zdravilno moč so pripisovali predmetom, blagoslovljenim v cerkvi. Bolečine v ušesih in šen, na primer, so odpravljali s pokajevanjem s cvetnonedeljsko butaro.

Kljub razvoju medicine in urejanju javnega zdravstva v drugi polovici 19. stoletja so kmetje veliko bolj zaupali domačim zdravilcem. Na zdravnike so se največkrat obračali, ko je bilo že prepozno. Šele po drugi svetovni vojni, ko so bile ukinjene zasebne ordinacije in je bil uveden sistem socialnega zdravstvenega varstva, je postalo javno zdravstvo dostopnejše. Ljudska medicina je začela izgubljati pomen, uporabljali so jo le še ob manjših zdravstvenih težavah.

NENA ŽIDOV

fotografija: FANČI ŠARF fototeka SEM

Alternativna medicina

opredelitev pojava

preventivni, diagnostični, terapevtski in rehabilitacijski postopki, ki niso del znanstvene medicinske prakse

Alternativna, tudi *komplementarna* ali *nekonvencionalna* medicina pomeni različne preventivne, diagnostične, terapevtske in rehabilitacijske postopke, ki niso del znanstvene medicinske prakse. Nekateri jo razumejo tudi kot sodobno obliko zdravilstva. Alternativna medicina večinoma ni znanstveno preverjena, temelji na izkušnjah ali ima duhovne in magične osnove. Ni del državnega javnega zdravstva in večinoma še nima organiziranega verificiranega sistema izobraževanja. Znanje o alternativni medicini je priučljivo ali zahteva posebne sposobnosti izvajalca. Ljudje jo večinoma uporabljajo kot dopolnilo k uradni medicini. Za alternativne metode zdravljenja se največkrat odločajo ljudje v aktivnem obdobju življenja, ki imajo kronične težave, ženske pogosteje kakor moški.

Alternativna medicina se je v Sloveniji začela uveljavljati v osemdesetih letih 20. stoletja. Podobno kot drugod po svetu se je pojavila v okviru pobud k »vračanju k naravi«, kot kritika uradne medicine in nasledek spremenjenih pogledov na zdravje in bolezen. V začetnem obdobju, v sedemdesetih letih 20. stoletja, je šlo predvsem za obujanje znanj slovenske ljudske medicine, povezane z zdravilnimi zelišči. Zanimanje je bilo veliko tudi za tradicionalno kitajsko medicino, še posebej za akupunkturo. V osemdesetih letih 20. stoletja je sledil razcvet radiestezijske in bioenergetskega zdravljenja. Podobno kot drugod po svetu so se uveljavili alternativni načini zdravljenja, ki temeljijo na tradicionalnem zdravilstvu tujih kultur (poleg akupunkture še šiacu, či gong, akupresura, ajurvedska medicina, tajska masaža ...) ali so jih utemeljili znani posamezniki (na primer homeopatija, Bachova cvetna zdravila). Danes je na Slovenskem znana vrsta alternativnih metod zdravljenja; med najbolj razširjene sodijo zeliščarstvo, bioenergija, homeopatija, reiki, kristaloterapija, aromaterapija, razne diete,

.....
Smerokaz za energijske točke v Razkrižju, 2005.

masaže in manipulativne terapije (na primer kiropraktika, refleksologija). Ljudje obiskujejo določene kraje, ki naj bi bili zdravilni (na primer Tunjice, Bukovniško jezero). Razširjene so tudi nekatere alternativne metode diagnosticiranja (na primer iridologija) in dopolnilne metode zdravljenja z vajami in gibanjem (na primer joga, taj čí).

Viri znanj so zelo različni, novodobni zdravilci se izobražujejo sami. Nekateri izvajajo zdravljenja kot dodatno dejavnost, drugi se s tem ukvarjajo profesionalno. Po nekaterih ocenah v Sloveniji deluje več kot tisoč raznih zdravilcev. Status alternativne medicine v Sloveniji se ureja. Nekatere metode bodo, če jih bodo izvajali ustrezno uspo-

▲ Ivanov izvir v Razkrižju, 2005.

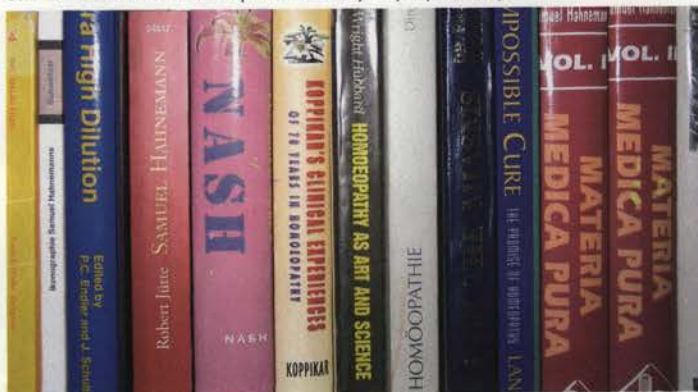
▶ Radiestezist v Razkrižju, 2005.

sobljeni zdravniki, verjetno kmalu postale del uradne medicine (na primer akupunktura, akupresura, homeopatija), v pripravi pa so tudi standardi za izobraževanje in delovanje zdravilcev brez medicinske izobrazbe.

NENA ŽIDOV

fotografije: NENA ŽIDOV

Strokovna literatura v homeopatski ordinaciji v Ljubljani, 2005.

Ljudska veterina

opredelitev pojava

preprosto, nestrokovno zdravljenje domačih živali

Ljudska veterina, *etnoveterina* ali *ljudsko živinozdravstvo* je preprosto, nestrokovno zdravljenje domačih živali, predvsem goveda, konjev, drobnice, prašičev in perutnine. Obsega čarovne in naravne načine zdravljenja. Postopki zdravljenja večinoma temeljijo na ustnih in kasneje na pisnih virih.

Da bi živali zaščitili pred zlimi nadnaravnimi silami ali pred slabimi vplivi ljudi, ki bi lahko povzročili bolezen ali celo pogin živali, so si včasih pomagali z zaščitnimi rastlinami (habatovimi vejami, komarčevim semenom), s predmeti (žebli iz krste, podkvijo, volovskimi rogovi, kamnom z luknjo v sredini, rdečimi trakovi ...), simboli (pentagramom), čarvnimi besedami (zagovori) in čarvnimi postopki (pretikanjem skozi odprtine).

Po ljudskem prepričanju naj bi na zdravje domačih živali ugodno vplivali kropljenje z blagoslovljeno vodo in pokajevanje s cvetnonedeljskimi butaricami in cvetjem, blagoslovljenim ob kresu, ter sol, blagoslovljena na štefanovo. Živino in še posebej konje še danes priporočajo sv. Štefanu. Anton Puščavnik je znan kot zavetnik prašičev, sv. Neža pa kot zaščitnica ovac in kokoši.

Nekatere bolezni živali so v preteklosti zdravili zunanje in s posegi v telo. Živalim so pomagali pri kotitvi. Kačje pike so prerezovali in izpirali, izžigali ali mazali z oljem, v katerem se je namakal modras. Gnojne rane so predirali, med obolele parklje so potegnili vrvi. Uravnavali so poškodovane sklepe in kosti nog. Živini so puščali kri. Pri nekaterih boleznih so zarezovali ušesa in v zarezo vstavljali telohovo korenino. Napihnjnemu govedu so prebadali vamp in v primeru zaprtosti črevesja očistili z roko. Vneta vimena so mazali z zajčjo ali kurjo mastjo ter medom in umivali z ovseno vodo, repnico, kamiličnim čajem in mlekom. Kokošim so piko na jeziku predirali

.....
Pentagram na svinjaku, Pece, Šmarje-Sap, 1949.

s šivanko. Pri nekaterih boleznih so živali drgnili, polivali s hladno vodo ali jim dajali obkladke. Konje, ki so si pretegnili mišice ali se udarili, so na primer zdravili z lanenimi ali kisovimi obkladki.

Notranje bolezni so zdravili s posebno krmo, z dodatki h krmi in z različnimi pripravki. Govedo, ki ni prežvekovalo, so zdravili z luštrekom, kamilico, kumino, janežem, čebulo, česnom, poprom, soljo, lanenim in brinovim oljem, jajci in apnom. Napetost živine so zdravili s kamilico, peteršiljem, čebulo, mastjo, maslom in živim apnom. Zaprtost so odpravljali z lanom, pelinom, otrobi, kuhanim ječmenom, kislo repo in tobakom. Odvajanje urina so pospeševali s peteršiljem

Votivni prašički v cerkvi sv. Nikolaja v Mačah pri Preddvoru, 2005.

in preslico. Bolnim konjem so ponudili kruh s soljo, kuhan ječmen in kamilice. Prašičjo rdečico so notranje zdravili s soljo, mastjo, maslom, smetano, apneno vodo in glino. Zaprtost prašičev so zdravili s polhovo mastjo in z milnico. Glistavost mladih prašičev so preganjali s čebulo in česnom.

Bolne kokoši so hranili s čebulo, česnom, poprom, maslom in mastjo. Če niso nesle jajc, so jih hranili s kruhom in mlekom.

Začetki organiziranega veterinarskega zdravljenja segajo v 18. stoletje. Utemeljitelj znanstvene veterine na Slovenskem je zdravnik in veterinar J. Bleiweis, ki je leta 1850 v Ljubljani ustanovil Živinozdravniško in podkovsko šolo. Napisal je številne učbenike in poljudne prispevke o zdravljenju živali. V drugi polovici 20. stoletja je veterinarsko zdravljenje skoraj povsem izpodrinilo domače zdravljenje. Danes kmetje sami zdravijo le še lažje bolezni, sicer se obračajo na veterinarsko službo.

NENA ŽIDOV

fotografiji: stran 140 BORIS OREL fototeka SEM, stran 141 NENA ŽIDOV

Literatura

DULAR, FRANJO. *Domači živinozdravnik*, Celovec 1909.

MAKAROVIČ, MARIJA. Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju, *Etnolog*, 23–24, 1988–1989.

MÖDERNDORFER, VINKO. *Verovanja, uvere in običaji Slovencev*, Knj. 5, Celje 1946.

— *Ljudska medicina pri Slovencih*, Ljubljana 1964.

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

SOSIČ, BARBARA. Gradivo o ljudski medicini v zapiskih terenskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja, *Etnolog*, 10, 2000.

ZADRAVEC, JOŽE. *Ljudska medicina v Prekmurju*, Murska Sobota 1985.

ŽIDOV, NENA. Ali so metode alternativne medicine v Sloveniji res nekaj povsem novega, *Etnolog*, 10, 2000.

— »Jaz bi tudi gada požrl, samo da bi bilo bolje«, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 37, 1997, št. 3.

XII

III

Znanje o rastlinskem svetu

opredelitev pojavnosti

laično, izkustveno pridobljeno znanje za uporabo rastlin v prehrani in zdravljenju

Znanje o rastlinskem svetu je del ljudskega naravoslovnega znanja. Pomeni laično, izkustveno pridobljeno znanje na podlagi lastnih opazovanj in izkušenj, s prevzemom tega znanja od starejših rodov, v sodobnosti tudi iz drugih virov. Znanje o rastlinskem svetu in verovanje vanj obsega načine in rezultate uporabe tega sveta ter njegovo vlogo v življenju Slovencev. Etnobotanika ugotavlja vrste rastlin in načine njihove uporabe, tradicionalna izročila tega znanja in njegovo spreminjanje v sodobnosti.

Znanje o rastlinah je povezano z uporabo rastlin za prehrano ljudi in domačih živali ter za zdravila. Nabiranje nekaterih divjih samoraslih rastlin za popestritev vsakdanje prehrane je v navadi še danes (regrat, bezeg, gobe). Sprva je bilo zanimanje za rastline povezano z iskanjem hrane, šele kasneje z zdravljenjem. Izkušnje s posameznimi užitnimi in zdravilnimi rastlinami so se širile z ustnim izročilom, ki so ga ohranjale predvsem ženske. Zgodovina kulturnih rastlin razkriva, kako je bila njihova uporaba povezana s širjenjem geografskega obzorja in razmišljanja ljudi. Vrtnarstvo in gojenje povrtnin sta se razmahnila z razvojem mest v sredini 19. stoletja. V kmečkem *gartelcu* so gojili predvsem kuhinjsko dišavno zelenjavo, razne zdravilne rastline in rože. V ljubljanski okolici je bilo razširjeno kisanje zelja in repe za prodajo. Na Slovenskem je bilo razširjeno sadjarstvo, vinogradništvo ter v Spodnji Savinjski dolini hmeljarstvo. Murvini nasadi za svilogojstvo so bili razširjeni predvsem na Goriškem in na Krasu.

Med prehranjevalne navade sodi uporaba alkoholnih napitkov in rastlinskih poživil ter navade njihovega uživanja v različnih kulturnih

- ▶ Kolomonov žegen, tiskan med leti 1740–1800.
- ◀ Trnovska solatarica (Slovenski tarok, 1996).

okoljih. Uživanje prave kave se je množično razširilo po drugi svetovni vojni, prej so bili znani domači kavni nadomestki iz praženega želoda, ječmena in cikorije. V času pomanjkanja so si cigarete zvijali iz posušenega orehovega listja in srobota.

Najstarejše in z ljudskim verovanjem povezane so bajeslovne predstave o gozdu in drevesih. Gozdno gospodarjenje vključuje pripravo lesa za kurjavo, nabiranje stelje ter les kot gradbeni in surovinski material za razvoj oglarstva, splavarstva in žagarstva. Poznavanje raznih vrst lesa je bilo pomembno za izdelavo orodja, delovnih priprav in glasbil. Nekoč je bilo razširjeno pridobivanje drevesnih so-

Slive (češpe) lupijo, Biljana, Goriška Brda.

kov, zlasti breze v Beli krajini. Spomladi so v deblo drevesa naredili zarezo, da se je iz nje izcejal sok – brezova voda. Uživali so jo kot osvežilno zdravilno pijačo ali alkoholni napitek, če je zavrela. V gozdu so nabirali različne jagodnice (borovnice, jagode, maline), užitne sadeže (kostanj, lešnike, drenulje) in gobe, tudi za prodajo.

Obsežno področje znanja o rastlinskem svetu predstavlja ljudska medicina. V predkrščanskem obdobju so ljudje verjeli, da je bolezen zlobni duh. V ljudskih predstavah so zato nekatere rastline imele nadnaravno in obrambno (apotropijsko) moč. S pomočjo rastlin so vedeževali, jih uporabljali za amulete in kot kadila za zaščito pred uroki. Naravno zdravilstvo se je tesno prepletalo s čarovništvom, in zdravilna magija je v določenem obdobju celo prerastla naravno zdravljenje z rastlinami. Za zdravilna zelišča in zdravljenje so se zanimale zlasti ženske. Ljudstvo je *čarodejke* zelo cenilo, saj jih je potrebovalo od rojstva do smrti. Njihovo delovanje je začelo preganjati krščanstvo.

V srednjem veku je znanje o zdravilstvu živelo za samostanskimi zidovi, kjer so nastajali zeliščni vrtovi in lekarne. Najbolj znan je samostan Olimje v Podčetrtku s tretjo najstarejšo lekarno v Evropi.

Pomembno vlogo pri širjenju ljudskega znanja o rastlinstvu in zdravilstvu so vse do konca 19. stoletja imeli zeliščarji in *ljudski padarji* ali *ranocelniki*, ki so nabirali zdravilne rastline, z njimi zdravili, trgovali in prepisovali ljudskomedicinske bukve ali *travarice*. Najbolj znana ljudskomedicinska rokopisa pri nas sta *Kolomonov žegen* in *Duhovna bramba*, oba iz 18. stoletja.

Podeželski prebivalci so nabirali zelišča, jih sušili za čaje ali jih namakali v žganje, olje ali sladkor. Nabiranje zdravilnih zelišč za prodajo je bilo razširjeno še po drugi svetovni vojni. Danes ponekod še nabirajo zdravilna zelišča za domačo uporabo.

Rastline se tradicionalno uporabljajo za izdelavo kozmetičnih pripravkov in lepotil, za pripravo rastlinskih barvil, za nego doma in prejanje mrčesa, kot surovinski material za razvoj domačih obrti (na primer slamninarstvo, pletarstvo, goslarstvo, suhorobarstvo) ter za okras. Še danes je na podeželju v navadi krašenje kapelic in oltarjev s šopki. Z znanjem o rastlinah so ljudje spoznavali vreme, z leskovo šibo so iskali podtalno vodo (bajaličarstvo). Verovanje o rastlinskem svetu je bilo prepleteno z mitološko fantastiko in zajema uporabo čarovnih, kresnih in bajeslovnih rastlin. *Koren lečen*, opevan v bajeslovnem izročilu, naj bi čudežno ozdravil vse bolezni. Največjo zdravilno in čarobno moč so rastlinam pripisovali ob kresu (poletni solsticij), ko je bilo v navadi blagosavljanje zelišč in vedeževanje. Staro pogansko verovanje v življenjsko moč rastlin je prekril krščanski kresnik. Vsesplošna prepletenost rastlinskega sveta v tradicionalni kulturi Slovencev se kaže v letnih, delovnih in življenjskih šegah in praznovanjih, v ljudski likovni umetnosti in bajeslovju.

Področje ljudskega znanja o rastlinskem svetu predstavlja dinamičen splet različnih kulturnih dejavnikov. V izročilu tega znanja so ohranjeni predslovanski, slovanski, germanski in antični kulturni vplivi. Sodobno vrednotenje rastlin za človeka pa je danes postavljeno pred nov izziv etnobotanike in sodi med njene pogloblitve naloge.

VLASTA MLAKAR

fotografiji: fototeka SEM

Literatura

- GRAFENAUER, IVAN. Brezen in brezova voda, *Slovenski etnolog*, xv, Ljubljana 1962.
 KOTNIK, FRANC. Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic, *Etnolog*, xv, Ljubljana 1942.
 — Iz ljudske medicine, *Narodopisje Slovencev II*, Ljubljana 1952.
 LUDVIK, DUŠAN. Ljudska imena zdravilnih rastlin, *Traditiones*, 2, Ljubljana 1973.
 MLAKAR, VLASTA. Etnobotanika in kulturna dediščina, *Proteus* 8/66, Ljubljana 2004.
 MÖDERNDORFER, VINKO. Ljudska medicina pri Slovencih, Ljubljana 1964.
 NOVAK, VILKO. Vprašanje nabiralništva pri Slovencih, *Slovenski etnolog*, x, Ljubljana 1957.
 VODUŠEK, VALENS. Znanje o rastlinskem svetu, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, xi, Ljubljana 1977.
 Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

XIV

NI

Znanje o živalskem svetu

opredelitev pojava

znanja in verovanja o živi naravi, ki se pojavlja na vseh področjih kulture

Ljudsko znanje o živalskem svetu je del znanja in verovanja o živi naravi, ki obsega načine za uporabo tega znanja v življenju in tradicionalni kulturi Slovencev. Uveljavlja se na vseh področjih kulture, v prehrani, gospodarstvu, zdravilstvu, prepleta se z ljudskim znanjem o rastlinskem svetu in vremenu, sega na področje ljudskega verovanja in vraževerja ter na področje ljudske likovne in besedne umetnosti.

Živali so delovne, transportne in jezdne in z njimi je povezana kulturna zgodovina Slovencev. Že od nekdaj predstavljajo vir hrane, povezan z lovom. Na Slovenskem je bilo v navadi uživanje mesa divjih živali in ptičev. Posebna vrsta kmečkega lova je bil lov na polhe, izpričan že v 13. stoletju. Kožo domačih in divjih živali so strojili v usnje in krzno. Razširjeno je bilo nabiranje polžev, od vodnih živali so uživali žabe, ob Cerknškem jezeru je bil razširjen lov na rake, ob obali je razširjen ribolov.

Živali in njihove dele so uporabljali v ljudskem zdravilstvu. Ljudska medicina pozna bogato zdravilnost medu, čebela pa je ena najbolj spoštovanih živali na Slovenskem. Čebelji in osji pik je veljal kot zdravilo proti revmi, enako je veljalo za jazbečjo mast, s poljšjo mastjo so si mazali opekline. Polže so si polagali na bradavice, veljalo je tudi, da so zdravilni za želodec. Čudežno zdravilno moč so pripisovali posušeni kačji koži, mačji rep je bil pogosta sestavina zdravilnih maž. Ljudsko zdravilstvo se je močno prepletalo z magijo in dele živalskega telesa (živalska kri, dlaka, drobovina, kost, koža) so uporabljali kot čarovna sredstva. Razširjeno je bilo prepričanje, da kdor zaužije kačje srce, je varen pred kačjim pikom. Zoper kačji pik so bili znani številni čarovni zagovori, katerim je krščanstvo pridalo novo vsebino. Slovenci imamo bogato bajeslovno izročilo o kačah, kjer kačje kraljice posebej ljubeče duše umrlih prednikov, ki pazijo na blaginjo potomstva. Kača, eden najkompleksnejših univerzalnih simbolov, je veljala za sveto žival, zato je bil velik greh, če si jo ubil.

Živalski svet je v gmotnem življenju in duhovnem izročilu Slovencev ustvaril pozitivno in negativno vrednotenje; živali so bile človeku koristne ali nadležne, naklonjene ali nevarne. Od gozdnih živali sta najnevarnejša volk in medved, lisice so ogrožale kokoši, zato so jih zavarovali s kurniki. Človeku nadležne so muhe, ose, klopi, komarji, uši, bolhe in drug mrčes. Proti ušem so nekoč prekuhivali oblčila, za zatiranje naglavnih uši so uporabljali namok iz bršljana, kasneje petrolej. Živino so za obrambo pred mrčesom mazali z jazbečjo mastjo ali s pelinom, namočenim v olju, med delom so ji mrčes odganjali z vejami. V hiši in hlevu so obešali šope praproti, da so se v njih zbrale

◀ Tržaška krušarica (Slovenski tarok, 1996).

muhe, nato so vse skupaj sežgali. Doma so se morali zaščititi pred škodljivci, ki so škodovali lesu in tkaninam. Pohišstvo in oblačila so pogosto zračili, za uničevanje moljev so šele v novejšem času uporabljali sivko in naftalin. Živila so bila izpostavljena črvom, mišim, mravljam, zato so jih skrbno shranjevali v posode. Nekatera živila so za zaščito pred škodljivci posuli s papriko (na primer pršut). Živali so človeku povzročale tudi škodo na posevku. Gomolje v zemlji so uničevali bra-morji in voluharji, zato so jim nastavljali pasti. Na njivi in v vrtu so škodo povzročali polži in gosenice. Ptiče so preganjali s ptičjimi strašili. Koloradske hrošče na krompirju so v preteklosti pobirali ročno, do drugi svetovni vojni so začeli uporabljati kemična sredstva. Pikavo-

Ptičarja snemata ujeto ptico z limanic, Blače v Ziljski dolini, 1953.

lonica, *polonica* ali *božji volek*, ki je bila na njivi zelo zaželena, saj zatira listne uši, naj bi po ljudskem verovanju prinašala srečo.

V bivalnem okolju je s človekom živel pes, sprva kot spremljevalec na lovu, čuvaj drobnice in čuvaj hiše. Mačke so imeli, da so lovile miši, sicer je bilo splošno znano, da so *hudičeve* živali. Ponekod so gojili golobe pismonoše, gojenje kanarčkov in papig v kletkah se je množično razširilo v mestih po drugi svetovni vojni.

Z opazovanjem živali so napovedovali vreme; med znanilkami pomladi so na Slovenskem najbolj znane lastovica, kukavica in štoklja.

Lovci z ustreljenimi volkovi, Prestranek, 1965.

Splošno je bila razširjena vraža, da štorclja prinaša otroke, zato je poleg lastovice veljala za eno najbolj srečenosnih ptic; kjer štorclja gnezdi, tja ne udari strela, tam je sreča in zadovoljstvo doma. Živalski svet je po ljudskem vraževerju tesno povezan s človekovo usodo. Najpogostejša vraža pravi, da te bo zagotovo doletela nesreča, če pot pred teboj prečka črna mačka. Kadar čuk skovika v bližini hiše, bo nekdo zbolel ali umrl. Pajki so veljali za srečenosne živali, z njihovo pomočjo so prerokovali. Po ljudskem verovanju se na božični in kresni večer živali pogovarjajo, in kdor ima nevedé pri sebi praprotno seme, lahko razume živalsko govorico. Znanje o živalskem svetu je živo v ljud-

Polšje pasti (iz zbirke SEM).

skem pripovednem izročilu. Kozmogonske bajke o nastanku sveta pripovedujejo, da svet nosi riba Faronika. Povedka o Zlatorogu je živalski svet tesno prepletla s svetom bajnih bitij, kjer živijo živali z zlatimi rogovi in čudežno močjo. Živali so prisotne v basnih, ljudskih pregovorih in stalnih reklih (*lačén kot volk, pije kot žolna*), živalske upodobitve pa so sestavni del ljudske likovne umetnosti.

Življenje je bilo v preteklosti zaznamovano s tesno povezanostjo z naravo, iz katere je človek črpal živalsko hrano in druga sredstva, potrebna v vsakdanjem življenju. Po drugi svetovni vojni se je razvila industrijska proizvodnja in marsikatero doma narejene izdelke je zamenjal kupljen proizvod. S sodobnim načinom življenja se je ljudsko znanje o živalskem svetu izredno prevrednotilo. Ljudsko vraževerje je izpostavljeno posmehu, škodljivce smo dotolkli z insekticidi, pes čuvaj pa je postal hišni ljubljencek.

VLASTA MLAKAR

fotografije: fototeka SEM

Literatura

CEVC, TONE. Pripovedno izročilo o gamsih z zlatimi parklji iz Kamniških Alp, *Traditiones*, 2, Ljubljana 1973.

KEBER, JANEZ. Štorclja – ali res prinaša otroke ali samo štorcljáj?, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 30 (1–4), Ljubljana 1990.

NOVAK, ANKA. Znanje o živalskem svetu, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, XI, Ljubljana 1977.

RADEŠČEK, RADO. Slovenske ljudske vraže, Ljubljana 1988.

Slovenski etnološki leksikon, Ljubljana 2004.

III

IV

Znanje o vremenu

opredelitev pojava

izkustveno poznavanje, napovedovanje in pojasnjevanje vremenskih pojavov

Vreme je že od nekdaj usodno posegalo v življenje ljudi, saj je bil od njega odvisen pridelek in s tem preživetje. Strašljivi vremenski pojavi, kot so grom, blisk, toča in neurja, so bili primarni vzroki za verovanje v nadnaravne sile, ki jih je človek na višji stopnji poljedelske kulture poosebil (personificiral) in jih začel častiti kot bogove. Pogubonosne vremenske ujme so ustvarjale predstavo o jezi vsemogočnih bogov. Ljudsko znanje o vremenu je bilo od samih začetkov tesno povezano z vero v nadnaravni svet in prežeto s starodavnim animističnim verovanjem, zato je vsebovalo številna črna (magična) in vedežujoča (mantrična) dejanja. Kasneje je bilo prekrito s krščanskimi religioznimi predstavami.

Neprijetne vremenske pojave so si na Slovenskem razlagali kot *šibo božjo*, grmenje in razdejanje s točo so pripisovali staroslovanske- mu bogu groma Perunu, v krščanstvu so bile za neurje s točo krive čarovnice, Primorci so v vrtincih burje videli satana, modernejši prekmurski rek pa pravi, da ob blisku bog fotografira. Ljudje so se pred neugodnimi vremenskimi pojavi skušali zavarovati. Med starejše vremenske šege sodi obvarovanje pred točo. Še po prvi svetovni vojni so ponekod na Slovenskem proti toči streljali z možnarji, znano je bilo zvonjenje proti toči, proti *hudi uri* so blagoslavljali oljčne vejice, za zaščito pa pred strelo so zasajali netresk, na hišni prag posipali pepel, enako zaščito pa naj bi imele narobe obrnjene in v gnoj zapičene vile ali v hiši prevrnjeni stoli in mize. Ob rekah Muri in Nadiži je bila še v prvih desetletjih 20. stoletja znana šega čaranja za dež, ki razkriva

- ▶ Kata Haluzova iz Gaberka razganja oblake, 1955.
- ◀ Coprnica nad Cerkniškim jezerom (Slovenski tarok, 1996).

starodavne magične sestavine. Če dolgo ni bilo dežja, so dekleta za-netila ogenj, ga položile v košaro in ga spustile po reki kot priprošnja vodnim božanstvom za dež.

Ljudska meteorologija zajema tudi dobršno mero realnega znanja. Ljudje so z izostrenim empiričnim opazovanjem v dolgem časovnem obdobju odkrili znanilce vremena in na tej osnovi skušali vreme napovedati za krajšo ali daljšo časovno dobo. Opazovanje in napovedovanje vremena je bilo največkrat moška domena. Izkušeni opazovalci vremena so bili kmetje, ribiči, lovci, pastirji, navadno starejši ljudje, ki so znali s pomočjo krajevnih znakov napovedati vreme z osupljivo

Kmečka pratika - Nova kraynska prateka, 1779.

natančnostjo. K ljudskim *vremenarjem* so se ljudje obračali po nasvet pri pomembnejših kmetijskih opravilih (setev, košnja, spravilo sena, obrezovanje sadnega drevja, trgatev). Najpogosteje je bilo v navadi vremensko prerokovanje v adventnem in božičnem času.

Ljudska meteorologija pozna načine za napovedovanje vremena na podlagi izkušenj pri opazovanju nebesnih teles, krajevnih znakov in drugih pojavov, s pomočjo opazovanja obnašanja živali in rastlin ter po počutju ljudi. Pretežni del znanja se nanaša na napovedovanje slabega vremena, kar potrjuje, da so bili nekoč od vremena mnogo bolj eksistencialno odvisni.

Znanilci slabega ali dobrega vremena so bile meglice in koprene okoli sonca ali lune, vedeli so, da se vreme spremeni ob luninih menah, vremenske spremembe so naznanjali odmevi glasov in zvonov ali obnašanje dima pri kurjenju. Za glasnike dežja so veljali močeradi na planem, mravlje v skupinah, lastovice, ki nizko letajo, ter nemirno obnašanje živali. Druge živali napovedovalke vremena so bile še ose, obadi, ptice, komarji, pajki, kokoši in mačke. Splošno je bilo znano, da bo gotovo dež, če regrat ali bodeča neža zapirata cvet.

Glede na izredno pokrajinsko razgibanost in klimatsko pestrost Slovenije je razumljivo, da je ljudsko znanje o vremenu zelo bogato in lokalno specifično.

Posebno zanimivost pri napovedovanju vremena na Slovenskem pomenijo kmečke pratike. Stoletni koledarji in njihove priredbe kmečke pratike, ki so začeli nastajati v Evropi po 16. stoletju, so postali osnova vseh koledarskih vremenskih zapisov. Pri nastajanju

kmečkih pratik so imeli pomembno vlogo krščanski svetniki in njihovi godovi. V zvezi z njimi in v povezavi z natančnim opazovanjem vremena so nastali številni vremenski pregovori in reki. Poleg svetega pisma je kmečka pratika postala ena najbolj iskanih knjig v 18. in 19. stoletju, saj je vsebovala vsa napotila za poljedelska opravila v koledarskem letu, povezana z vremenom. V njih je bilo vreme za določen dan napovedano s simbolom, ki je bil za nepismenega kmeta pomemben pokazatelj poljedelskih del. Razvoj slovenskega koledarstva je bistveno vplival na preoblikovanje in širjenje ljudskega znanja o vremenu.

Starodavna ljudska dognanja o vremenu so se tisočletja ohranjala z ustnim izročilom vse do današnjih dni. Čeprav se je del znanja ohranil v obsežni obliki ljudskih vremenskih pregovorov, rekov in vraž, se je večji del znanja izgubil predvsem po drugi svetovni vojni, ko se je s procesom industrializacije bistveno spremenil način življenja kmečkega prebivalstva. Za opazovanje vremenskih pojavov so še nekaj časa uporabljali vremenske hišice – preprost, doma izdelan barometer z možem kot znanilcem lepega in ženo kot znanilko slabega vremena, ki sta se prikazovala izmenično. *Vremenarje* so za vselej zamenjale znanstvene vremenske napovedi.

Ljudska meteorologija sodi med tiste sestavine duhovne kulture, ki odražajo vsakdanje življenje ljudi v tesni soodvisnosti z naravo. Znanje je prežemalo letne in koledarske šege, verovanje in vraževerstvo, znanje o rastlinskem in živalskem svetu, jezik, skratka celoten način razmišljanja in čustvovanja naših prednikov. Včasih so ljudje na podlagi tenkočutnega opazovanja vreme napovedovali, danes ga spreminjamo. Edino, kar se v zvezi z vremenom ni spremenilo vse do današnjih dni, je, da se o njem še vedno pogovarjamo vsak dan.

VLASTA MLAKAR

fotografiji: stran 153 fototeka SEM, stran 154 arhiv NUK

Literatura

- GAVAZZI, MILOVAN; MATIČETOV, MILKO; NOVAK, VILKO. Klicanje dežja z ognjem na vodi, *Traditiones*, 14, Ljubljana 1985.
- KOGEJ, KATJA. Znanje o vremenu v Goriških Brdih, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 27, Ljubljana 1987.
- KOZAR MUKIČ, MARIJA. Ljudska meteorologija na Gornjem Seniku, *Etnografija Južnih Slavena u Madarskoj*, 3, Budimpešta 1979.
- PUČNIK, JANKO. Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 4, Ljubljana 1979.
- STABEJ, JOŽE. Prava stoletna pratika in njena zgodovina, Ljubljana 1986.
- TERSEGLAV, MARKO. Znanje o vremenu, *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, XI, Ljubljana 1977.

IV

Tehnično znanje

Življenje s tehniko sestavljata dva temeljna pola: na eni strani je množica raznovrstnih tehničnih naprav, ki se uvajajo za vsa področja človekove ustvarjalnosti, na drugi pa znanje o tehniki in njeni uporabi. Danes smo priča pojavu prenasičenosti tržišča z raznovrstnimi tehničnimi napravami, ki daleč presegajo število za življenje nujno potrebnih in uporabnih reči. Proizvajalci jih ponujajo tržišču in prepričujejo kupce, da nujno potrebujejo ta ali oni izdelek, ki jim bo polepšal in olajšal življenje. Zato s potrošniško miselnostjo visoko razvita tehnika vdira na vsa področja našega življenja. Sili ljudi v nezavedno odvisnost, saj večina sploh ne pozna temeljnih principov delovanja zahtevnih delov avtomobilov, televizorjev, telefonov, hladilnikov, videosistemov in drugih novotarij, ampak ljudje postajajo zgolj uporabniki in bralci navodil v drobnem tisku ter pritiskalci na spodnje, zgornje, leve in desne gumbe.

Tak sodobni način dojemanja tehnične kulture je oddaljen od časov, ko je človek vendarle moral bolje poznati vse bistvene značilnosti naprav, komu so namenjene, kako se z njimi rokuje in kakšne so lastnosti njihovih materialov. Veliko postopkov obdelave materialov in izdelave naprav je nastalo neposredno v vsakdanjem delovnem prizadevanju, prav tako z namenom, da ljudem izboljšajo in olajšajo življenje.

Ni naš namen, da bi razpravljali o množični tehničnokulturni »mašineriji« današnjega časa, temveč želimo predstaviti nekatere oblike poznavanj materialov in splošnih tehničnih znanj o izdelavi in uporabi določenih objektov in naprav. Posegli bomo torej v čas bolj (so)naravnih oblik tehničnih in splošnogospodarskih prizadevanj, ki so bile obča kulturna lastnost dočerajšnjih generacij. Predstaviti želimo nekaj tistih tehničnih znanj, ki so bile mnogo pomembnejše za delo in obstoj kmetov, rokodelcev, obrtnikov, delavcev v glažutah, apnenicah, pepelikah, fužinah in drugod, kot so morda »mobiji« za razvajeno generacijo klepetajočih in zapravljajočih. Tudi ni naš namen nostalgичno ozirati se v preteklost. Želimo le opozoriti na nekatere nadvse koristna znanja in tehnike, ki so se prenašali iz roda v rod in so jih izjemni razumniki in izumitelji vsake toliko časa premaknili na tehnološko popolnejšo raven. Ta znanja postajajo vse zanimivejša tudi za današnje življenje, ko se vse več družbenih členov zaveda svoje ogroženosti in svojega naravnega in kulturnega prostora. Ta znanja in védenja so koristna tudi za predstavitve tistih okolij, ki svoj razvoj gradijo na turizmu, ekološkem kmetovanju, razumnem poseganju v naravo, skratka za vse tiste, ki gredo z glavo v naravo.

◀ Postavljanje dvojnega kozolca (Slovenski tarok, 1996).

V poglavju nikakor ni mogoče obravnavati vseh sestavin tehničnih znanj, saj bi samo o tem moralo nastati samostojno delo. Poudarjene so le najzanimivejše oblike tehničnega izročila, ki so uporabne na področju spomeniškovarstvene in muzejske dejavnosti in tudi v vsakdanjem življenju. To so znanja, ki so jih ljudje pridobivali neposredno iz okolja, po rodovnem oziroma generacijskem izročilu, in ki sama po sebi niso materializirana, temveč so del splošnih in specialnih izkušenj, ki jih skupina ali posameznik »ima v glavi« in jih spretno uporablja pri vsakdanjem delu in ravnanju. V tem smislu so v Brezovici že davno razvili prvovrstno izdelavo brezovih metel, ki so jih prodajali v Trst, v Brestovici pri Komnu je nastala bičarska obrt, v številnih ledenicah Gore in Trnovskega gozda so lomili led in ga prodajali v obmorske kraje, v vasi Gódnje pri Dutovljah so leta 1869 uspeli pozidati veliko zbiralnico kapnice, v Alpah in Karavankah so razvili odlično poznavanje in tehnike obdelave številnih vrst lesa in kamna, ki sta marsikje postala osrednji kritini in vsestransko uporabna gradbena materiala. Taka in podobna znanja so razvijali še v številnih drugih okoljih in ponekod so nastale prepoznavne krajevne delavnice, kjer so izdelovali prvovrstne kamnite portale (Hrastje pri Bistrici ob Sotli) in druge stavbne člene (Peračica), lomili in obdelovali kakovostno kritino (Zali Log), obdelovali glino v raznovrstne izdelke (Kokarje, Ljubno na Gorenjskem), tesali les za izjemne konstrukcije kozolcev (Veliki in Mali Cirknik), izdelovali prvovrstno konjsko opremo in komate (Šentjernejsko polje) ali postavljali preproste ilovnate hiše, ki so danes ponovno izziv sodobnim okoljsko ozaveščenim načrtovalskim prizadevanjem.

Zato lahko upravičeno trdimo, da je dediščina znanj pomemben člen kulturnega izročila slovenske dežele. Našo prepoznavnost utrjujejo v evropskem in svetovnem okolju ter dokazujejo, da je mogoče tudi iz tradicije graditi nove oblike razvoja in iskati sodobne tržne niše. Tudi dediščina tehničnih znanj, obrti in rokodelcev je izziv za prihodnost, ki jo morajo spoznavati in podpirati tako nosilci regionalnega razvoja, turizma in izobraževanja kot zlasti nosilci varstva kulturne dediščine in naravnih vrednot.

VITO HAZLER

Znanje o mlinskih mehanizmih in pogonih

opredelitev pojava

izvirno in naravnim razmeram prilagojeno tehnično znanje

Moč vode so stara ljudstva poznala že pred tisočletji. V Mezopotamiji in starem Egiptu so vodo izrabljali v sistemih namakalnih naprav; že v 1. stoletju pr. n. š. je Vitruvij poročal o vodnih mlinih, ki so bili zelo podobni današnjim. V današnji čas se je na Slovenskem ohranilo le še nekaj vodnih mlinov, ki so ljudem v preteklosti bistveno olajšali delo in omogočali zaslužek. Mlinarji so iz izkušenj generacij razvili izvirno tehnično znanje izrabe potencialne moči vodne sile, uporabe lesa in zlasti obrambe pred vodno nevarnostjo. Mline so postavljali tako, da jih je voda ob poplavah čim manj ogrozila, čeprav so poplavo šteli za povsem normalen naravni pojav. Ponekod so imeli v bivalnih prostorih v stropu odprtine za evakuacijo (Levstikov mlin v Podsredi). Zlasti v večjih obrtniških mlinih so imeli pri tleh v stenah vgrajene izstopne kanale, da je neovirano odtekla poplavna voda, ki so jo že med upadanjem stalno mešali, da se v prostorih in napravah ni usedel mulj. Tudi zato so kamnite tlakovce v notranjih prostorih in na tretoarjih polagali v smeri odtoka poplavne vode.

Podobne mehanizme kot vodni mlini so imeli tudi mlini na veter, ki so bili razširjeni v Prekiji, v Slovenskih goricah, na Dravskem in Ptujskem polju, na območju med Bočem in Dolgo goro in tudi na Koprivniku v Bohinju. Mline so postavljali na vetrovne lege in jih opre-

Šentjanž nad Dravčami,
kmečki mlin s pogonom na
zgornjo vodo, 1994.

mljali z usmerjevalnimi deskami, da so se vetrnice vrtele čim bolj pod pravim kotom na smer vetra.

Glede na kraj in čas so razvili vsaj tri osnovne tipe mlinov na veter: mlin z giblivo hišico in vetrnico, mlin s čokatim ohišjem in gibljivim ostrešnim delom z vetrnico ter mlin s hišico na tleh in skeletno konstrukcijo stolpa z giblivo vetrnico. Sodobne izvedbe podobnih naprav so vetrne elektrarne, ki so jih ponekod zgradili v sedemdesetih letih 20. stoletja (Golovec v Celju, Podolnica v Horjulski dolini). Na Muri, reki z veliko potisno silo, so stoletja nazaj postavljali plavajoče mline. Mlinska stavba je stala na enem ali več čolnih, zelo široko

Soržev mlin v Polžah pri Novi cerkvi, 1999.

pogonsko kolo z lopaticami pa je poganjalo mlinski mehanizem v njeni notranjščini. Po drugi svetovni vojni je število plavajočih mlinov močno upadlo. Danes rekonstruirani mlini stojijo v Ižakovcih, Veržeju in v avstrijski Radgoni.

V krajih, kjer ni dovolj tekoče vode, so ljudje mlinske kamne poganjali ročno. Vaški kolar in kamnosek sta sodelovala pri izdelavi ročnega mlina – žrmlja, ki je v bistveno manjši izvedbi v načelu posnemal princip mlevnega mehanizma vodnega mlina, s tem da je zgornji kamen vrtel človek. Podobne industrijske izvedbe so še po prvi svetovni vojni prodajali v kmetijskih trgovinah.

VITO HAZLER

fotografiji: VITO HAZLER

Znanje o izrabi vodnih pogonov

opredelitev pojava

izvirno in naravnim razmeram prilagojeno tehnično znanje

Razžagovanje lesa je bila v preteklosti pomembna gospodarska dejavnost. V krajih, kjer je primanjkovalo vodne sile so še v 20. stoletju poznali ročno žaganje lesa (Kozjansko), tako da so postavili leseno konstrukcijo, nanjo položili deblo in ga razžagovali z vlečno žago po sistemu dva žagarja spodaj in en žagar zgoraj. Delo je bilo naporno in zamudno, toda v tehničnem pogledu izvirno, saj so s takim načinom pridobivanja plohov in desk dosegli danes tako všečen starinski videz obdelanega lesa.

Že od poznega srednjega veka so v virih za naše ozemlje omenjene oblike mehničnega razžagovanja lesa z uporabo vodne sile (Časova žaga ob Sori v Železnikih, 1358). V 18. in 19. stoletju so nastale številne žage na vodni pogon, tako imenovane venecijanke, ki so delovale za domače, hišne potrebe, kot obrtniško žagarstvo. Venecijanke so praviloma postavljali ob tekoči vodi s pogonom na zgornjo (v krajih Hudinja, Paka na južnem Pohorju) ali na spodnjo vodo. Na Sorževi domačiji v Polžah pri Novi Cerkvi so tak pogon razvili že leta 1872, v tehnično in konstrukcijsko izpopolnjeni izvedbi pa ga je v šestdesetih letih 20. stoletja dodelal oče Otona Samca, sedanjega lastnika.

Posebnost alpskega sveta so konstrukcijsko in tehnično zelo zapleteni sistemi na vodni pogon, ki so jih razvili za opravljanje različnih kmečkih del. Tehnično najbolj izpopolnjena sistema so razvili na Macesnikovi domačiji na Podolševi in pri Robanu v Robanovem kotu. Na Macesnikovi domačiji so na vodni pogon žagali na primer hlodovino, sekali drva, rezali seno in slamo in celo orali polja pod domačijo. Stavbe in naprave veljajo za vrhunec tehničnega znanja in inovativnosti na kmetijah alpskega sveta.

.....
 Žaga venecijanka s pogonom na spodnjo vodo je le ena od številnih zanimivosti turistične kmetije v Polžah pri Soržu, 1995.

Že sredi tridesetih let 20. stoletja so se po gorskih kmetijah pojavili tehnično izpopolnjeni sistemi vodnih črpalk in prve vodne elektrarne. Pri Burjaku v Topli so s tako imenovanimi ovni več desetletij črpali vodo od vznožja hriba do police z domačijo. Marsikje v alpskem svetu so v tem času že postavljali vodne elektrarne za proizvodnjo enosmernega toka, ki so z nekaj žarnicami osvetljevale notranje prostore domačijskih stavb. Sodobne različice preprostih elektrarn so nastajale sredi osemdesetih let 20. stoletja, ko so številni hribovski in dolinski kmetje zgradili male hidroelektrarne na dvosmerni tok, ki so sicer terjale visoke investicijske vložke, a so se stroški vlaganja večini graditeljev povrnili po desetih ali petnajstih letih.

VITO HAZLER

fotografija: VITO HAZLER

Znanje o obdelavi kovine in stekla

opredelitev pojava

izvirno znanje o predelavi in obdelavi naravnih materialov

Z obrtniškim kovaštvom in steklarstvom sta povezana vrsta tehničnih znanj ter poznavanje naravnega okolja, rudnin, vodne sile in rastlinskega sveta. Na območju Julijskih Alp so že v srednjem veku nastale tako imenovane fužinske planine, kjer so kopali rudo, v zaledju v dolini pa so ob potokih in rekah postavljali fužine (Stara Fužina, slovenska talilna peč nad Kropo), ki so zalagale številne kovaške delavnice, tako imenovane vigenjce (Kamna Gorica, Kropa idr.). Tudi na območju Mislinje in južnega Pohorja je bilo razvito fužinarstvo, ki je z železom zalagalo tamkajšnje kovačije. Nekatere so vse do danes ohranile obrtniški značaj, druge, kot na primer v Zrečah (Unior, orodje vseh vrst) in Lovrencu na Pohorju (Struc, tovarna kos in srpov), so dale zagon uspešni kovaški industriji. Med ohranjenimi je nekaj takih, ki dokazujejo visoko tehnično znanje izdelave kovaških naprav in orodij ter smisel za izrabo vodne sile. Dediščino kovaških znanj ohranjata na primer Kladnikova kovačija v zaselku Črna v Konjskem Vrhu blizu Luč in Ošlakova na Skomarju blizu Zreč. Prva je po nastanku sicer mlajša in tehnično sodobneje opremljena, toda v obeh so izvrstno izkoristili vodni potencial: za obdelovanje grobih kosov železa so vgradili udarno kladivo – repač oziroma »hamer«. Pri Ošlaku je kovaška obrt znana že od druge polovice 18. stoletja in so jo neprekinjeno ohranjali vse do začetka devetdesetih let 20. stoletja, ko je dejavnost opustil Ignac Ošlak, po drugi svetovni vojni najbolj znani kovač Dravinjske doline. Občina Zreče je sodelovala pri obnovi kovačije in se je obvezala, da bo kovaštvo ponovno zaživel. Osrednja zanimivost kovačije je udarno kladivo, ki ga dviguje vreteno z vgrajenimi zobmi, tega pa vrti kolo s pogonom na zgornjo vodo. Med letoma 1998 in 2002 so sinovi pokojnega Ignaca v celoti obnovili jez, dovodni jarek, podpornike, lesen žleb, pogonsko kolo, temelje udarnega kladiva in peltonovo turbino, uredili okolico in postavili lopo. Zelo natančno in skrbno so izvedli »centriranje« udarnega kolesa, ki ga nadzorujeta dve železni krogli. Postavljeni sta na oporne stebre kladiva in bi v primeru odstopanja vretena od pravilne osi vrtenja začeli poskakovati in kovača opozorili na nevarnost.

Vodno silo so izrabljale tudi gozdne glažute in obrati za kuhanje pepelike. Na območjih od Pohorja do Maclja in na Kozjanskem so zlasti v 18. in 19. stoletju delovale številne glažute, ki so porabljale velike količine oglja. Zaposlovala so domačine in tuje mojstre (Čehe, Italijane), med njimi so se nekateri tod stalno naselili (na primer priimek Delakorda). Z uvajanjem premoga za gorivo v tovarnah stekla (na primer leta 1865 steklarna Straža pri Rogatcu) se je zapečatila usoda malih glažut, ki so dokončno propadle proti koncu 19. stoletja. Njihove steklarske mojstrovine hranijo muzeji (Maribor), cerkve in

posamezniki, ki cenijo kakovost barvanega stekla, od lestencev, skled, kozarcev in solnic do okrasnih krogel (glažuta v Oplotnici).

VITO HAZLER

Znanje o vodi

opredelitev pojava

znanje o izrabi vode v vsakdanjem življenju
in oblikah gospodarskega prizadevanja

Boj z in za vodo dokazuje stoleten neposredni človekov stik z naravo z namenom, da si zagotovi kakovostno pitno vodo, se obvaruje pred nenadno vodno silo in si na splošno izboljša možnosti bivanja. Vodni izviri in voda so bili človeku od nekdaj vir življenja in podlaga širokemu mitološkemu izročilu. Ljudje so divjim in temačnim vodam pripisovali nadnaravno moč. Spletele so se pripovedke in predstave o divjih jezernikih (Pohorje), samotarskih povodnih možeh in vodnih vilah, ki so ob bregovih pasle živino (Kolpa). Tudi krščanstvo je vodi pripisovalo velik pomen. Kot del svetopisemskega izročila so na naših tleh ljudje ob izvirih »žive vode« postavljali kapele in razna znamenja. Tam so se popotniki in romarji spočili in si nabrali novih življenjskih moči.

Za namakanje sušnih ali odvodnjavanje mokrih zemljišč so na Dravskem polju že pred stoletji kopali »izgone«, to je sisteme kanalov in poti, da so prebivalcem omogočali boljše prometne povezave med kraji in ugoden pridelek poljščin v vseh vremenskih obdobjih. Za pitje in kuho so ljudje uporabljali studenčnico (v Slovenski Istri je bila tako dragocena, da so jo »nabirali«), ponekod pa so pili vodo iz potokov (Oplotniščica) in rek (Krka). V rekah, jezerih in naravnih ali umetno narejenih mlakah (Goričko) in kalesh (Kras, Istra, Notranjsko) so napajali živino in prali perilo. Mlake in kalesi so ponekod obdali s kamni in premazali z neprepustno ilovico, ali pa so naredili velike biralnike kapnice in tako kot v Gábrčah pri Senožecah vodo speljali

Izpiranje perila ob enem izmed pritokov Vipave, 1996.

v velike kotlaste cisterne (»šterne«). Že od 16. stoletja so tudi po naših gradovih kopali velike zbiralnike kapnice in gradili imenitne filterske cisterne, ki so grajskim dajale odlično pitno vodo. Z vodo iz cistern ali vodnjakov s talno vodo so se prebivalci oskrbovali tudi v mestih, trgih in vaseh. Še do šestdesetih let 20. stoletja je bil na Slovenskem znan poklic studenčarja, to je iskalca »vodnih žil« (tokov) z bajalico (enoletna leskova palica v obliki črke V) in graditelja vodnjakov (Prekija, Slovenske gorice, Goričko). Jaškaste (cevaste) vodnjake so oblagali z velikimi prodniki (Čadram pri Oplotnici), žgano opeko (kraji na Dolinskem in Ravenskem v Prekmurju) in tudi z lomljenim kamnom (vasi ob zgornji Sotli in pod Donačko goro). Kopanje je zahtevalo veliko tehničnega znanja, spretnosti in poguma, saj so bili nekateri »stúdenca« (vodnjaki) na Goriškem globoki več kot 50 m. Obdali so jih s kamnitimi (na primer s figurami okrašena »šapa« v Brjah pri Komnu), lesenimi ali betonskimi obodi, najgloblje vodnjake pa so varovali z lesenimi hišicami (Goričko: Vučja Gomila, Makotov Breg pri Selu idr.).

VITO HAZLER

fotografija: VITO HAZLER

Izumiteljstvo

opredelitev pojava

pogoj za izboljšanje delovnih postopkov in oblik gospodarskih prizadevanj

Slovenci se lahko pohvalimo s številnimi izumitelji, ki so s svojimi izvirnimi tehničnimi in praktičnimi rešitvami pomembno prispevali k splošnemu napredku človeštva. Jurij Vega z logaritmi, Janez Puhar s slikami na steklo, Janez Puh s številnimi izboljšavami koles in motornih koles so le trije od množice uglednih Slovencev, ki jih pozna ves svet. Sami se jim premalokrat poklonimo! Toda naš vsakdanjik zaznamujejo tudi bistri posamezniki, ki z izvirnimi rešitvami, domisljicami in patenti sicer niso dosegli svetovne slave, a vendar vplivajo na izboljšanje delovnih postopkov v svojem ali našem življenjskem okolju. Bili so vzorniki številnim posnemovalcem in tako se je razvil po naših pokrajinah prepoznavni slog tesarske, mizarske, lončarske, kovaške, ključavničarske ali pletarske obdelave materialov. Posebej so v tem zanimivi »domači mojstri« različnih spretnosti, ki so se prilagodili sodobni betonsko-plastični kulturi. Za izdelavo cekarjev so obdržali spretnost pletenja, a namesto ličkanja so uporabili plastične povezne trakove. Nekateri so še pred leti opletali steklovino z raznobarnimi odpadnimi žicami, ki so ostale po miniranju v kupih na dom dostavljenega velenjskega lignita. Zanimivi so tudi primeri, ko bolj ali manj izrabljen predmet pridobi novo funkcijo. Med take sodi uporaba različnih odsluženih vojaških predmetov, na primer bodeče žice in zviti železni palice za ograjevanje pašnikov in vrtov (Smokvica) ali pa nemških čelad iz druge svetovne vojne za zajemanje gnojnice, apna in zalivanje vrtov.

Tehnična izboljšava lesenih vozov so tudi odslužena avtomobilska kolesa, ki so nadomestila lesena kolesa. Tako nastali »gumeradli« so

Naprava za izdelavo rezancev, izumitelj Anton Jamnik iz Florjana pri Gornjem Gradu, muzejska zbirka Gornji Grad, 2005.

lastnikom omogočili hitrejšo in bolj konkurenčno dostavo blaga do potrošnikov. Zanimivo so uporabljene tudi odsluženi obroči dvokoles, ki jih v slovenski Istri nameščajo na obročne značilnih košar za prenašanje sveže trave, sena in listja. Izvirne so tudi preureditve bobnov in elektromotorjev iz odsluženih pralnih strojev, ki jih je pred leti neki vaški izumitelj iz Lipja pri Vinski Gori predelal v napravo za pranje svinjskih črev. Toda nekaterim posameznikom je izumiteljska ustvarjalnost dejansko začrtala vsakdanje delo in poklic. Tak je bil na primer Anton Jamnik (1862–1942) iz Florjana (prej Slemški Vrh) pri Gornjem Gradu. Kot neporočeni stric je živel na domačiji Zgornji

Brusilec za izdelavo urnega mehanizma, izumitelj Anton Jamnik iz Florjana pri Gornjem Gradu, muzejska zbirka Gornji Grad, 2005.

Jamnik, pomagal pri kmečkih delih in se ukvarjal z vrsto rečmi. Bil je igralec ljubiteljske skupine in član glasbenih orkestrrov v Gornjem Gradu, izdeloval in popravljaj je ure in glasbila, za svojo rabo je izdelal mikroskop, fotografski aparat, lesene naprave za lupljenje jabolk, izdelavo tankih rezancev, brušenje britev, izdelovanje vrvic in jermenov, podstavek za sušenje fotografskih slik, priročne luščilce koruze idr. Iz enega kosa lesa je izdelal leseno verižico in za svoje pogoste poti v dolino zložljivo »lahterno«. Bil je odličen fotograf in portretist. Njegovi izvirne naprave in predmeti so večinoma ohranjeni; sprva so bili razstavljeni v domači kašči, od leta 1999 pa v Gornjem Gradu v Šteklju v sklopu krajevne muzejske zbirke.

VITO HAZLER

fotografiji: VITO HAZLER

Obrtniška znanja in spretnosti

opredelitev pojava

obrtniška znanja in spretnosti povezane
z varstvom in ohranjanjem kulturne dediščine

Sodobni stroji, orodja, naprave in različne vezivne snovi so bistveno skrajšali celoten proces delovnih postopkov in močno spremenili tehnologijo obdelave materialov. Tu mislimo zlasti na naravne materiale iz neposrednega okolja, kot so les, kamen, opeka, slama in trstičje, pa tudi na obrtniško ali industrijsko izdelane materiale, kot so polizdelki iz železa, pločevine, zaščitni premazi idr. Danes na primer zidarji na splošno uporabljajo cement, različne granolate in umetne granolite, tesarji za obdelavo lesa motorne žage, električne obličice in vbodne žage, mizarji različna sintetična in vodotopna lepila (Mikol) ter nitrolake, kleparji plinske grelce, industrijsko izdelane spojke in stilizirane zaključne okraske žlebov, pleskarji sodobne hitro sušече se sintetične premaze in disperzijske barve, krovci slame z industrijsko vlečeno žico in žičnike, izdelovalci in krovci lesenih in kamnitih kritin vrtnalno stroje (bormašine), bakrene žeblice s plastičnimi podložkami za prebijanje, steklarji sintetični kit in dvojno, tako imenovan termopan zasteklitev, električarji izključno podometne rebraste cevi in vsaj trikrat izolirane kable ter v stene vgrajene elektroomarice in še bi lahko naštevali. In tako je načeloma tudi prav, vsaj kar zadeva sodobno gradnjo in težnje po hitri, ceneni, učinkoviti in (morda) kakovostni delovni storitvi. Toda zatakne se v trenutku, ko se spomeniškovarstvena stroka ali kulturno visoko ozaveščeni posamezniki lotijo prenove kulturnih spomenikov. Takrat obnovitvena dela večinoma stečejo podobno, kot da bi s cestnim valjarjem delali rezance. S sodobnimi tehnologijami, novimi materiali in predvsem z današnjimi miselnimi predstavami in »programskimi izhodišči« skušamo prenoviti objekt, ki je nastal pred enim, dvema, petimi ali desetimi stoletji. Žal tako spomeniška prenova ne more potekati. Že v pripravah na obnovo je treba preučiti tehnologije iz časa nastanka obravnavanega spomenika. Oceniti je treba tudi smiselnost posegov ter predvsem usposobljenost nosilcev in izvajalcev prenovitvenih posegov. Šele ob takih izhodiščnih paradigmah naj se začnejo priprave na izdelavo konservatorskih programov, ki bodo usmeritev projektantom in izvajalcem del. V teh procesih morajo na primer kovači obvladati vse tehnike tradicionalnega kovanja, kot to zna kovač Miha Krištof iz Vin pri Mariboru, in zidarji morajo pri delu na spomenikih pozabiti na cement. Zidava bo sicer potekala počasneje, a kovana okenska mreža bo imela starinski videz in kamniti skladi bodo položeni resnično »tektonično«, na pa da zaradi cementne malte tako rekoč plavajo v ostenju. Vezivo naj bo kot nekoč malta iz peska in starega uležanega apna, ali pa naj se zidava izvede po postopku sprotne gaašenja. In za konec še izkušnja starega mojstra, ki nam jo je zaupal pred leti: sproti

gašeno apno je skupaj z bitumnom odličen izolacijski material; postopek so ponekod poznali še pred 40 leti!

Danes le redki zidarji še obvladajo zidavo brez malte primešanega cementa. Tudi v prenovitvenih postopkih konservatorji brez zadrege soglašajo s tako imenovano »podaljšano malto«, češ kdo pa še danes dela po starem! Toda zgolj apnena malta, iz ustrezno izbranega peska, z veliko sipke »moke«, je na starih objektih zagotovo podobno kakovostna zaščita sten kot malta z dodanim cementom. Stene bolj »dihajo« in tudi videz nanesenega materiala se bistveno bolj približa prvotnemu staremu ometu – seveda pod pogojem, da je v tem uspo-

Obnova Škrabčeve domačije. Zidarji podjetja Grafit so uspeli rekonstruirati staro, rahlo valovito strukturo ometov, 1998.

sobljen tudi zidar.

Tesarji že več stoletij uporabljajo na vodnih žagah razžagan les ali ga (zlasti za ostrejša) obdelajo sami neposredno na gradbišču. Stare tesarske obdelave in vgradnje lesa so temeljile predvsem na ročnem delu, na uporabi lesenih poveznih klinov (smrekove veje, cepljeni akacijevi, hrastovi, kostanjevi, gabrovi, drenovi klini) in izdelavi trdnih lesnih zvez (na primer tako imenovan lastovičji rep, utori na

Ob breg prislonjeno gospodarsko poslopje v Ševnici ima prtljčni del lesen. Konstrukcija z detajli so odličen tesarski izdelek, 1994.

križ). Stike brun v kladnih stenah so zapolnili s povsem »sonaravnim« materialom – z mahom!

Mizarji so v preteklosti les obdelovali izključno ročno. Šele v šestdesetih letih 20. stoletja se je pri nas splošno razširila uporaba različnih vrst strojev, krožnih žag in drugega orodja. Seveda je tudi te postopke brez večjih pomislekov mogoče uporabiti pri obnovi ali izdelavi nadomestnega stavbnega pohištva v zavarovanih kulturnih spomenikih. Toda bistveni so načini obdelave, lepljenja in sestavljanja posameznih kosov v celoto, na primer v okno, vrata ali stenski opaž. Nekoč so za povezavo vogalov uporabili lesene moznike, ki so jih lepili s klejem. Danes večinoma (na spomenikih tudi z vednostjo konservatorjev) uporabljajo križaste kovinske klinčke in sodobna lepila. Tudi postopek zasteklitve oken se je še pred 60 leti bistveno razlikoval od današnjega. Od srednje velikega okenskega krila s tremi šipami so najprej sestavili spodnji in nato oba stranska dela okenskega krila, vstavili steklo (nekoč lito, danes žal večinoma valjano!), prečno letvico s spodnjim in zgornjim utorom, steklo, letvico, steklo in nato še zaključni zgornji zunanji del krila. V vogale so zabili moznike, in okno je bilo sestavljeno ter zastekljeno. Za nasaditev na zunanji ali notranji okenski okvir so uporabili kovaško izdelano okovje (»pante«), ki so bili značilnih napetih, izbočenih oblik, da so z zunanjimi robovi še bolj povežali vogale krila. Za toniranje lesa so uporabljali barvila, nakuhana iz hrastovega lubja, drenovih koreninic, »črenšlovega« (na primer na južnem Pohorju) in drugih vrst lesa. Za površinsko zaščito so uporabili firnež oziroma laneno olje ali oljnate barve, ki so jih podobno kot pleskarji mešali sami.

Na panonskem kulturnem območju severovzhodne in vzhodne Slovenije je bila še sredi 20. stoletja znana gradnja z ilovico na dva temeljna načina: z nabijanjem (tako imenovana nabijanica) med opaže in z zidanjem z na soncu sušenimi zidaki (»cegli«), ki jih literatura pozna pod imenom adóbe. Zidava z nabijanjem je zahtevala ustrezen načrt za gradnjo, pripravo opažev, ilovice in armature, ki je bila večinoma iz sesekljane slame, ponekod tudi iz vej ali iz opletov. Material se je sproti sušil v ostenju, zato je zidava potekala relativno počasi. V preklade stenskih odprtín so vgrajevali lesene tramove

.....
Po požaru so tesarji obnovili strešno konstrukcijo po starih delovnih postopkih, Muzej na prostem Rogatec, 1994.

in pazili, da so stavbno pohoščvo vgradili šele po temeljiti osušitvi zidov. Nato je stavba dobila strope, ostrešja, kritino, beleže in ponekod tudi omete (še so ohranjene take hiše na Cvenu, na Goričkem v Vučji Gomili idr.). Po drugi svetovni vojni so v petdesetih letih zaradi pomanjkanja denarja in materiala na podoben način zgradili nekaj hiš in gospodarskih poslopij tudi v vaseh Donačka Gora in Sv. Jurij ter v Slakah, Olimju in Prelaskem. Stavbe na pogled učinkujejo sodobno, saj so graditelji sledili gradbenim smerem tistega časa. Le odpadli ometi tu in tam odkrivajo tradicionalni način zidave. Druga znana oblika tega območja je bila zidava z adobami velikosti okrog 20 x 20 x

V nadstropju Slivnikove hiše je na lini ohranjeno okensko krilo »na smuk«, delo izkušenega mizarskega mojstra. Zastekljeno je z litim steklom, ki je vgrajeno v tanke letvice, podobnih profilov kot so svinčeni okviri v vitražih, 1995.

30 cm, ki so jim med gnetenjem ilovice primešali seseklano slamo in žitne pleve. Za zidavo so porabili malo vezivnega materiala, po potrebi le bolj tekočo ilovico. Stene so ometali z ilovnatim ali apnenim ometom in jih pobelili. Tako zgrajene stavbe so še ohranjene v neposredni bližini Muzeja na prostem Rogatec in ob cesti od Tlak proti Žetalam in naprej v notranjost Haloz.

Le dober kilometer severno od Muzeja na prostem Rogatec, v Stojnem selu, še stoji iz ilovnatih zidakov pozidana hiša, 1995.

Danes v takih hišah še stanujejo v Prelaskem, prvotno namembnost pa je ohranilo še nekaj ilovnatih gospodarskih poslopj v Slakah in okolici. Škoda, da nobena teh stavb ni razglašena za kulturni spomenik, saj bi bile prvovrstna turistična zanimivost in izhodišče za sodobno načrtovanje tako imenovanih ekoloških ali sonaravno grajenih hiš. Sodobne raziskave namreč potrjujejo okoljsko vrednost in kakovost bivanja v takih stavbah.

Primerov imamo dovolj, znanja tudi, saj so graditelji še živi. S prenosom dediščine tovrstnih znanj v sodobnost bomo pokazali na naš odnos do okolja in predvsem konkurenčnost znanj Evropi

Pred obnovo je bila Skrabčeva domačija opremljena z odtočnimi žlebovi, kakovostnimi kleparskimi izdelki, ki so jih zaradi dotrajanosti morali rekonstruirati, 1996.

in svetu. Toda nevarnost, da bomo tudi na tem področju obstali na stranskem tiru, je na dlani; če ne bo konkretnih premikov tudi v projektivi, se nam bo dogodilo podobno kot z alternativno medicino in zdravilstvom, ko svetu nismo uspeli predstaviti enkratno dediščino zdravilskih znanj, ki jo je raziskal Vinko Möderndorfer v svojem najpomembnejšem delu *Ljudska medicina pri Slovencih*. Zato danes rajе prevajamo tuja »imenitna« dela, kot so na primer *Biomedicina* idr.

Kleparska obrt je razmeroma mlada, vendar so kleparji že več desetletij vključeni v zaključna dela pri gradnji stavb. Nameščali so strelovode, kapne in odtočne žlebove, žlote, prekrivali bolj položne strehe s pločevino idr. Med drugim so izdelovali smetišnice, mernike za tekočine in razsute snovi, modele za izdelavo peciva, kangle za zalivanje vrtov, lijake, grebljice za v peč, dekorativne zaključke strešnih žlebov idr., kar je danes že predmet zanimanja zasebnih zbiralcev in muzealcev. Večino podobnih predmetov sicer dandanes dobimo v trgovinah, toda večina po estetiki in kakovosti ne dosega izvirne kleparske ustvarjalnosti. Visoko kakovost izdelkov in storitev je že v drugi polovici 19. stoletja dosegla tudi Feltrinova kleparska delavnica iz Kozjega, kjer so se s »špenglerijo« ukvarjali družinski člani obeh spolov.

Kakovostna poslikava notranjščin in vpadljivi napisii na pročeljih gostiln, trgovin, trafik, mlinov in drugih obratov so bili dosežki »vizualnih komunikacij« prvovrstnih pleskarjev. Bili so mojstri v izdelavi

in mešanju oljnih barv, nanašanju osnovnih apnenih in dekorativnih poslikav, v krašenju notranjščin s patronami oziroma šablonami, in nekateri so obvladali tudi tehniko flodranja. Zadnji mojstri flodranja so z barvanjem ponarejali leseno teksturo zlasti sobnega pohištva še v zgodnjih šestdesetih letih 20. stoletja (Tabor v Savinjski dolini, Selška solina; na enak način je poslikano vse Kalanovo pohištvo z Visokega, ki je razstavljeno v Škofjeloškem muzeju). V približno istem času so poslikali zadnje stene s patronami pleskarski mojstri iz Spodnje Savinjske doline, ki so pri Drču na Gomilskem okrasili in poslikali dnevno sobo z barvitimi motivi pokrajine in kompozicije pokončnih

Skomarska hiša, pleskarji so upoštevali konsevatorska navodila: najprej s pigmenti, nato pa še s prahom izpod napušča hiše so odlično »postarali« videz novo vgrajenih tesanih brun, 1996.

in ležečih črt. Vrhunsko so to tehniko obvladali tudi pleskarji na južnem Pohorju, kjer se je v Skomarski hiši ohranil edini znani motiv »mojstra živih modrih in rdečih barv«, ki je ustvaril motive kelihov s cvetjem in Marijin monogram z vencem. In sedaj paradoks: izdelki tega domnevno popotnega »malarja« so bili tako kakovostni, da jih ni znal ponoviti nihče od tamkajšnjih pleskarskih »mojstrov«, zato so za restavriranje njegovih del pred leti najeli vrhunskega restavratorja. In

S škrljlem pokrita streha na Sorici, 2003.

podobna zgodba se bo ponovila tudi na Bledu ob restavriranju in delni rekonstrukciji dekorativne poslikave notranjih prostorov vile Beli dvor. Tam so bili na delu dejansko vrhunski pleskarji, ki so do popolnosti obvladali svojo obrt tako glede mešanja pigmentov, uporabe šablon, niansiranja dekoracije in zlasti kompozicije poslikave sten in stropov.

Na splošno se danes ponovno navdušujemo nad lesenimi, slamnatimi in kamnitimi kritinami. V nekaterih okoljih postajajo statusni simbol, saj bi naj odsevale pozitivni odnos lastnikov do izročila in splošno željo po upoštevanju svetovnih sonaravno naravnanih trendov po uporabi ekološko nespornih materialov. A ključnega pomena so take tradicionalne kritine na kulturnih spomenikih (nekateri romantični esteti so streho že pred leti označili za »peto fasado«). Vendar ob vseh dobrih namerah in željah izstopa bistven problem, ki je posledica desetletnega zavestnega zatajevanja tradicije in znanj tudi v teh obrtniških dejavnostih. Zaradi občutnega zmanjšanja števila krovcev se nam dogaja vizualno in izvedbeno poenotenje načina izdelave, obdelave in polaganja kritin, saj se je izgubila heterogenost znanj, lahko bi rekli prepoznavnih šol znotraj dejavnosti same. In sedaj smo priča ohranjanju le ene krovske tradicije, ki prevladuje nad dobršnim delom slovenskega ozemlja in v bistvu globalizira krovsko izročilo. V preteklosti so se namreč z množičnim kritjem razvile prepoznavne lokalne ali regionalne identitete krovstva. Zato so bile slamnate strehe v Prlekiji vendarle nekoliko drugače prekrte kot v Beli krajini ali v Horjulski dolini. Na prvi pogled so bile sicer podobne, vendar so se bistveno razlikovale v podrobnostih, kot so na primer način letvanja, tehnika vezave in pritrdjevanja slame ter zlasti pletenje zaključnih kit.

Podobno raznovrstnost so dosegli tudi pri kritju z lesenimi kritinami, skodlami in deskami, o čemer nas pouči članek etnologinje Fanči Šarfove *Lesene strehe v Sloveniji*, ki je objavljen v 29. številki Slovenskega etnografa. Žal pa se danes izvaja poenotenje kritja lesenih streh, saj na primer podjeten krovec iz okolice Kamnika prekriva strehe kulturnih spomenikov enotno po svoji tehnologiji tako v Ljubljanski kotlini, Beli krajini, Ribniški dolini in okolici Bleda.

.....
Prekrivanje Slivnikove hiše s skodlami na Zavodju nad Šoštanjem, 1993.

Razlike so bile tudi v kritju z apnencem na Primorskem, s škri-lji v Škofjeloškem hribovju, na južnem Pohorju, v okolici Ljubljane, Bleda, Lukovice in drugod. Tu in tam danes še prekrivajo po sta-rem Železniki, Sladka Gora, vendar naš tradicionalni način kritja in domačo kamnito kritino vse bolj izpodriva iz tujine uvožen škri-lj. Za-sebna krovska podjetja opravijo svoje naloge sicer kakovostno, toda uvoženi škri-lj prekrivajo »po nemško«: skoraj do potankosti enake kamnite strešnike polagajo »na špic«, podobno kot so pred leti po-lagali azbestni eternit. In pogled na takó prekrito streho (na pri-mer cerkev sv. Lenarta v Krtini pri Domžalah) ne vzbuja podobnega občudovanja kot pogled na škri-ljaste strehe na Sorici (vrhunec krovs-ke umetnosti je hiša ob pokopališču!), Spodnjih Danah in drugod. Žal smo tudi v krovski obrti osiromašeni domiselnosti in raznovrst-nosti krovskih izvedb.

VITO HAZLER

fotografije: VITO HAZLER

Znanja o gradivih

opredelitev pojava

izvirna znanja o lastnostih in obdelavi materialov

Tesarji, mizarji, kolarji, pletarji, suhorobarji, lesni galanteristi, rezbarji, barvarji, tudi kovači in drugi mojstri tradicionalnih obrti so bili prvovrstni poznavalci različnih vrst lesa, ki so jih vgrajevali v svoje proizvode. Nekatere vrste lesa so imele še posebno vrednost, saj so poleg lesne mase ljudje uporabljali tudi drevesno skorjo, koreninice, veje, listje in plodove.

Med najbolj splošno uporabljenimi vrstami gozdnih dreves je bila smreka. Uporabili so vse njene dele, tako da po poseki v gozdu ni ostalo skoraj nič (s tem so bile majhne možnosti širitve podlubnikov). Skorjo in ponekod tudi storže so namenili za kurjavo, veje so okleščene rabili za fižolovke, manjše veje in smrečje so zlasti v alpskem svetu drobno razsekali in jih uporabljali za hlevsko streljo (Zgornja Savinjska dolina), gozdni delavci (drvarji, oglarji, nabiralci mravljincjih jajc idr.) so s smrekovo skorjo prekrivali začasna bivališča. Smrekov les so zlasti uporabljali v gradbeništvu za konstrukcije kladnih sten lesenih hiš (utori na križ in lastovičji rep), za polnila med sohami tako imenovanih skeletnih sten lesenih hiš, za ostrešja (zapletene konstrukcije ostrešij zvonikov, tako imenovane lesene oboke, trapezasta povezja, špirovce, late), za povezne kline v ostrešjih (smrekove veje), za izdelavo skodel in desk za kritje streh, za obijanje zatrepov, za letve kot armature za omete, za okna in vrata, za talne podnice različnih širin, ki so jih pribijali z lesenimi klini, kovanimi žebli in pozneje z žičniki, za različne vrste pohištva (sklednike, skrinje, omare, obešalnike, mize, klopi, stole, postelje idr.), za ograje na balkonih, kot pomožni gradbeni material za opaže, zidarske odre in drugo. Smrekovino so suhorobarji uporabljali za obode sit,

Izdelava skodel na Kavčnikovi domačiji, 1999.

za škafe, brente, kadi in drugo posodje. Spretni rokodelci na alpskem območju (Bohinj) so iz tankih lesenih plošč izdelovali ovalne šatulje, ki so jih »zašili« s svežimi smrekovimi koreninicami. Smrekovo smolo so nabirali z dreves in jo na Štajerskem uporabljali za »aranje« prašičev (odstranjevanje kocin) ali za mazanje jermenic na pogonskih kolesih vodnih žag in raznih transmisijskih sistemov (na primer Macesnikova domačija na Podolševi). Podobna široka uporaba je značilna tudi za jelko, hojo. Velja za odporen les, zato so jo cenili predvsem žagarji, mlinarji in tesarji, ki so iz jelovine izdelovali pogonska vodna kolesa in dovodne žlebove (»pludre«). Posreden pro-

Poznavanje vrste in lastnosti lesa, izkušnje z njegovo obdelavo in vgrajevanjem so pogoj za kakovostno prekritje strehe s skodlami. Krovce prekriva pastirski stan na Veliki planini, 2004.

dukt drevesa je tako imenovan hojin med.

V višjih legah alpskega sveta je bila razširjena uporaba macesna. Z nacionalizacijo so Macesnikovim po drugi svetovni vojni odvzeli čez 40 hektarov prvovrstnega macesnovega gozda, ki je bil stoletja temelj gospodarske trdnosti te visokogorske kmetije. Les so uporabljali za kritje streh (ob zadnji obnovi cerkve sv. Duha na Podolševi so ugotovili, da so macesnove skodle na strehi zdržale več kot 90 let), na splošno pa za okna in vrata, pohištvo, podnice idr. Vendar so nekateri prepričani, da macesnov les preveč niha: na suhem se krči, na vlažnem pa zelo rad vpija vlago, zato na primer pohorski tesarji in mizarji dvomijo v primernost uporabe macesna za stavbno in bivalno pohištvo.

Za jezove je zelo uporaben borov les, ker vsebuje dovolj smole in se ga voda ne prime. Uporabljali so ga tudi za stojala (»poke«) in žlebove pri mlinih in žagah, ker se dobro obdrži v vodi. Iz borovine so izdelovali tudi pohištvo, vendar podlega črvičnosti (»se rad začrvi«), Pohorje). Zaradi visoke vsebnosti smole so pastirji in drvarji borove korenine in panje uporabljali za netenje ognja.

Zelo cenjeno drevo je gorski ali beli javor. Ima zelo kakovosten les, ki je zaradi lepe svetle barve in leska še posebno cenjen. Na prostem ni obstojen, zato javorjevino uporabljajo predvsem za izdelovanje notranjega pohištva, na primer miznih plošč, in cokel. Pohištveni

mizarji so ga kot dekorativni člen pogosto vgrajevali na pohištvo iz češnjevega lesa.

V preteklosti je bila razširjena uporaba bukovega lesa. Kolarji so ga uporabljali zlasti za okovane dele lesenih vozov (»aštok« in »trape«), za oporne ročice in za platišča (»špice« so bile iz jesenovega, »buča« pa iz gabrovega lesa), medtem ko so za oje in povezno »svouro« med sprednjimi in zadnjimi kolesi uporabljali lahko in trdoživo brezo. Iz bukovine so izdelovali tudi prečne klade lesenih stiskalnic (»preš«), toporišča za različno orodje (sekire, cepine, krampe idr.) ter bruna in plohe za kladne stene kašč in kleti (Zasavski hribi) in polnila

Vinska klet je v kletnem delu sicer zidana, v nadstropju pa spletena večinoma iz gabrovih vej in ometana z ilovico, Sovjak, 1993.

leseni delov gospodarskih poslopij (Mokronog in okolica). V prostorih šol, uradov in poslovnih stavb so že pred več desetletji polagali bukov parket, ki so ga sprva mazali z odpadnim oljem ali s parketnimi pastami, po letu 1970 pa se je uveljavila zaščita s sintetičnimi laki. V preteklosti bukovina ni imela visoke cene, ker je povržena črvihosti; na splošno so jo uporabljali za kurjavo.

Pri nas rasteta beli in črni gaber. Les so uporabljali v strugarstvu za stružene predmete in dele pohištva, za izdelavo zobnikov v zobatih kolesih mlinov in žag. Da so bili bolj trpežni in jih ni napadla črvihost, so jih mazali s »šmirom« (loj in odpadno motorno olje). Zlasti v vzhodnih in severozahodnih krajih Slovenije so iz gabrovih vej izdelovali oplete sten kleti (Sovjak; v arheologiji poznan tako imenovani stenski lep) in obokov v črnih kuhinjah (svet pod Donačko goro), ki so jih nato ometali z ilovico, in oplete na zatrepjih (»svisle«) hiš in gospodarskih poslopij. Tudi gabrov les je cenjeno kurivo.

Med zelo uporabnimi, kakovostnimi in cenjenimi drevesi na Slovenskem je hrast. Pri nas uspeva več vrst hrasta, zlasti dob (osrednji in vzhodni del), cer (vzhodni in severovzhodni del) in črnika ali črničevje (jugozahodni del, vpliv Sredozemlja), na kar spominjajo tudi nekatera krajevna imena (Dób, Dóbovec pri Rogatcu, Dóbje pri Planini, Dóbova, Cerôvo, Cerôvec, Črniče idr.). Hrast velja za zelo trd in proti vlagi odporen les. Ima rumenobelo beljavo in rumenkasto rjavo črnjavo. Za kakovosten hrast velja dob, ki je odporen proti vlagi in zelo gladke rasti (je zelo »lakovit«, Pohorje). Manj kakovosten je cer,

ki je bolj krhek in manj gladke rasti, ima pa manj beljave kot dob (pri vseh vrstah hrastov je beljava neuporabna, podvržena je črvičnosti). Na splošno se hrast uporablja v gradbeništvu ter za najbolj izpostavljene dele stavb in podpornike raznih objektov. Iz hrastovega lesa so izdelovali sohe (stebre) za skeletne konstrukcije lesenih delov gospodarskih poslopij, nosilne člene ostrešij »na škarje« oziroma »na klešče«, kladne stene lesenih hiš (Dolenjsko, svet pod Gorjanci), podložna bruna (»gruntnike«) lesenih kladnih sten (zlasti če so bila zgornja bruna smrekova ali bukova), nosilne prečne tramove v »hišah«, podboje vrat, nosilne stebre in prečne tramove pri kozolcih, osnovno skeletno

Toplarji imajo nosilne stebre in spodnje prečne tramove hrastove, drugi deli so večinoma smrekovi, Polže pri Soržu, 1999.

konstrukcijo pri žagah, mlinih in kovačnicah, nosilce brvi in mostov, sode za vino in mošt, škafe, čebre, cvetlična korita, pohištvo, parket ter druge talne (stopnice) in stenske obloge, prečne klade lesenih stiskalnic (»preš«) idr. Hrast vsebuje veliko tanina, med drugim so iz skorje kuhali temnorjavo barvilo.

Po strukturi in barvi je hrastu podoben kostanj, vendar je manj kompakten in rad poka. Zato so ga pogosto uporabljali za stebre in podporne kole v vinogradih in za brajde, kot klane letve za ograje vrtov in ograd, za kladne stene svinjakov (svet pod Donačko goro), za dele strešne konstrukcije idr. Med kakovostne vrste poznavalci in uporabniki uvrščajo tudi brest, ki ga na Pohorju imenujejo »jam«, v Zgornji Savinjski dolini pa »ilm« (iz nem. die Ulme = brest, prim.: mesto Ulm v Nemčiji). Brest velja za zelo trd les, zato so ga uporabljali za razna orodja, platišča koles, za zobata kolesa mlinov, vretena kovaških repačev idr. Ponekod v alpskem svetu je znan kot hišno drevo (Klemenškova domačija v Logarski dolini), listje so kuhali za svinjsko krmo.

Med najbolj žilave in pogosto uporabljene vrste lesa sodi jesen. Uporabljali so ga za dele lesenih vozov, za zobata kolesa mlinov in žag, ročaje in dele orodij, smuči, vesla, na splošno v kolarstvu (za »špice« lesenih koles) in strugarstvu, za parket v elitnih okoljih idr.

Med zelo trde vrste lesa sodijo črni trn, dren in pušpan. Črni trn so uporabljali za vretena v mizarskih mizah (»hoblpank«, »virštat«), dren in pušpanj za vijake pri godalih.

V obrti in hišnem rokodelstvu so poznali tudi uporabo različnih vrst lesa dreves in grmičevja, ki so rastla v sestavi ali bližini domov, v sestavu živic, ob obronkih gozdov in po močvirnih travnikih. Med pogosta hišna drevesa sodi navadni oreh, ki dobro uspeva zlasti v okoljih z vinsko trto. Zaradi značilne zgradbe branik, grčavosti in krivosti od nekdanj velja za najbolj cenjen les. Uporabljali so ga za furnir, notranjo opremo in pohištvo, pri katerem je zelo cenjen predvsem pisan

Topovlje, petar Kumer
Franc plete košare in koše iz
vrbovih šib, 1997.

les, ki so ga pridobili iz spodnjega dela debla skupaj s panjem. Široko krošnjo so izrabljali tudi kot senčnico, zato so ga sadili ob gospodarskih poslopijih, kaščah in kletih. Plodovi so uporabni v prehrani in za izbrane pijače – na primer orehovec.

Med priljubljena hišna drevesa sodi lipa, ki je simbol slovenstva. Lipov les so uporabljali v domačem rokodelstvu za izdelavo različnih posod, okvirjev slik in predvsem v mizarstvu in rezbarstvu. Pri Jerneju pri Ločah je pred drugo svetovno vojno živel podobar, ki je za kapele in križe Dravinjske doline izdelal številne kipe križanega, zato se ga je prijel vzdevek Buogec. Lipovo cvetje daje priljubljen čaj.

Tudi hruška je ponekod hišno drevo (Zasavsko hribovje, Kumljansko). Les so uporabljali za izdelavo pohištva in za vretena lesenih stiskalnic. Zelo cenjeno je bilo pohištvo iz češnjevga lesa, ki je lepe goste rasti in svetlo rdečkaste barve. Za okras so uporabljali javorov in slivov les, slivovega tudi za izdelavo ročajev nožev. Ob potokih in v živicah pogosto raste jelša, ki velja za proti vlagi odporen les. Zato so ga uporabljali za pilotno gradnjo (na primer Ljubljansko barje), za jezove, tlakovanje hlevov, vež in delovnih prostorov z veliko vlage. Ponekod so iz jelševine izdelovali pohištvo. Na Štajerskem (Stranice) so okenske okvirje izdelovali iz tise, ki ima zelo trdoživ les. Zato so ga podobno kot brinjev les (»smuljenk«, Zlakova) uporabljali za izdelavo lesenih delov bičev (»gejženk«, »gajžlek«, širše območje južnega

Pohorja). Iz posušenih brinjevih jagod so pripravljali čaj, iz zdrobljenih so kuhali brinjevec in iz pomešanih z neslano svinjsko in ovčjo mastjo so pripravljali mazila za revmatična obolenja. Bodeče brinjeve veje so polagali pod krompir v kleteh, da ga niso napadle miši.

Med zelo razširjene in večstransko uporabljene vrste lesa sodi leska. Iz leske so pripravljali fižolovke (»raje«, Dravinjska dolina) in palice (»rejžje«, kraji ob zgornji Sotli) za pritrjevanje slamnate kritine. Fantje so iz leskovine izdelovali smuči: leskov količek so razklali čez pol, ga malo obdelali in kuhali v kropu v svinjskem kotlu, da se je lahko ukrivil. Lesko so uporabljali tudi za grablje, ročaje pri lopatah

Domačini še vedno z ilovico, apnenim beležem in slamo obnavljajo svoje vinske kleti, Strehovske gorice, 1996.

in vilah ter predvsem v pletarstvu in suhorobarstvu; leskove palice so klali za vitre ter iz njih in slame izdelovali peharje in košnice (Slovenske gorice), pletli košare, koše (Topovlje v Savinjski dolini), mreže za reta, izdelovali zobotrebce idr. V pletarstvu je bila na splošno razširjena tudi uporaba vrbe (s skorjo in beljena).

Izkušeni zidarji, tesarji, mizarji in pleskarji so med drugim poznali vrsto drobnih obrtniških spretnosti in znanj, ki so dandanes zelo pomembni zlasti pri prenavljanju kulturnih spomenikov. Zaradi nepoznavanja starih tehnologij in zlasti zaradi pristajanja na uporabo sodobnih materialov so številni prenovljeni spomeniki v resnici kulturni invalidi, saj njihov poprenovnitveni videz daleč odstopa od zelenih pričakovanj, predvsem pa od vložka sredstev države, občine in lastnikov.

V osnovi med enostavne, a za današnje prenovitelje očitno zelo zahtevne naloge sodi zlasti zaščita in obdelava lesenih sten. Ponekod na Šentjernejem polju in pobočjih Gorjancev (Mehovo), v spodnji Savinjski dolini (Gomilsko) in drugod so poznali zaščito neometanih lesenih sten in stropov s telečjo krvjo. Kri so namazali na les, in ko se je osušila, so jo zdrgnili do sijaja. Stene so za večje verske praznike redno umivali in brisali. Kri, saje od svetil, prah, maščobe in drugo ter redno brisanje in drgnjenje so z leti ustvarili na lesu izjemno barvito temnordečo polituro. Tako obdelane stene in stropi so bili znak reda in čistoče pri hiši.

Ponekod so lesene stene najprej z notranje, pozneje pa še z zunanje strani ometavali z apneno malto (na primer Nevlje pri Kamniku) in ilovico (del osrednje Slovenije in večina panonskega območja). Na les so pod kotom 45° nabili žagane smrekove letvice ali pa čez pol razklane leskove (sveto ob zgornji Sotli), gabrove (Kozjansko) ali akacijine palice (Bela krajina). Za apnene omete so uporabljali le staro uležano apno in presejano mivko, za ilovnate pa le ilovico z zadostnimi primesmi peska iz neposredne okolice gradbišča; za armaturo so ji dodajali sesekljano slamo in žitne pleve (čista (lončarska) glina ni bila primerna, ker se preveč izsuši in zelo razpoka). Stene so belili z

Stara hiša z lončarsko delavnico ima ohranjen tlak iz prodnikov in lesenih čokov, Veličane, 2000.

apnom, ki so mu za razkužilo in fino »armaturo« primešali kravjek.

Ponekod (na primer Zasavski hribi, Kozjansko) je bilo še pred pol stoletja znano barvanje talnih zaščitnih pasov (»zoklov«, »coklov«) tudi v notranjih prostorih. Do višine okrog pol metra so (večinoma bele) stene popleskali s sivkasto ali modrikasto barvo: osnovno barvilo so bile saje ali v vodi raztopljen sivo-modra ilovica (Čebine nad Trbovljami). Podobna barvila so uporabljali tudi za mazanje zunanjih talnih pasov oziroma zidcev. Pogosta zaščita lesa je bilo mazanje z lanenim oljem oziroma firnežem. Pred tem so ponekod zlasti pohištvo barvno tonirali z rjavkastim premazom iz hrastove skorje ali z rumenkastim premazom iz drenovih koreninic. Ta tradicionalna barvila so pozneje nadomestili različni »bajci«, pigmenti v prahu, ki so se mešali v vodi. Žal jih danes nadomeščajo različne »skandinavske« lak lazure, ki zlasti v smreki topijo naravno zaščito lesa, smolo, zato je tako »zaščiten« les krhek in hitro propade.

V notranjih prostorih stavb in vzdolž vhodnih pročelij so v preteklosti v pohodne površine polagali različne materiale z namenom, da bi bilo čiščenje prostorov in vzdrževanje reda v njih lažje, da bi bila hoja varnejša, da bi se zaščitili pred škodljivci in vlago in podobno. Med najstarejšimi pohodnimi površinami so ilovnata tla, ki so jih prvotno polagali v vseh prostorih. Ilovici so primešali sesekljano slamo in pleve ter z nabijanjem in ravnanjem dosegli relativno trdnost in

ravnost pohodnih površin. Z leti se je ustvaril dovolj trden »ještreh«, ki so ga občasno krpali in ravnali s finim in bolj redkim ilovnatim premazom. V premožnih in ponekod v obrtniških hišah so v vhodnih vežah, delovnih prostorih (tudi »hišah«) in hlevih polagali pokončno v pesek ali ilovnata tla nabite lesene čoke, ki so jih izdelovali iz hrasta, kostanja, smrekovine, jelovine in jelševine. Obdelani so bili v obliki obsekanih krogov, osmerokotnikov (Sopote pri Podčetrtku) in manjših kvadratastih polnil (podoben motiv znan v današnjem polaganju keramičnih ploščic, šesterokotnikov in kvadratov (danes zelo primerne za urejanje okrasnih vrtov in zunanjščin hiš). Ponekod v Bohinju (Srednja vas), v Zgornji Savski dolini, na Kozjanskem (Bistrica ob Sotli), na Ptujskem polju (Gorišnica) so tla oblagali z rečnimi prodniki v obliki tako imenovanih mačjih glav. Enakomerno velike prodnike so polagali ležeče ali tesno drugega ob drugem pokonci v pesek, ilovico ali apneno malto. Na Pohorju, na območju Rogatca in v sredozemskem kulturnem okolju so v pritličnih prostorih bivališč, kašč in kleti polagali kamnite plošče škrlilja, apnenca ali peščenjaka. Nekatere plošče so bile nepravilnih oblik in zalite z ilovnato ali apneno malto, druge so pravokotniško obklesali (Pivško, Knežak), da so se kamni skoraj povsem stikali. V krajih osrednje, vzhodne in severovzhodne Slovenije so po tleh polagali žgano opeko, najpogosteje na polovični zamik ležeče ali pokončno. Polagali so jo v vežah, kuhinjah, kletih, shrambah, drvarnicah, pred vhodi v hlev, vzdolž stavb in drugod. Priljubljena obloga talnih površin je bil beton, ki so ga tudi v vsakdanjem življenju poznali že pred prvo svetovno vojno (kmetija Grobelšek v Zastranju pri Šmarju). Polagali so ga v vežah, kuhinjah, kletih. Pred stavbami so iz betona izdelovali tretoarje oziroma pločnike in jih krasili z različnimi rombastimi in krožnimi liki.

Velika izboljšava v kulturi bivanja je bila uvedba lesenih podnic, ki so jih najprej vgrajevali v premožnejših hišah. V kmečkem okolju so bile ponekod znane že v začetku novega veka, drugod so jih uvedli šele v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je staro hišo nadomestila nova (Šmitova domačija v Tlakah). Podnice so bile večinoma iz smrekovine, manj iz jelovine ali macesna. Bile so različnih širin (20, 25 do 30 cm in več; Vesela gora pri Šentrupertu), pritrjene so bile s klinčki, kovanimi žebli ali žičniki. Najprej so jih dobile »hiše«, »štiblci«, kamre, čumnate in nato drugi bivalni prostori in gospodarske stavbe.

VITO HAZLER

fotografije: VITO HAZLER

Znanja in izkušnje – izzivi za sodobno konservatorstvo

V več razdelkih smo predstavili nekatere najpomembnejše in najpogostejše oblike obrtniških znanj. Poznavanje tega izročila je nujno za kakovostno obnovo in zaščito objektov in predmetov, zato naj postane del konservatorske doktrine varstva.

Danes eden najpogostejših in najočitnejših nesporazumov je uporaba sodobnih sintetičnih, akrilnih, vodotopnih in drugih premazov za zaščito lesa, ki naj bi na hitro (v nekaj urah) videz novega lesa, vgrajenega v spomenike, približali tistemu lesu, ki se je staral po naravni poti več desetletij. To je dejansko nemogoče in rezultati so po uporabi takih sodobnih premazov zelo slabi. Značilen primer je pleškanje stavb bolnišnice Franje, kjer so očitno uporabili akrilne barve v sivi, beli in črni niansi. Restavratorji so se le z barvnimi toni želeli približati prvotnemu videzu stavb, ki so jih partizani mazali z apnom in sajami, da so imitirali strukturo okoliškega skalovja. Barvni premaz učinkuje preveč kompaktno in ustvarja grobo hrapavost, saj je akril povsem »zabetoniral« kosmatost desk. Nič kaj pohvalna tudi ni uporaba tako imenovanega francoskega okenskega okovja, bolj ali manj sodobnih vrst kljuk in novega litega stekla, kar vzbuja dvom o izvirnosti in pričevalnosti spomenika. Zato so za obnovo takih spomenikov, ki nimajo velike likovne, estetske ali arhitekturne vrednosti, izjemno pomembni filigransko načrtovani posegi, sicer se s »šlampa-stim« posodabljanjem izgubi njihov pomen. Skrajno sporno se nam zdi tudi »moderniziranje« nekaterih slovenskih gradov (ljubljski grad, grad v Laškem), ki že vsebujejo manj historične prepričljivosti

Ograjo pred Univerzo v Ljubljani so obnovili skupaj s stavbo. Izvirna popravila ograje je izvedla domiselna Adamičeva ekipa podjetja Givo, 2004.

kot marsikatera razkošna stavba novodobnega slovenskega bogataša. Značilen primer modernizma so medeninaste okrogle spojke, ki povezujejo kamnite (cisterna na ljubljanskem gradu) in ponekod iz betona izdelane plošče stopnic (Limbarska gora) in podestov. Tradicionalen način povezovanja kamnov je bil s kovanimi železnimi spornami (številne »šape« na Krasu in v Istri, »štterna« v Piranu), ki so jih v kamne utrdili s svincem. Razširjeno in »priljubljeno« je tudi vgrajevanje tako imenovanih termopan zasteklitev in sodobnega okenskega okovja v številne kulturne spomenike (grad Podsreda), čeprav so mogoče tudi ne bistveno dražje, a mnogo učinkovitejše rešitve s

Kakovostna prenova spomenika odseva pozitiven odnos družbe do kulturne dediščine in prispeva k urejenemu videzu kraja. Mariborski Narodni dom je odličen primer dobrega sodelovanja stroke in izvajalcev, 2005.

klasično zasteklitvijo (graščina na Veseli gori). Zelo pavperistično učinkujejo s tako imenovanimi sadolinski premazani leseni stropi in stenske obloge v nekaterih gradovih (grad Podsreda) ali stropi, ki so jim namesto polikromiranih lesenih polj vgradili cenene laminatne plošče (pretorska palača v Kopru).

Sporna je tudi uporaba silikonskih in silikatnih premazov za pleskanje fasad, ki domnevno idealno prepuščajo vlago, toda nikakor niso idealni material za spomeniškovarstvene prenove. Priporočljivejše je ometavanje brez dodatka cementov maltam, dveletno sušenje (prvo leto grobi, nato fini zaglajeni ali zaribani omet) in seveda pleskanje z več let uležanim gašenim apnom. Sporno je tudi pleskanje oken in vrat s sodobnimi premazi za les v smislu tako imenovane »skandinavske zaščite lesa« z uporabo lakov in lazur.

Na osnovi analiz naj se že v konservatorskih programih določijo vrste barv oziroma pigmentov ter načini in tehnike pleskanja in beljenja. Primer: apneni beleži se na stenah praviloma nanašajo s čopiči navpično, na lesu v smeri letnic. Sporno je tudi pretirano pleskanje in toniranje izpostavljenih lesenih delov stavb in naprav, ki do spomeniškovarstvene prenove niso bili nikoli zaščiteni (skedenj na Finžgarjevi domačiji v Doslovčah, preužitkarska hiša v Muzeju na prostem Rogatec). Najboljša naravna zaščita so zrak, zemlja, prah, sonce in voda – čez nekaj let bo les pridobil povsem naravno patino, prav tako, kot

jo je leseni zatrep (»svijsle«) na Skomarski hiši. Sicer pa staranje lesa »naravno« pospešimo tako, da nanj nanašamo umazanijo, saje, pepel, vodo in blato (Skomarska hiša, Kroflnov mlin v Kozjem) ter vse skupaj premažemo s sirkovo metlo. Učinki niso slabi! Vsekakor pa naj velja temeljno pravilo: najprej poskusni vzorec, šele nato poseg na spomeniku!

Podobno načelo naj velja tudi za izdelavo ometov in tako imenovano fugiranje (dvomimo, če je sploh potrebno!) kamnitih zidov. V primerih, ko se po navodilih konservatorjev, statikov in estetov odstrani večina ometov (prepričani smo, da velikokrat to sploh ni po-

Znameniti grad v Gradu na Goričkem, z domnevno 365 sobanami, zadnja leta intenzivno obnavljajo, toda nekateri posegi so sporni, saj je vgrajenih vrsta povsem novih materialov, ki jih grad, zgrajen večinoma iz polnih opečnih zidakov in lesa, pred tem ni poznal, 2005.

trebno, saj obenem osiromašimo objekt bistvenega dela spomeniške pričevalnosti), naj se za vzorec ohrani del starih ometov; novi naj se na fasadna ali stenska polja nanašajo šele po konservatorjevem pregledu pripravljenih vzorcev (najmanj treh). V več primerih prenov

Vgrajevanje sodobnega okovja, izdelanega po približnih »tradicionalnih« in univerzalnih vzorih, zagotovo ne more prispevati k odličnosti prenove spomenika. Denar žal res pogosto usmerja odločitve nosilcev obnove, toda grad v vasi Grad na Goričkem postaja središče Regijskega parka Goričko in bo zato kritičnim obiskovalcem mnogo bolj na očeh, 2005.

spomenikov so zlasti sporna fugiranja kamnite zidave z apneno ali podaljšano malto (na primer cerkev sv. Trojice v Hrastovljah, Benkova hiša v Črnem Kalu, občinska hiša v Smokvici, kapela sv. Petra v Stražišču pri Kranju idr.), saj zidovje po obnovi bolj spominja na mrežo kot na kakovosten prenovitveni dosežek. Podobno sporne so tudi izvedbe tako imenovanih prosojnih ometov, ki prav zaradi neustreznih materialov (drobljeni pesek in beli cement) ter nepravilne tehnike nanašanja učinkujejo preveč robato in nič kaj »transparentno«. Pred leti smo v slovenski Istri na neki hiši zasledili sledove starega načina nanašanja ometa: v zelo tankem, skoraj prosojnem ometu

Lastniki so prevečkrat prepričani, da so brez sodelovanja spomeniškega varstva sami sposobni prenoviti kulturni spomenik. Takšen primer je ena najstarejših hiš – zidanic (domnevno je stavba nastala leta 1683) v celjski regiji v prisojnih Gavcah pri Šmartnem ob Paki, ki jo je lastnik po svoje »romantično« posodobil, 2005.

so bili ohranjeni odtisi grobe tkanine, kar pomeni, da je tamkajšnji zidar omet nanašal in gladil s krpo in ne z zidarsko žlico.

Toda kar velja za Istro, ne velja nujno za osrednjo Slovenijo. Zato je treba proučevati različne vrste in tehnike izvedbe starih ometov. Dober primer obnovljenega ometa je na obzidju cerkve sv. Lovrenca v Krtini pri Domžalah, kjer je tudi že narava prispevala svojo patino.

Za konec še predlog. Pred začetkom obnove spomenikov naj velja temeljno pravilo: opravi naj se mnogo več raziskav materialov, tehnik in znanj, vsestransko naj se dokumentira dejansko stanje in predvsem naj se pred vsakim fizičnim posegom preverjajo usposobljenosti in reference tako konservatorjev kot izvajalcev del!

VITO HAZLER

fotografije: VITO HAZLER

Znanje in védenje o prostoru

opredelitev pojava

izvirno znanje o življenjskem okolju

Med nesnovno dediščino sodi tudi dediščina znanj o prostoru, o lastnem življenjskem okolju. V preteklosti so ljudje mnogo bolje poznali svoj življenjski prostor, poznali so ledinska imena predelov svojega kraja in zemljišč in dobro so se vsi poznali po imenih, vzdevkih in hišnih imenih, kar je ljudem omogočalo dobro orientacijo v prostoru ne le v bližnji okolici, temveč tudi v oddaljenih krajih in težko dostopni gorski pokrajini. To znanje so znali spretno izkoristiti gorski vodniki, ki so bili povsem navadni, večinoma kmečki ljudje. V svojem življenjskem okolju so se dokopali do izjemnega znanja o naravi, o skrivnosti gora, jam, rek in jezer, zato so bili prvovrstni in zanesljivi vodje prvim raziskovalcem in (avan)turistom. Svoje znanje so uspešno izkoristili in inovčili, saj je bila vodniška služba že pred stoletji tudi donosen posel.

Prvi znani osvajalci slovenskih gora, so bili trentarski in bohinjski lovci ter rudarji, ki naj bi Triglav prvič osvojili 25. avgusta 1778. Od takrat dalje se je v našem visokogorju zelo razširilo pohodništvo in kasneje še alpinizem. Prav znanje domačinov je bilo odločilno, da se je svet gora približal številnim neizkušnim obiskovalcem in gornikom. Vodniki so vodili obiskovalce tudi v podzemeljske jame, in prva jamarska vodniška služba naj bi začela delovati že leta 1819. Vodnike so najemali tudi romarji, stoletni popotniki v svete kraje in dežele, ki so se do oddaljenih romarskih središč (na primer Santiago de Compostela, Kelmorajn /Köln am Rhein/) odpravljali skupinsko. Vodniki

- ▲ Logarsko dolino so že v 18. stoletju obiskovali prvi planinci in raziskovci gora. Svoj največji gospodarski in turistični razvoj je dosegla v 19. in prvi polovici 20. stoletja.
- ◀ Janez Vajkard Valvazor (*Slovenski tarok*, 1996).

so med drugim poznali možnosti oskrbe med potjo in na cilju ter obvladali jezik ljudstva, kamor so vodili, da so mogli biti romarjem za tolmače.

V vsakdanjem gospodarskem prizadevanju je bilo zelo uporabno znanje o vremenu, saj so se na teh osnovah odločali, kdaj bodo orali, kosili travo in želi žito. Iz obnašanja živali in tudi iz lastnega počutja so ljudje znali dokaj natančno napovedovati spremembe vremena, zlasti dež. Tudi lunin sij v jasni noči je bil za nekatere zanesljiv dokaz, da bo naslednje dni deževalo. Znanilke dežja so bile muhe, ki so silile v prostore, pod luči nad mizami ali so bile nadležne in so pi-

Domačini so vir znanja o svojem domačem življenjskem okolju. Zadnja prebivalka Zgornjih Danj pod Ratitovcem, 1999.

kale. Dobri napovedovalci so bili ostareli ljudje ali tisti z zaraščenimi ranami, ki so »po trganju« v udih napovedovali poslabšanje vremena oziroma poleti težko pričakovani dež. Spremembe vremena so razbirali tudi iz vlaženja ilovnatih, lesenih, kamnitih ali betonskih tal in ometov na kamnitih zidovih, saj so bile stavbe grajene brez hidroizolacijskih materialov in sta se takrat talna in atmosferska vlaga hitro ujeli. Da pa se bo vreme končno izboljšalo, so napovedovali po visokoletečih lastovkah, zlati proti večeru, ko so se v višave dvignile tudi žuželke.

VITO HAZLER

fotografiji: VITO HAZLER

XIV

XV

Zgodovinska zavest in geografsko obzorje

opredelitev pojava

spoznavanje in razumevanje časa in prostora

Zgodovinska zavest in geografsko obzorje sta pomembni sestavini dediščine, ki sta omogočali človeku ali družbeni skupini spoznavanje in razumevanje časa in prostora. Sta neločljivi del zgodovinskega načina mišljenja ter vzročnega razumevanja zgodovinskih procesov.

Dediščina zgodovinske zavesti in geografskega obzorja pokaže zelo različne stopnje poznavanja zgodovinskega razvoja in poznavanja okolja na lokalni, pokrajinski ali svetovni ravni v različnih obdobjih zgodovinskega razvoja. Današnja stopnja zgodovinske zavesti je v nazadovanju v primerjavi s starejšimi obdobji, medtem ko je obvladovanje geografskega obzorja močno naraslo v primerjavi s starejšimi obdobji.

Tipologija pojava ni izdelana. Temeljno izhodišče predstavljajo nosilci pojava, tj. posameznik ali družbena skupina. Nadaljnjo »tipologijo« pa izvajamo iz neposrednega, primarnega ali domačega kulturnega okolja, kraja, pokrajine, dežele, države do sveta.

Zgodovinska zavest in geografsko obzorje sta dve temeljni sestavini dediščine, saj omogočata človeku ali družbeni skupini zavedanje in razumevanje časa in prostora. Zgodovinska zavest pomeni zgodovinski, torej časovno razumljivi in primerljivi način mišljenja ter vzročnega razumevanja zgodovinskih procesov in človekovega mesta v njih. Pri tem je pomembno, kako posameznik, družina, družbena skupina ali narod razumejo svoj položaj, svojo vlogo, stopnjo razvitosti domačega kraja ali pokrajine, tudi širše enote, v času in prostoru in kako se jih zavedajo in jih primerjajo s splošnejšimi razvojnimi procesi v širšem časovnem in prostorskem okviru. Razvojno razumevanje in pojasnjevanje vsakdanjega življenja in človekovega vsakokratnega življenjskega okolja sodi med temelje poznavanja razvoja družbenih pojavov, kar pa je splošni ljudski miselnosti še vedno precej tuje. Poznavanje in obvladovanje zgodovinske zavesti in geografskega obzorja se med seboj dopolnjujeta. Zavest o bivanju v določenih družbenozgodovinskih procesih je pomembna sestavina geografskega obzorja.

Pri raziskavah zgodovinske zavesti in geografskega obzorja človeka ali družbene skupine so zanimivi tako domače ali primarno okolje, ožja in širša domovina ter tujina. Etnologija izhaja pri svojih raziskavah iz najožjega (primarnega) življenjskega okolja posameznika ali družbene skupine. Zanimajo jo razsežnosti, bližine in oddaljenosti človekovih svetov ter odnos do časov, v katerih se razvijajo različni življenjski slogi.

Kadar govorimo o dediščini zgodovinske zavesti in geografskega obzorja, odkrivamo izvire zgodovinskega in geografskega znanja in tudi njuno podobo. To podobo nam najprej podaja razumevanje tako imenovanega domačega okolja. Govorimo o stopnji navezanosti na rojstni kraj ter o odnosu do prednikov in živečih sorodnikov. Ta odnos je pri marsikom vizualizirana upodobitev družinskega drevesa, kar je danes postala že kar neke vrste modna poteza, hkrati pa izrazito pozitivno usmerjeno razmišljanje k dediščini. V zvezi z družinskim drevesom je tudi poznavanje razvoja družine, krajev prednikov ali sorodnikov, ohranjanje družinske dediščine v obliki pisnih virov ali

Prvi nabor za Slovensko vojsko, 1990.

gmotnih pričevanj itn. V zvezi z navezanostjo na domači (rojstni) kraj je paleta različnih krajevnih in regionalnih opredeljevanj, priseganj k pripadnosti, ki je lahko ozko lokalna, regionalna ali celo širša (Ljubljančan – Trnovčan, Gorenjec – Jeseničan, Štajerec – Pohorec, Slovenec, do leta 1991 tudi Jugoslovan in druge zveze). Posamezniki lahko sledijo spremembam v ožjem in (ali) širšem okolju, lahko pa imajo do teh sprememb popolnoma odklonilen ali vsaj nezainteresiran odnos.

Podobno velja tudi za spremembe in razvoj v družini ali sorodstvu. Družinsko dediščino in razna pričevanja (ustno izročilo, slikovni viri, predmeti) posamezniki skrbno ohranjajo, raziskujejo in dopolnjujejo, nekateri pa nimajo do nje nikakršnega odnosa. Zato je ta dediščina, ki sooblikuje zgodovinsko zavest in geografsko obzorje, pogosto predmet propadanja ali celo kupčevanja.

Tudi na področju odnosov do domačega kraja ali pokrajine lahko ugotovimo navedeno dvojnost, tj. raziskovanje, odkrivanje in ohranjanje na eni strani ter zavračanje, propadanje in kupčevanje na drugi. V odnosih do domačega kraja ali pokrajine imajo pomembno vlogo tudi druge sestavine. Najprej splošno poznavanje in v zvezi s tem tudi primerjava, koliko in katere druge kraje ali pokrajine enako dobro poznajo. Pri tem je zanimivo, na kakšne načine in v kakšnem času so si pridobili ta znanja ter koliko in v kakšnih zvezah jih uporabljajo za primerjanja z domačim krajem ali pokrajino. Pri tem so primerjanja lahko zgolj površinska, pogosto tudi stereotipna (»Tam so vsi

zelo skopi!«, »Tam so vsi pijanci!«) ali temelječa na realnih, globljih časovnih in vsebinskih primerjavah.

Pomembno vprašanje na področju dediščine geografskega obzorja je tudi, do kod je v določenih obdobjih zgodovinskega razvoja pri posameznikih ali družbenih skupinah segalo njihovo poznavanje in na čem je temeljilo: na lastnem poznavanju, lastni izkušnji ali na posrednih virih, pripovedih, zapisih in drugem (na primer »To je zelo daleč; za devetimi gorami!«). To poznavanje nam pojasni na primer že samo védenje ljudi o imenih krajev, pokrajin, rek, dolin (na primer: na vprašanje informatorju na Dolenjskem leta 1971, kje v Srbiji je poročena njegova starejša hči, odgovarja: »V Kragúljevcu!«).

Spoznavanje in širjenje geografskega obzorja je bilo v zgodovinskem razvoju povezano z romarstvom v bližnje in tudi zelo oddaljene svete kraje, trgovskimi potmi, obiskovanji sejmov, pridobivanji določenih znanj (pisatelj F. Finžgar pravi o svojem očetu: »Kot šestnajstletnik je dopasal in šel s svojim stricem na Gornje Štajersko, da se tam izuči za krojača«), iskanji partnerja (kar je bilo v največ primerih omejeno na ožje geografsko okolje), opravljanem poklica (na primer misionarji v daljnih deželah), odhajanjem na služenje vojaškega roka ali na vojskovanje, od sredine 19. stoletja tudi s preživljanjem prostega časa v raznih oblikah turizma. Pri tem je zanimivo, da še danes nekaj prebivalcev Slovenije na primer še nikoli ni videlo morja. Turizem je v pojmovanje geografskega obzorja vnesel tudi pojem tako imenovanih »lepih« krajev, pokrajin, ki so postale kar nekakšne prisposode vsestransko idealnih, pogosto tudi nedosegljivih okolij (na primer »To želim videti, preden umrem!«). Spoznavanje in širjenje geografskega obzorja se je razmahnilo tudi s televizijo in medmrežjem.

Opravljanje vojaške službe in obvezno služenje vojaškega roka je v večini generacij pustilo tudi različne sledi v njihovem geografskem obzorju. Več kot dvestoletno služenje vojaškega roka v različnih vojskah je seveda ustvarilo izjemno dediščino, ki je razmeroma dobro ohranjena in dokumentirana.

Na področju zgodovinske zavesti je eno temeljnih vprašanj tudi poznavanje zgodovine samo, predvsem tudi kakšne in katere, do kam seže zgodovinski spomin, v časovnem pomenu in ne le v pomenu geografskega obzorja. K zgodovinski zavesti sodi tudi pojmovno razlikovanje in razumevanje pojmov, kot so narod, ljudstvo, država in domovina, ter vseh povezav, v katerih ti pojmi nastopajo (narodna noša, ljudska glasba, druga domovina idr.).

JANEZ BOGATAJ

fotografija: JANEZ BOGATAJ

Nesnovna kulturna dediščina slovenske etnične skupnosti zunaj Slovenije

Nesnovna kulturna dediščina Slovencev na Madžarskem

Pri obravnavi kulturne dediščine (tudi nesnovne) porabskih Slovencev (ime se je uveljavilo po drugi svetovni vojni) oziroma Slovencev na Madžarskem je treba izpostaviti tista zgodovinska dejstva, ki so pogojevala razvoj in ohranjanje te dediščine ter ji tudi dala neki svojstven pečat. Slovenci na Madžarskem so pred prvo svetovno vojno živeli skupaj z drugimi Slovenci v Slovenski krajini, v ogrskem delu monarhije. Že v tistem času je bilo za to celotno območje značilno množično izseljevanje in sezonstvo, kar je dalo pečat porabski kulturi do današnjega dne. Po podpisu trianonske pogodbe je devet slovenskih vasi v okolici Monoštra ostalo na Madžarskem. To je bil začetek ločene zgodovine porabskih Slovencev. Po drugi svetovni vojni se je začelo obdobje največje odmaknjenosti Porabja zaradi zaprtih državnih meja. Politične spremembe so povzročile razkroj kmečkega gospodarstva, mnogi so se izselili. Od šestdesetih let 20. stoletja se je življenje v Porabju postopoma izboljševalo, do polne odprtosti pa je prišlo šele po spremembi političnega sistema na Madžarskem po letu 1990.

Pri obravnavi nesnovne kulturne dediščine Slovencev na Madžarskem moramo imeti v mislih Slovence v Porabju, v drugih krajih na Madžarskem in vse tiste Slovence in njihove potomce, ki so se izselili.

Značilna porabska kultura se je najbolj ohranila v Porabju. Na prvem mestu je treba izpostaviti jezik, ki je stalen spremljevalec etničnosti. Porabski govor je eden od govorov prekmurskega slovenskega dialekta, vsebuje veliko arhaičnih izrazov, vendar pa je

- ▲ Borovo gostüvanje, Števanovci, 2005.
- ◀ Hema Krška (Slovenski tarok, 1996).

danes vse bolj ogrožen, kajti mladina ga ne obvlada več. Izguba jezika je pogojena z novimi gospodarskimi razmerami (prisotnost tujega kapitala in možnost zaposlovanja zunaj Porabja). Še danes so ohranjene stare pravljice, pripovedke, pregovori. Ime Peruna (Parüna), boga bliška in groma v slovanski mitologiji, je ohranjeno v zvezi »strela je udarila« (Parün je vdaró) in v poimenovanju netreska (parünovó péрге).

Med koledarskimi šegami se je do določene mere ohranilo koledovanje (Lucijini, božični, novoletni, trikraljevski koledniki), pustno našemljenje, borovo gostüvanje ter kurjenje kresov na hribčkih in pokanje na veliko soboto.

Fašenki (Pust in Lenka v spremljavi godca) pred Slovenskim domom v Monoštru, 2004.

Med ohranjenimi življenjskimi šegami je treba izpostaviti ženitovanjsko šego »podaráj ójti« (po dareh hoditi). Nevesta v spremstvu krstne ali birmanske botre oziroma starejše sorodnice hodi od hiše do hiše. Pred drugo svetovno vojno so dobivale predivo in jajca, potem jajca in denar, danes dobijo le denar. Prvotni namen šege je bil, da olajša gospodarske skrbi, danes pa ima družbeno povezovalno vlogo.

Pri ohranjanju, razvoju in revitalizaciji etnološke dediščine (tudi nesnovne) imajo danes pomembno vlogo strokovne ustanove (Muzej Avgusta Pavla; Muzej Savaria), manjšinske organizacije na državni ravni (Zveza Slovencev na Madžarskem, Državna slovenska samouprava) in manjšinski mediji (časopis Porabje, Radio Monošter in televizijska oddaja Slovenski utrinki). Ne smemo pa prezreti tudi prizadevanja številnih lokalnih manjšinskih organizacij, folklornih, glasbenih skupin, društev itd., ki na eni strani ohranjajo bogato etnološko dediščino, na drugi strani pa širijo védenje o porabski oziroma slovenski kulturi na Madžarskem, v Sloveniji in tudi v zamejstvu.

KATALIN MUNDA HIRNÖK

fotografiji: KAREL HOLEC arhiv uredništva PORABJE

Nesnovna kulturna dediščina Slovencev v Avstriji

Nesnovna kulturna dediščina na Koroškem po etnološki opredelitvi obsega do danes ohranjeno ustno izročilo v narečjih Zilje, Roža, Obirskega in Podjune ter duhovno in družbeno kulturo kot sestavni del sistematičnih etnoloških raziskav znotraj osrednjih kulturnih organizacij (etnološki oddelek Krščanske kulturne zveze /KKZ/ od leta 1983, Slovenski narodopisni inštitut /SNI/ Urban Jarnik od leta 1992, Slovenska prosvetna zveza /SPZ/). Posebnost etnoloških raziskav je povezanost materialne dediščine z duhovnim izročilom, ki je pomemben temelj narodne identitete. To izpričuje tudi Etnološki muzej v Drabosnjakovem domu na Kostanjah, ki je nastal v sodelovanju osrednjih ustanov (KKZ, SPZ, SNI Urban Jarnik) in krajevnega kulturnega društva. Številna slovenska kulturna društva na Koroškem danes skrbijo za ohranjanje kulturnega izročila, vse bolj pa se tudi zavedajo pomembnosti strokovne etnološke dokumentacije. Narodopisne raziskave na Koroškem so bile od 19. stoletja eden izmed temeljev zavesti o samobitnosti slovenskega jezika in kulture Slovencev na Koroškem, Pavle Zablatic pa je leta 1951 v svoji disertaciji o duhovni kulturi koroških Slovencev dokončno ovrgel poskuse neznanstvenih teorij o germanskem izvoru koroške ljudske kulture.

Začetnik narodopisne dejavnosti na Koroškem, Urban Jarnik, je že leta 1826 opozoril na problem asimilacije na Koroškem; po plebiscitu leta 1920 se je pritisk močno povečal, pod nacistično oblastjo so leta 1942 Slovence delno izselili v nemška taborišča, leta 1972 so po
.....
Uprizoritev Drabosnjakovega pasijona na originalnem prizorišču pri Žvanu, Koren/
Kostanje, 1932.

postavitvi dvojezičnih krajevnih napisov te nasilno odstranili. Pravi-
ce slovenske manjšine na Koroškem in Štajerskem so zapisane v 7.
členu Avstrijske državne pogodbe iz leta 1955.

Slovinci na Koroškem imajo danes osrednji kulturni organizaci-
ji (SPZ, KKZ), znanstveni ustanovi (Slovenski znanstveni inštitut, SNI
Urban Jarnik), zastopniške politične organizacije (Zveza slovenskih
organizacij od leta 1955 – izšla iz OF za slovensko Koroško, Narodni
svet koroških Slovencev od leta 1949, Skupnost koroških Slovencev
in Slovenk od leta 2003, Enotna lista od leta 1991 združuje samostoj-
ne slovenske liste), zastopstvo v gospodarstvu (Zveza slovenskih za-

Uprizoritev Drabosnjakovega pasijona na Kostanjah, 1990.

drug, danes Zveza Bank, Slovenska gospodarska zveza), v kmetijski
zbornici (Skupnost južnokoroških kmetov). Skrbijo za založništvo
(Mohorjeva založba od leta 1851, Drava od leta 1953, Wieser od leta

Zilsko štehanje v Dolah blizu Šmohorja, 1955.

1989), slovenske tednike (Nedelja, do leta 2003 Slovenski vestnik in Naš tednik, od leta 2003 Novice), enourne dnevne radijske oddaje (od leta 1946 do leta 2004), celodnevni radijski program v okviru zasebnih postaj (od leta 1998) in državne postaje (od leta 2004) ter polurno tedensko televizijsko oddajo (od leta 1989). Do leta 1938 je bila na osnovnih šolah utrakvistična ureditev, od leta 1938 je bil v njih slovenski jezik prepovedan, med letoma 1945 in 1959 je bilo obvezno dvojezično šolstvo, od leta 1959 je dvojezični pouk za prijavitelne učence/-nke, dvojezično predšolsko vzgojo še danes urejajo. Leta 1957 je bila ustanovljena Zvezna gimnazija za Slovence v Celovcu, dvojezično poklicno izobraževanje nudita Višja šola za gospodarske poklice v Št. Petru pri Št. Jakobu v Rožu in Dvojezična zvezna trgovska akademija v Celovcu. Slovenci so ustvarjalni v literaturi, likovni in glasbeni umetnosti, gledališču in filmu. Ljudsko literarno izročilo se ohranja (na primer oživitve uprizarjanja ljudskih iger bukovnika A. Šusterja Drabosnjaka), doživelo je tudi fazo skrajne demitizacije (projekt »Miklova Zala 1987«).

Leta 1988 je bilo ustanovljeno Društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko, ki si prizadeva za uresničitev pravic slovenske manjšine na avstrijskem Štajerskem.

MARTINA PIKO – RUSTIA

fotografije: stran 201 MATSCHNIH JOHANN, stran 202 zgoraj arhiv KRŠČANSKE KULTURNE ZVEZE, stran 202 spodaj fototeka SEM

Nesnovna kulturna dediščina Slovencev v Italiji

Slovenci v Italiji živijo vzdolž obmejnega pasu s Slovenijo v deželi Furlaniji-Juljski krajini. Naselitveno območje obsega celotno obmejno območje od Milj pri Trstu na jugu do Trbiža v Kanalski dolini na severu.

Teritorij, na katerem živi avtohtona slovenska manjšina, je razdeljen v tri pokrajinske enote: Trst, Gorico in Videm. Najbolj strnjeno je manjšina naseljena na Tržaškem (Trst z okolico, kraške vasi) in Goriškem (mestno jedro, goriški Kras, Laško, Brda, Krmin). Bolj razkropljena je manjšina na Videmskem, kjer živijo Slovenci v Čedadu in okolici, v Nadiških dolinah, v Terski dolini, Reziji in Kanalski dolini.

Zaradi specifičnih zgodovinskih položajev in geopolitičnih razmer na ozemlju treh pokrajin je položaj manjšine dokaj neenoten, kar pogojuje tudi ohranjanje in razvoj nesnovne kulturne dediščine Slovencev v Italiji. To velja predvsem za slovenski jezik. Na Tržaškem in Goriškem velja za občesporazumevalni jezik med pripadniki manjšine, tu se otroci lahko šolajo v slovenskem jeziku. Na Videmskem poteka redni pouk slovenskega jezika le na dvojezični osnovni šoli v Špetru. Ponekod v videmski pokrajini poteka pouk slovenščine na ravni pošolskih dejavnosti.

Uporaba jezika med pripadniki manjšinske skupnosti je v veliki meri odvisna od delovnega okolja, v prostem času pa je vezana na posameznikovo udejstvovanje v slovenskih kulturnih, prosvetnih in športnih društvih.

Za ohranitev in razvoj jezika so bistvenega pomena tudi tiskani in elektronski mediji v slovenskem jeziku (manjšinski dnevnik Primorski dnevnik, tednik Novi glas, tednik Novi Matajur – delno v sloven-

.....
Praznovanje majence v Dolini, 2005.

skem jeziku, delno v narečju in italijanskem jeziku –, revija Mladika, radijska postaja RAI Radio Trst A, RAI Slovenski TV-program idr.).

Besedna umetnost, branje, likovno obzorje, petje, glasba, gledališče

Zgoraj omenjene dejavnosti se med Slovenci v Italiji razvijajo v sklopu delovanja dveh krovnih organizacij: Slovenske kulturno-gospodarske zveze ter Sveta slovenskih organizacij. S svojimi organizacijami na terenu razpredata organizaciji široko mrežo dejavnosti. Izpostaviti gre glasbenopedagoško delo Glasbene matice ter Glasbenega centra E. Komel. Na področju branja in bralne kulture gre zabeležiti

Kraška ohcet v Repnu, 2003.

delo Narodne in študijske knjižnice v Trstu in Gorici, na raziskovalnem področju pa ne gre spregledati Slovenskega raziskovalnega inštituta. Pomembno vlogo igra tudi Slovensko stalno gledališče s sedežem v tržaškem Kulturnem domu.

Med koledarskimi šegami je edino pustovanje prisotno na celotnem prostoru, ki ga naseljujejo Slovenci v Italiji. V pustnem času prirejajo kar številne pustne povorke v turistične namene (Opčine, Sovodnje, Gorica). V posameznih vaseh še živijo pustni obhodi s pobiranjem darov (Boljunec), ponekod pa živijo starejši pustni liki: stric Lovre v Doberdobu, pepeljuhar na Vrhu pri Gorici. V Črnem Vrhu v Nadiških dolinah ohranjajo obredni tek »blumarjev«, razpoznavnih po živopisanih visokih pokrivalih »čapah« ter belih oblačilih. Za Rezi-jo značilna »ta lipa bila maskara« se sedaj pojavlja le zunaj pustnega konteksta, pri nastopih folklorne skupine Val Resia.

Na Tržaškem in Goriškem je živo in občuteno praznovanje ob postavljanju vaških mlajev ali majev ter kresovanje na predvečer praznika sv. Ivana. Svoje obredje dobivajo tudi vaške »šagre«, prazniki v organizaciji domačih društev, ki se ponekod pokrivajo z nekdanjimi praznovanji cerkvenih praznikov ali vaških zavetnikov (binkošti, veliki šmaren, sv. Jernej).

Širše znana je folklorna manifestacija Kraška ohcet, ki na dve leti poteka v repentabrski občini v zadnjem tednu avgusta.

MARTINA REPINC

fotografiji: DAVORIN KRIŽMANIČ

Nesnovna kulturna dediščina etničnih skupnosti v Sloveniji

Poleg večinskega slovenskega prebivalstva na Slovenskem živijo še etnične skupine sosednjih narodov, narodnostne skupnosti in tujci iz drugih evropskih in zunajevropskih dežel. Predstavljamo poselitveno najstarejše in najpomembnejše etnične skupine v Sloveniji.

Italijanska etnična skupnost živi zlasti na območju občin Koper, Izola in Piran. Italijani so dediči stare romanske in novejše italijanske kulture. Naseljevali so se predvsem v mestih in so bili vse do konca druge svetovne vojne nosilci pomembnih gospodarskih dejavnosti, od ladjedelništva, bančništva in trgovine do solinarstva, ribištva idr. Po vojni se je število Italijanov od približno 30.000 leta 1910 zmanjšalo za desetkrat in leta 2002 jih je bilo v Sloveniji 2258. Njihove organizacije in skupnosti so združene v Italijanski uniji, Italijanski narodni skupnosti (Koper, Izola, Piran) in v Samoupravnih skupnostih italijanske narodnosti. Prizadevajo si za oživitev in ohranitev kulturnega izročila, kot so praznovanje sv. Nazarija, solinarski praznik idr., ter gojijo bogato kulturno dejavnost glasbenega, literarnega in družabnega značaja.

Madžarska etnična skupnost živi predvsem na obmejnem območju Lendave in Hodoša na Goričkem. Na območje so se ugrofinska plemena naseljevala v 10. stoletju. V 16. stoletju se je med Madžari širil protestantizem. Do prve svetovne vojne je območje spadalo pod županiji Zala in Vas. V začetku 20. stoletja se je iz gospodarskih in političnih razlogov krepilo izseljevanje na zahod in čezmorske

- ▲ Nemško govoreča skupnost Kočevarjev je svoje bivanje na slovenskih tleh predstavila z muzejsko zbirko v Kočevskih Poljanah, 1996.
- ◀ Sigmund Herberstein (Slovenski tarok, 1996).

celine. Današnji pripadniki madžarske manjšine so povezani v več političnih in gospodarskih združenj ter kulturnih društev. Zlasti v Lendavi je razvita bogata literarna, plesna, glasbena in likovna dejavnost Madžarov.

V času kolonizacije med 10. in 15. stoletjem so se na današnje slovensko ozemlje naseljevali nemško govoreči prebivalci z Bavarskega, Koroškega in Tirolskega. Na območju Škofjeloškega hribovja, Sorškega polja, Kočevskega in velikih mest so nastale številčno močne skupnosti, ki so močno vplivale na kulturno podobo poseljenega območja. Pričevanja poselitve so ohranjena v nekaterih krajevnih imenih, na primer Dorferje, Nemška vas, Nemška Loka, Nemški Rovt. Etnično prepoznavni so bili Kočevjarji, ki so se na ozemlje Kočevskega in obrobja Bele krajine naselili okrog leta 1330. Ukvarjali so se z gozdarstvom, suhorobarstvom in kmetijstvom. S posebnim privilegijem iz leta 1492 cesarja Friderika III. jim je bilo dovoljeno krošnjarstvo, trgovina iz kraja v kraj s suho robo, živino in platnom. Po sporazumu med Italijo in Nemčijo leta 1942 so se številni izselili na območje okupiranih dežel nemškega rajha in po vojni na druge celine sveta. Bogato kočevarsko dediščino so raziskovali avstrijski (Maria Kundergraber) in slovenski etnologi (Zmago Šmitek) ter zgodovinarji (Mitja Ferenc). V Kočevskih Poljanah ima skupnost Kočevjarjev svojo muzejsko zbirko. Ostanke pripadnikov nemške skupnosti živijo še na Sorici, Spodnjih Danjah in drugod na Škofjeloškem. Starejši ljudje še obvladajo svojo staro nemško govorico.

Na slovenskih tleh so od 14. stoletja naseljeni Romi (Cigani), nomadsko ali polnomadsko ljudstvo iz severozahodne Indije. Stalno so naseljeni na območju Prekmurja, Goriškega, Dolenjskega in v Beli krajini. Preživljali so se s kovaštvom, svedrarstvom, brusaštvom, plehtarstvom, zabavljaštvom, godbeništvom, prosjačenjem idr. Razvili so bogato znanje o ljudskem zdravilstvu, ohranili barvitost družinskih ceremonialov in znanj, bogato pesemsko in pripovedno izročilo ter druge sestavine duhovne kulture. V dveh monografijah (1980, 2005) je Rome na Slovenskem podrobno opisala Pavla Štrukelj.

V Sloveniji živi številna skupnost pripadnikov srbske narodnosti. Leta 2002 so našli 38.964 Srbov. Večina se je v Slovenijo priselila v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja kot delovna sila v industriji, rudarstvu in gradbeništvu. Organizirani so v nekaj kulturnih društvih in verskih ustanovah. V kulturnem in etničnem pogledu izstopajo Srbi v Beli krajini, ki so v te kraje pribežali pred Turki v 16. stoletju kot uskoki. Z etnološkega zornega kota so jih raziskovali slovenski (Marko Terseglav, Marinka Dražumerič) in srbski etnologi (Patar Vlahović); izročilo Srbov je najceloviteje obravnaval Marko Terseglav v delu *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine* (1996).

S prebegi pred Turki je povezano tudi priseljevanje Hrvatov, ki so kot uskoki naseljevali v 16. stoletju večinoma neobljudene kraje na območju slovensko-hrvaške etnične meje, kraje v Beli krajini, Istri, na Krasu, Štajerskem, v Prekmurju in drugod. Z odpravo Vojne krajine leta 1881 se je zmanjšalo število hrvaškega prebivalstva zaradi izseljevanja v tujino. Leta 1953 so na Slovenskem našli okrog 18.000 Hrvatov. V šestdesetih letih 20. stoletja se je zaradi zaposlovanja v industriji, rudarstvu in gradbeništvu število Hrvatov močno povečalo, leta 1991 so jih našli že 54.212. Mnogi so se v Slovenijo zatekli med

vojno (1992–1995) kot begunci. Leta 2002 se je za Hrvate opredelilo 35.642 prebivalcev. Med pripadnike uskoških Hrvatov spadajo v Beli krajini živeči Žumberčani, ki živijo v obmejnih vaseh ter v Metliki ter okolici, kamor so se preselili predvsem po drugi svetovni vojni. Žumberčani so po večini *uniati*, tj. pripadniki grškokatoliške različice krščanstva. Z etnološkega zornega kota so izročilo Hrvatov obravnavali Marko Terseglav (navedeno delo), Marjetka Balkovec - Debevec (*Občina Metlika*, ETSEO, 1996), Mojca Ravnik (Slovenski etnološki leksikon, 2004) in drugi.

Judovska in bošnjaška skupnost sta predstavljeni pod geslom Verške skupnosti.

VITO HAZLER

fotografija: VITO HAZLER

O avtorjih

JANEZ BOGATAJ

Diplomirani etnolog in profesor umetnostne zgodovine, doktor etnoloških znanosti.

Leta 1972 se je zaposlil v Dolenjskem muzeju v Novem mestu, nato kot asistent stažist na Inštitutu za slovensko narodopisje Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Od leta 1977 je zaposlen na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer predava Etnologijo in sodobno slovensko družbo, Genezo in oblike gospodarstva ter Družbena razmerja in rituale. Kot gostujoči profesor predava na Turistici, visoki šoli za turizem v Portorožu. Objavil je več samostojnih del o dediščini, rokodelstvu, turizmu, poslovnih darilih idr. Posebej si prizadeva za širjenje etnološkega znanja in vrednotenje dediščine v vsakdanjem življenju. Član državnega strateškega sveta za kulturo in vrste strokovnih združenj v domovini in tujini.

VITO HAZLER

Diplomirani etnolog in umetnostni zgodovinar, doktor etnoloških znanosti. Leta 1979

se je zaposlil na takratnem Zavodu za spomeniško varstvo Celje in se usmeril v prakso in teorijo etnološkega konservatorstva in stavbarstva. Leta 1995 se je zaposlil na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer predava Kulturo stavbarstva in bivanja ter Etnološko konservatorstvo. Na Visokošolskem zavodu za kulturo bivanja LINIA predava Kulturno dediščino. Vodil je obnovo kulturnih spomenikov v Sloveniji in na avstrijskem Koroškem. Objavil je več del s področja stavbarstva in varstva kulturne dediščine. Med pomembnejšimi objavami je knjiga Podreti ali obnoviti.

ZVEZDA KOŽELJ

Univerzitetna diplomirana etnologinja in umetnostna zgodovinarica, zaposlena je kot svetovalka programskega direktorja za konservatorstvo na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Uveljavlja etnološki vidik v konservatorstvo ter v načrtovanje razvoja, ukvarja se z varstveno teorijo in prakso, zakonodajo, strategijo, politiko ter etiko varstva. Deluje v mednarodnih projektih (Delovna skupnost Alpe - Jadran, ECOVAST), aktivno se udeležuje domačih in mednarodnih posvetov. Objavila je številne strokovne in poljudne članke.

MONIKA KROPEJ

Diplomirana etnologinja in umetnostna zgodovinarica, doktorica etnoloških znanosti, višja znanstvena sodelavka in predstojnica Inštituta za slovensko narodopisje Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU). Raziskuje ljudsko pripovedništvo in sodobne zgodbe, ljudska verovanja, medicino in mitologijo ter zgodovino slovenske etnologije. Ureja revijo *Studia mythologica Slavica*, ki jo izdajata Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU in Univerza v Vidmu. Med pomembnejšimi objavami sta knjigi: *Pravljica in stvarnost* ter *Karel Štrekelj – Iz vrelcev besedne ustvarjalnosti*.

VLASTA MLAKAR

Leta 1996 je diplomirala iz geografije in etnologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Od leta 2001 deluje kot samostojna kulturna ustvarjalka - etnologinja. V letu 2002 je zasnovala avtorski projekt *Blagajana in druge (g)rajske rože*, v katerem je podala vsebinski program za revitalizacijo kulturnega spomenika Polhograjska graščina. Leta 2005 je zasnovala etnobotanični vrt pred Slovenskim etnografskim muzejem. Ukvarja se z raziskovanjem etnobotaničnega izročila, preučevanjem kulturne dediščine in sodobne kulture za aplikativno nadgradnjo na različnih področjih kulture.

KATALIN MUNDA HIRNÖK

Leta 1997 je doktorirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z disertacijo *Vloga in pomen ljudske kulture in načina življenja pri opredeljevanju in ohranjanju narodne identitete porabskih Slovincih*. Od leta 1991 je zaposlena na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, od leta 2004 kot višja znanstvena sodelavka. Raziskuje predvsem vlogo kulture in medijev pri oblikovanju medetničnih odnosov ter položaj slovenske manjšine na Madžarskem. Rezultate svojega dela predstavlja v domačem in tujem znanstvenem tisku ter na številnih domačih in tujih znanstvenih srečanjih.

MARTINA PIKO RUSTIA

Leta 1995 je diplomirala iz slovenskega jezika in etnologije na Univerzi na Dunaju. Med leti 1993 in 1996 je delovala kot zunanja sodelavka Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik v Celovcu, od leta 1996 je tam redno zaposlena, z letom 1997 je prevzela vodenje inštituta. Raziskuje pripovedništvo ter šege in navade, vodi raziskovalne projekte inštituta, organizira posvete (vsakoletne *Zablatnikove dneve* inštituta Urban Jarnik), pripravlja občasne razstave, ureja glasilo *Koroški etnološki zapisi*.

MIRKO RAMOVŠ

Diplomirani slavist je leta 1966 postal sodelavec Glasbenonarodopisnega inštituta (danes v okviru ZRC SAZU), kjer je kot etnokoreolog do upokojitve leta 2002 raziskoval slovenski ljudski ples. Rezultate svojega dela je objavil v več znanstvenih razpravah, znanstvenih in strokovnih člankih, v antologiji slovenskih ljudskih plesov *Plesat me pelji* (1980) ter sedmih knjigah s skupnim naslovom *Polka je ukazana* (1992–2000).

MARTINA REPINC

Profesorica slovenskega jezika in književnosti in diplomirana etnologinja. Od leta 1995 zaposlena na Deželnem sedežu RA1 v Trstu kot televizijska in radijska urednica in režiserka za programe v slovenskem jeziku. Predsednica Inštituta za etnologijo v Trstu in predsednica Zadruga Naš Kras, lastnice in upraviteljice Muzeja Kraška hiša v Repnu.

MARKO TERSEGLAV

Doktor literarnih znanosti, znanstveni svetnik v Glasbenonarodopisnem inštitutu zrc SAZU, kjer dela kot raziskovalec-tekstolog. Leta 1995 je postal docent, 2000 pa izredni profesor folkloristike na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Raziskuje metodološko-teoretične probleme ljudske duhovne kulture, posebej ljudsko pesništvo. Izdal več zbirk ljudskih pesmi in monografijo o njem (*Ljudsko pesništvo, 1987*) in knjigo o medetničnem prepletanju (*Uskoška pesemska dediščina Bele krajine, 1996*) ter več kot sto člankov in razprav.

NENA ŽIDOV

Doktorica etnoloških znanosti in muzejska svetovalka, kot kustodinja za socialno kulturo je zaposlena v Slovenskem etnografskem muzeju. Med letoma 1997 in 2003 je bila urednica muzejske periodične publikacije *Etnolog* in več let urednica knjižne zbirke *Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja*. V Sloveniji in tujini je objavila vrsto člankov in sodelovala na znanstvenih in strokovnih srečanjih. Ukvarja se s preučevanjem ljudskega prava, praznikov, šeg ter ljudske in komplementarne medicine.

ISBN 961-6420-17-8

9 789616 420174